

mtatkki

Hungarian Academy of Sciences
Centre for Social Sciences
Institute for Minority Studies

A PDF fájlok elektronikusan kereshetőek.

A dokumentum használatával elfogadom az
[Europeana felhasználói szabályzatát](#).

ÉVKÖNYV.

KIADJA

AZ IZR. MAGYAR IRODALMI TÁRSULAT.

SZERKESZTI

D^e SZEMERE SAMU

1940.

BUDAPEST.

1940.

AZ IZR. MAGYAR
IRODALMI TÁRSULAT
KIADVÁNYAI.

LXII.

ÉVKÖNYV.

1940.

BUDAPEST.

1940.

ÉVKÖNYV.

KIADJA

AZ IZR. MAGYAR IRODALMI TÁRSULAT.

SZERKESZTI

Dr SZEMERE SAMU

1940.

BUDAPEST.

1940.

A TÁRSULAT VEZETŐSÉGE.

Tisztikar.

- Elnök:* WERTHEIMER ADOLF.
Társelnökök: Dr. HEVESI SIMON, vezető-főrabbi.
SZÁNTÓ JENŐ, a Magy. Izr. Orsz. Irodájának
elnökhelyettese.
Pénztáros: Dr. MAKAI ERNŐ, vezérigazgató.
Ellenőr: ALAPI BÉLA, ny. ügyvezető-igazgató.
Ügyész: Dr. DÉSI GÉZA, m. kir. kormányfőtanácsos.

Az igazgatóság tagjai:

- Dr. ALAPY HENRIK, egyet. tanár.
Dr. BALASSA JÓZSEF, szerkesztő.
Dr. BUDAI GOLDBERGER LEÓ, gyáros, felsőházi tag.
Dr. ENDREI S. HENRIK, a Pesti Chevra Kadisa igazgató-
főtitkára.
EPPLER SÁNDOR, a Pesti Izr. Hitközség főtitkára.
Dr. GUTTMANN MIHÁLY, a Ferenc József Orsz. Rabbiképző
igazgatója.
Dr. HAJDU MIKLÓS, vezérigazgató.
Dr. báró HATVANY BERTALAN, nagyiparos.
Dr. KISS ARNOLD, budai vezető-főrabbi.
KÓBOR TAMÁS, író, főszerkesztő.
KRÁMER MIKSA, a Pesti Chevra Kadisa elnöke.
Dr. KRISZHABER ADOLF, a Budai Izr. Hitk. elnöke.
Dr. LÖW IMMÁNUEL, főrabbi, felsőházi tag, Szeged.

Dr. MAHLER EDE, ny. egyetemi tanár.

MANDL BERNÁT, ny. igazgató.

PFEIFFER IGNÁC, ny. műegyetemi tanár.

Dr. SZEMERE SAMU, tanügyi főtanácsos, az Orsz. Izr.
Tanítóképző igazgatója.

VIDA JENŐ, felsőházi tag, az I. oszt. magyar érdemkereszt
tulajdonosa.

BÁRÓ CSEPELI WEISS ALFONZ, gyáros.

Hivatalból az igazgatóság tagjai:

STERN SAMU, udv. tanácsos, a Magyar Izr. Orsz. Irodájá-
nak és a Pesti Izr. Hitközség, valamint a VI. község-
kerület elnöke.

Dr. WESEL IMRE, Szombathely, a VIII. községkerület
elnöke.

Dr. GREINER JÓZSEF, Pécs, a X. községkerület elnöke.

Dr. SPITZER JÓZSEF, Veszprém, a XI. községkerület elnöke.

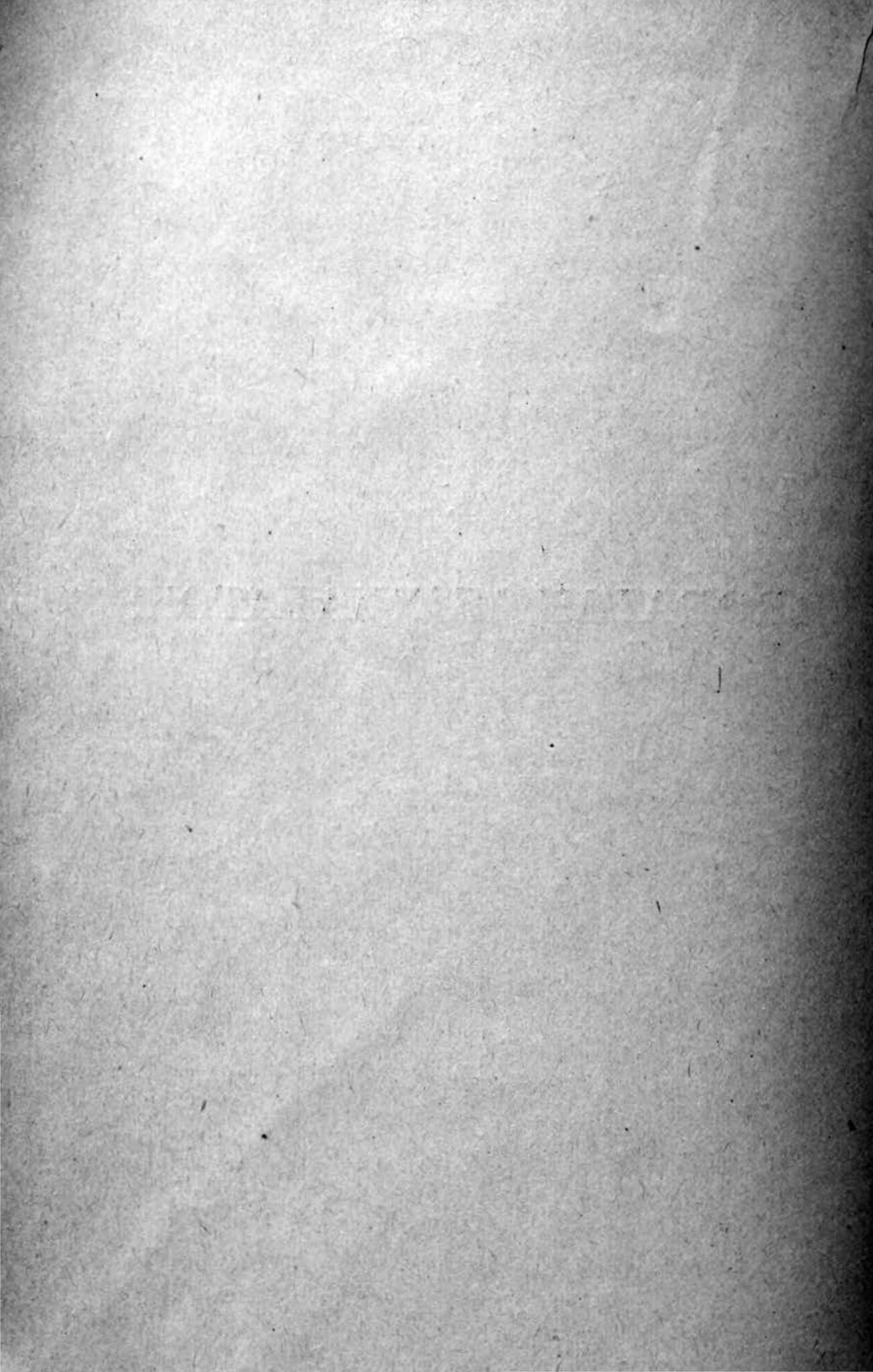
Dr. TÖRÖK LAJOS, Szolnok, a XIV. községkerület elnöke.

ÚJNÉPI ELEK GÉZA, a IX. községkerület elnöke.

Dr. PAPP RÓBERT, Szeged, a XXII. községkerület elnöke.

I.

IRODALMI MUNKÁLATOK.

AZ ANTRÓPOMORFIZMUS A TALMUD MEGÍTÉLÉSÉBEN.

A talmudi forrásokban a hagyományos elemeknek roppant tömege van felhalmozva. Ezeket a legkülönbözőbb jellegű elemeket a talmudutáni idő zsidó tanházaiban az egész zsidó középkoron keresztül Mendelssohn korszakáig nagyon egyoldalúan tárgyalták. Minden a halácha köré csoportosult. A vallási törvény állt az érdeklődés középpontjában és kiszorított minden egyebet, vallástörténeti és teológiai anyagokat is. Ami nem volt felhasználható a halácha számára, majdnem minden érdekességét elvesztette. Az aggád, amely minden nem-haláchikus hagyományos anyag gyűjtőhelye lett, megszűnt mint tananyag. Újabb időben ugyan javulás állott be, de még mindig nem annyira, hogy a régi talmudi hagyományanyagot nem haláchikus tanszakok szempontjából rendezték és megvilágosították volna. Legrosszabbul áll a tekintetben talán a haláchával szorosan rokon teológia. A zsidó gondolkodók ugyanis teológiai kérdésekben már a középkorban szinte teljesen függetlenítették magukat a Talmudtól, amennyiben a görög bölcsélet, illetőleg arab feldolgozói felé fordultak. Annyira odaadták magukat teljesen egy idegen gondolatvilágnak, hogy az idevágó ózsidó ha-

gyományelemek, kivált mivel csak töredékesen s ki nem elégítő iskolaszerűséggel voltak feldolgozva, nem jutottak szóhoz. Saadja Gáón majdnem hallgatólagosan ment el mellettük, Majmúni, aki az aggáda iránt is nagyon érdeklődött, rendszere felépítésében aránylag csak csekély helyet juttatott neki. A legtöbb esetben csupán apologetikusan, vagy éppen csak kritikailag hivatkozik rá. Majmúni is a görög, főleg az aristotelesi bölcsélet varázsa alatt állott.

Egy példán akarjuk itt megmutatni, hogyan lehetett volna ó-talmudi hagyományok segítségével egy teológiai kérdést tárgyalni.

I.

Szolgáljon e célra az *antrópomorfizmus* kérdése, minden vallásfilozófia központi problémája. Legkevesebbé a zsidó teológia haladhat el közömbösen mellette, hiszen a Tóra maga is, noha számos helyen antrópomorfisztikus kifejezéseket és fordulatokat használ, egyúttal a legélesebben tiltakozik az ellen, hogy az istenségnek bárminő testi alakot tulajdonítsanak. Egy, a szinaji kinyilatkoztatásról szóló fejezetben kifejezetten ezt olvassuk (Deuter, 4₁₅): «De őrizkedjete nagyon lelketekért — mert nem láttatok semmi alakot, amely napon szólt az örökkévaló hozzátok a Chórébban a tűz közepéből». E szavak jelentősége annál nagyobb, mert bevezetői a képtisztelet tilalmának (u. o. 16—19) s mintegy azt akarják mondani, hogy a Chóréb-teofánia sem lehet tárgya semmiféle képszerű ábrázolásnak. V. ö. ezzel Bachja ibn Pakuda I, 10, aki behatóbban szól

erről. Az antrópomorfizmus tehát itt kifejezetten haláchikus komplexumban gyökerezik, a képtisztelet, illetőleg a bálványimádás tilalmában. Itt a filozófusoknak is, a haláchistáknak is jó alkalmuk lett volna kissé mélyebben ásni az aggáda rétegeiben, hogy legalább utalásokat találjanak arra nézve, minő állást kell elfoglalni, tekintve a képtilalmat, a számos antrópomorfisztikus bibliai szöveggel szemben. Az ellentét egyenesen kihívó.

Mindenesetre már korán felfedeztek egy formulát, amely első segítségül igen jól használható. E többször előforduló formula így hangzik: **דברה תורה כלשון בני אדם** «A Tóra az emberek nyelvén beszél» (v. ö. Ber. 31b és az ott jelzett párhuzamok). Középkori gondolkodók sokszor használták ezt a formulát. Schmiedl és Bacher megállapítása szerint kimutathatólag először feltűnőbb antrópomorfisztikus szövegek értelmezésére Jehuda ibn Koreis használja (v. ö. Bacher, *Majmúni Mózes szentírásmagyarázata*, Az Orsz. Rabbiképzőintézet értesítője az 1895—96-iki iskolaévről. 1896., 19. l., 4. jegyzet; *Die exegetische Terminologie der jüdischen Traditionsliteratur* I., Leipzig, 1905., 98. l.), tehát a IX. század végén, a X.-nek elején. V. ö. még *A középkori zsidó vallásbölcsesek szentírásmagyarázata Majmúni előtt*, Budapest, Az Orsz. Rabbiképzőintézet 1891—92-iki értesítője). 1892., 72. l., ahol még a következő nevek szerepelnek: Bachja ibn Pakuda, Dunas ibn Labrat, Jákob ben Nisszím, Menachem ben Szaruk és Jehuda Halévi. — Az elsőnek említett műben Bacher a jelentős midrásgyűjtőre, Tobia ben Eliezerre is utal, aki kb. egy évszázaddal Majmúni előtt a *Lekach tob*-ban

Gen. 6₇-hez az idézett fordulatot a vallásbölcselek értelmében használja. Minthogy Tobia ben Eliezer a tisztán talmudi-rabbinikus irány képviselője, azért e helynek számunkra különös jelentősége van. Így hangzik :

כי נחמתי, דברה תורה כלשון בני אדם, כי כיון שאדם הורם מלאכתו בידוע שהוא מתנחם כי עשאו, לכך נאמר כי נחמתי, אבל אין נוחם ואין חרטה לפני הכבוד, שנא' (ש"א טו, כט) וגם נצח ישראל לא ישקר ולא ינחם כי לא אדם הוא להנחם.

«Mert megbántam». A Tóra az emberek nyelvén beszél. Mivel pedig az emberi mű önkezű szétrombolásában kifejezésre jut, hogy az ember megbánta saját művét, azért mondja (a bibliai szöveg Istenről is) ,mert megbántam'. A valóságban nincsen megbánás Isten számára, amint írva van (Sám. I. k., 15., 20.). S bizony Izrael erőse nem hazudik s nem bán meg semmit ; mert nem ember ő, hogy megbánjon valamit».

Ez a szöveg egészen midrásként hat. Értelmezése szükségszerű következménye annak, hogy szembe van állítva egy másik bibliai szöveggel, amely Istentől a «megbánás» minden fogalmát távoltartja. S mégis Tobia ben Eliezer itt nem valamilyen régi midrásból indult ki. A főhely, amely úgy látszik kikerülte Bacher figyelmét, inkább *Lekach tob* Deut. 4₁₅-höz. Így hangzik :

ותמונה אינכם רואים, הוא שאמר ישעיה הנביא (מ, כה) ואל מי תדמיוני ואשׁוה יאמר קדוש, ואו, (שם יח) ואל מי תדמיון אל ומה דמות תערכו לו... ואל יתמה אדם על ההיכלות דר, ישמעאל ועל דברי ר, עקיבא אשר דיברו בספר הישר במעשה מרכבה כי כולם נכוחים למבין כי

כחות וגבורות בורא הכל המה. מצוי, ולא כמציאות שום דבר; קרוב, ולא כקריבת שום דבר בעולם. ראשון עד אין חקר, קדמון עד לא תכלית. את אחרונים עד אין סוף. ומי יכול לדבר על הנביאים אשר אמרו (ישע, ו, א) ואראה את ה'. (שם נה, ו) דרשו את ה' בהמצאו קראוהו בהיותו קרוב. (שה"ש ה, יא) ראשו כתם פז. (זכר' יד, ד) ועמדו רגליו ביום ההוא' (דבר' יא יב) עיני ה'. (ירמ' יב, ז) נתתי את ידידות נפשי. וכיוצא באלה לאין סוף. אלא דברה תורה, כלשון בני אדם. וכן הנביאים אחרי התורה. והכתובים אחרי הנביאים. וחכמים אחריהם. הכל דרך אחד להם ובינה בדבר וצריך שום שכל וכו'.

„Mert nem láttatok semmi alakot“. Ez az, amit Jesája próféta mond (Jes. 40₂₅): „Kivel hasonlítottok össze engem, hogy vele egyenlő volnék, mondja a szent.“ Mondja továbbá (u. o. 18. v.): „Kivel hasonlítjátok össze az Istent és minő hasonlóságot állítottok melléje... És ne csodálkozzék az ember Rabbi Jismáél Hékálót (*Paloták* c. misztikus) művén, sem pedig azokon a szavakon, amelyeket Rabbi Akiba a merkába (látomásszerű koesi) művéről a *Széfer Hájjásár* c. munkában mondott. Mert mindezek helyesek a megértők előtt; a mindenség Teremtőjének erőire és hatalma megnyilvánulásaira céloznak. Ő ugyanis létezik, de léte nem vethető össze semmi más dolog létével; közel van, de nem vethető össze semmi más dolog közelségével. *Első* kifürkészhetetlen módon, határtalanul ősi, véghetetlenül felülmúlja az utolsókat. És ki tudja értelmezni a prófétákat, akik azt mondják (Jes. 6₁): „és láttam az Örökkévalót“ (u. o. 55₆). „Keressétek az Örökkévalót, midőn megtaláltatja magát, hívjátok, midőn közel van“ (Énekek éneke 5, 11). „Feje fínom arany“ (Zekarja 14₄).

„És állnak majd lábai ama napon“ (Deut. 11₁₂). „Az Örökkévaló szemei“ (Jer. 12₇), „odaadtam lelkem kedves-ségét“ és számtalan hasonló példa (csak úgy értelmezhető), hogy *a Tóra az emberek nyelvén beszél*, éppúgy a Nebiim (a próféták a Tóra után), és a Ketubim (a Szent iratok) a próféták után, és a Chachámim (a bölcsek) ő utánuk. Valamennyinek egy a módja. Értsd meg a dolgot, mert mélyebb figyelmet érdemel.»

Ebben a szövegben egyrészt mélyebb filozófiai gondolkodás nyilatkozik, másrészt a végén felsorolt irodalmak s ezek hordozói: Tóra, Nebiim, Ketubim, Chachámim, azt mutatják, hogy az idézett értelmező szabályt egy későbbi író alkalmazta, aki a későbbi antrópomorfizmusokat a Bibliában és a Talmudban (Chachámim) ugyanazzal a formulával próbálta eltüntetni. — Maga a Talmud, illetve egy vele egyidős midrás úgy látszik sohasem használta a **דברה תורה כלשון בני אדם** formulát antrópomorfisztikus szövegek értelmezésére. További idevágó részleteket illetőleg v. ö. Dr. Endrei Gerzson, *Adalékok az emberi beszédmód elvéhez a Szentírás-magyarázat történetében*. Budapest 1898.

Igazat kell tehát adununk Bachernak, ha *nem* osztja Schmiedlnek azt a felfogását, «hogy azt az elvet: a Tóra az emberek nyelvén beszél, eredetileg éppen csak a bibliai antrópomorfizmusokra nézve állították fel» (*Studien über jüdische, insonders jüd.-abab. Religionsphilosophie*. Wien, 1869., 247. l.). Hogy Saadja Gáón a tételt nem ilyen jelentésben használja, azt nem tartom döntőnek, mert Saadja különben is rendkívül takarékos talmudi-midrásai mondások használatában. Újabban a kérdést ismét felvetette Marmorstein *The Old Rabbini*

Doctrin of God c. nagyon tanulságos művében (II., London, 1937., 118. és kk.). Megfelelő idézetek után, amelyekből kitűnik, hogy a fordulatot főleg R. Ismael alkalmazta, aki szívesen használta fel a Maschalt, néhány egyházatyát említ, akik bizonyos körülírással olyasfélért mondanak, mint **רְבֵרָה תּוֹרָה**, hogy azzal az antrópomorfizmusok betűszerinti értelmét eltüntessék.

Ámde ennek a formulának, amelybe későbbi gondolkodók mindenfélért belehelyeztek, nem szabad túlságosan mély értelmet tulajdonítani. Az antrópomorfizmusok elhárítása szempontjából a talmudi korban nincs ennek a formulának komoly jelentősége. Nem tekintve azt, hogy az idézett példákban kettős kifejezések és pleonazmusok nyelvi magyarázatára szolgál, a formula későbbi felfogása ellenkezik a Talmudban szokásos felfogással. Ez utóbbi szerint ugyanis a bibliai antrópomorfizmusok a próféták *őseredeti szavai*. Erre vall a gyakori, sajátlagosan antrópomorfizmusokra alkalmazott formula: **אֵלְמָלָא מְקָרָא כְּתוּב אִי אִפְשָׁה לְאמְרָה** «Ha nem a Szentírásban állna, nem volna szabad (közönséges embernek) kiejteni». (Ber. 32a. További helyek találhatóak művemben: *Clav. Talm.* IIIa, Breslau, 1926., 78. l.). Egy másik fogalmazás Gen. r. 1₅ **אֵילּוּלִי שֶׁדָּבָר כְּתוּב אִי אִפְשָׁה לְאומְרוּ וְכוּ** «Ha a dolog meg nem volna írva, nem volna szabad ezt mondani stb.»

A talmudi-midrásai hagyomány felfogása szerint tehát az antrópomorfizmusok először épp a Szentírásban lépnek fel, közönséges használatuk ellenben másodlagos s csak a bibliai szavak folyománya. Ez egyenesen ellenkezője volna annak, amit az első formulába értettek

bele, hogy t. i. antrópomorfisztikus szólásmódok és bibliai fordulatok elsődleges forrása a *nép nyelvhasználata*, a bibliai szöveg pedig antrópomorfizmusában már egy előző nyelvhasználatot követett. (דברה תורה כלשון בני אדם).

Sokkal élesebben és határozottabban jelentkezik a régi felfogás a következő midrásban (*Écha zúta*, N. 18. Midrasch Suta ed. Buber, Berlin, 1894., 66. l. :

הקב"ה אמר (איכה ג' מח) פלגי מים תרד עיני על שבר בת עמי, אילולי שהכתוב מדבר, היה הלשון האומרו חייב לחתכו אברים אברים, אלא קדמו ראשונים שנה, (איוב י"ב ב) וקדמונים אחו...

«Az Áldottnevű Szent azt mondja (Siralmak 3₄₈): ,Vízpatakokból folyik szét szemem népem leányának romlása miatt.' Ha ezt nem a szöveg mondaná, akkor a nyelv, mely ilyesmit mond, megérdemelné, hogy darabokra vágják. De már az ősök ebben előljártak, amint írva van (Ijób 18₂₀) ,és az ősök megragadták'...»

E hely után egy sor aggáda következik, amely elbeszélő alakban nyilvánvaló antrópomorfizmusokat használ, utalva bibliai kifejezésekre, amelyek ugyanazt teszik. Másszóval: az antrópomorfizmus magában súlyos istenkáromlás volna. Aki előadásokban és elbeszélésekben él vele, súlyos bűnt követ el — «a nyelv, amely teszi, tépessék darabokra». Mentségére szolgál azonban az antrópomorfizmus szó- vagy írásbeli használatának: a Szentírás példája.

A példaszerűség elvét egyes oly írókra is alkalmazzák, akik mint antrópomorfisztikusan hangzó magyarázatok szerzői beváltak. Végső elemzésben azonban ezek-

nek mintája is a Szentírásban található. Jellemző erre a következő hely (Gen. r. 3, 4):

ר' שמעון בן יהוצדק שאל לר' שמואל בר נחמן. א"ל מפני ששמעתי עליך שאתה בעל אנדה, מהיכן נבראת האורה? א"ל, מלמד שנתעטף בה הקב"ה בשלמה והבהיק יו"ו הדרו מסוף העולם ועד סופו. — אמרה לו כלחישא. — א"ל, מקרא מלא הוא (תהל, קד, ב) עוטה אור בשלמה, ואת אמרת לי בלחישא אתמהה? — אמר ר' ברכיה, אילולי שדרשה ר' יצחק ברבים לא היה אפשר לאומרה.

«Rabbi Simon ben Jehocádák megkérdezte R. Samuel b. Nachmant: Minthogy hallottam, hogy aggádista vagy (mondd meg), honnan teremtetett a világosság? — Ez felelte: Következik (a bibliai szövegből), hogy az Áldottnevű Szent fényt öltött ruhaként és dísze kisugárzásától megtelt a világ egyik végétől a másikig. — Halkan mondta azt neki. — Mire amaz felelt: Hiszen ez világosan benne van a szövegben (Zsolt. 104₂). „Világosságba burkolózik mint palástba“, és te ezt halkan mondod nekem? — Azt mondotta Rabbi Berechja, ha Rabbi Jicchak nem beszélt volna erről a nyilvánosság előtt, nem volna szabad ezt mondani.»

Lehetne még további párhuzamokat idézni, de már az eddigi idézetektől is némi bizonyossággal meg lehet állapítani a Midrásra és Talmudra jellemző felfogásokat az antrópomorfizmusról.

Elvben valamennyi talmudi iskola elutasítja az antrópomorfizmust. Kivételesek csak a Szentírás antrópomorfizmusai, amelyek előtt majdnem hallgatólagosan megállnak. A bibliai tekintély kiterjed nagyrészt az antrópomorfisztikus bibliai szövegek aggádikus ma-

gyarázóira és kialakítóira is, de azért itt már némi egyéni különbségek vannak. Vannak, amint még látni fogjuk, jó aggádisták, akik óvatosak az antrópomorfizmusok értelmezésében, de vannak olyanok is, akik meghaladják a mélyebb gondolkodás mértékét és félreértésekre adnak alkalmat. Az olynemű magyarázatokat, mint az utóbbiak, már a tannaiták korában elutasították. Még Akibának is szemére vetik gyakran **עַד מַתִּי אַתָּה עוֹשֶׂה שְׂכִינָה חוּל** «Meddig akarod az isteni dicsfényt profanizálni?» Chag. 14a; Szanhed. 38b. Későbbi szerzők még sokkal szigorúbbak e tekintetben. Majmúniról ezt nem is kell mondani. De a sokkal óvatosabb RABD is az ilyen aggádikus szövegeket így nevezi (Tesuba 3₆): **דְּבַרֵי הָאֲגָדוֹת הַמְּשַׁבְּשׁוֹת אֶת הַדְּרֵעוֹת** «az aggáda szavai, melyek megzavarják a nézeteket.»

Az antrópomorfizmusnak kifejezetten határt szab a talmudi korban az istenség képes ábrázolásának tilalma. A haláchikus előírások itt oly szigorúak, hogy igazi antrópomorfizmus gyakorlatilag sohasem tudott meggyökerezni. A legmerészebb képzeletet is fékezi minden képszerű ábrázolás tilalma, ez pedig kizárta a természet birodalmának istenítését. Az érzéki képzelet ezzel meg van fosztva minden láthatótól, minden érzéki tápláléktól. Nem marad egyéb számára, mint a *ki-mondott vagy írott szó*.

II.

A középkori gondolkodók, különösen az aristotelikusok, a *szót* is soknak tartották. Ha már most a Szentírás az istenség fogalmát megfosztja minden képszerűségtől

és minden érzéki alaktól, honnan van az antrópomorfizmusok oly gyakori használata? — Ugyanezt az aggádistáknak is lehet szemükre vetni. De ők bizonyos mértékben a bibliai szövegtől függenek. A halácha csak nagyon gyengén érintkezik az antrópomorfizmus-sal. V. ö. בחינת קיום המצוות (A parancsok megőrzésének megvizsgálása) c. művet, Breslau, 1931., 35. kk., 87. k.

E nyílt kérdésre egyelőre csak azzal felelek, hogy utalok arra, hogy a középkori bölcselek nagyon is csekély figyelmet szenteltek e kérdés lélektani oldalának.

A zsidó hagyománynak 10 kifejezése van a proféciának, illetve a próféta kinyilatkoztatta isteni akaratnak jelzésére (Gen. r. 44₅ és a párhuzamok Theod.-nál, Berlin, 1912., 429. l.).

Valamennyi kifejezést teljesen megfelelően lefordítani nehéz. Bizonyosnak vehető a *látomás* חזון, a *metaforikus kifejezések* מליצה, חידה, משל, némely variánsban a הלום az *álom* és a sajátlagos kifejezés נבואה a *profécia*. További jelzése annak az állapotnak, amelyben Isten rábízta üzeneteit a kiválasztottra, תרדמה a *mély álom*, illetve letargia, apátia (u. o. 44₁₇, 438. l.). Bizonyosnak tekinthető az *eksztázis* is. V. ö. különösen Rabbi Eliezer Misnája, משנת רבי אליעזר, amelyet H. G. Enelov adott ki New-Yorkban 1934-ben. Ez a tannaiták korából származó mű egész fejezetet szentel a proféciának (6. fej., 109—124. l.). Majmúni még ismerte és felhasználta. Úgy látszik, még más hagyományos szövegek is voltak az isteni kinyilatkoztatásról és proféciáról, de a zsidó iratoknak középkori üldözése és elégetése folytán eltűntek. Majmúninak a kinyilatkoztatást és

a proféciát leíró műve (Jesszódé ha-Tóra, 7. fejj.) bizonyára régi hagyomány-elemeket is feldolgozott.

Ámde az utolsó évszázadban, főleg a második felében, különös figyelmet fordítottak az emberi lélek kutatására. Oly lelki mélységekre bukkantak, amelyeket korábban éppen csak homályosan sejtettek. A régi lélektan kerete nem képes többé átfogni mindazt, amit az újabb lélekkutatás felfedezett. A lélektannak új ágai keletkeztek új szakkifejezésekkel. Az a feltevés támadt, hogy a lélek érzéki ingerek kizárása mellett is képes gondolattartalmak befogadására. Az álom, az eksztázis, a látomás komoly vizsgálatok tárgyai lettek. Vannak oly rendszerek, vagy újraéledt rendszerek is, amelyek a lélekkutatás új eredményeire támaszkodva, önállósították magukat és az önálló, fölényes világmagyarázat igényével lépnek fel. Első helyen a misztikát kell említeni, amelyet eddig magyarázatnak, mélyebb értelmezésnek tekintettünk. Említeni kell azután a teozófiát és a belőle fakadt antrópozófiát, az okkultizmus egész birodalmát és végül a spiritizmust.

Niebergall Frigyes *Im Kampf um den Geist. Von Weltanschauungen und Religionen* (München, 1927., 170—226. l.) című művében az itt felsorolt rendszereket *pótvallások*nak nevezi s ennek megfelelően tárgyalja is. Kimutatja gyengéiket, kritikus pontjaikat, hogy mint vallásokat kizárhassa, lehetetleneknek mondhatta őket. Hogy mennyire jogosult az ilyen megítélés, arról nem szólunk. Egy vallás szempontjából nemcsak a *lélek másvilágisága* fontos, mert hiszen a vallás egyébként is a másvilági utat járta. Az út magábanvéve, a teofánikus látomások formái, keret és bevezetés csu-

pán. A szilárd állományt a tanítások és törvények alkotják. Ha az ember biztos a maga vallásában, akkor a lélek másvilágisága felől meg nem dönthető. Az *egy* Istenben való hittel szorosan kapcsolatos az *egy* erkölcstanhoz, az *egy* erkölcsiséghez való ragaszkodás. Isten időfelettségével együttjár a színaji kinyilatkoztatásnak, a Tízparancsolatnak, az emberszeretet parancsának stb. időfelettsége. — Ezen a helyen elégedjünk meg ezzel az általános és rövid megjegyzéssel.

Nagyon értékesek az új vizsgálódásoknak az emberi lélek mélységeire vonatkozó eredményei. A felsorolt rendszerek és még inkább az idevágó kutatások és megfigyelések abban a megállapításban csúcsosodnak ki, hogy az emberi lélek az érzékszervek segítségülvétele nélkül is képes ismeretelemeket befogadni. Fizikai-matematikai formulákba persze az ilyen igazságok nem foglalhatók. Mint ahogy vannak különösen tehetséges egyének, mély intuitív természetek, úgy voltak és vannak még ma is lelkek, amelyek különösen fogékonyak másvilági tartalmak iránt. A léleknek általában van egy zuga, ahol érzékfeletti, transzcendens elemek is elférnek.

Az eddigi újabb megállapításoktól nem kívánunk egyebet, mint egy szerény pótmagyarázatot a kinyilatkoztatás tényeire és a prófétaik szavakra vonatkozóan, amelyeket a zsidó ókor mint ősi adottságokat ismert s amelyek később, különösen idegen hatások folytán, feledésbe merültek.

A bibliai kinyilatkoztatások és proféciák, mint már említettük, a legkülönbözőbb fokú álomlátásokban és eksztatikus látomásokban mentek végbe. Majmúni

következőkép írja le a prófétai látomást (Jessz. Hat. 7., 2.): «A próféták különböző fokúak. Ahogyan a tudósok között vannak kisebbek és nagyobbak, úgy a prófétai képesség szerint vannak kisebb és nagyobb próféták. Egyikük sem látja máskép a prófétai látomást, mint éjszakai álomban, vagy nappal apatikus vagy letargikus állapotban; így olvassuk (Num. 12₆): „látomásban jelenek meg neki, álomban beszélek vele“. Valamennyi próféta egész testében reszket a sugallatok fogadása közben, testi erejük megbénul, (saját) gondolkodásuk felmondja a szolgálatot, lelkük szabad marad a látomás megértésére s így tovább.»

S mik azok a *képek*, amelyeket a próféta az álomban vagy az ekstázisban megpillant? Talán természetes minták valódi másolatai? Talán az álomban a testi érzékszerveknek valamilyen teremtő részük van azokban a képekkel teli drámákban, amelyek az álmodó lélek előtt elvonulnak? — Világos, hogy a próféták képes beszéde mögött nincs testi valóság, nincs semmi, amit középkori bölcselek **גשמיות** (antrópomorfizmusnak) neveznek.

Más úton hasonló eredményhez jut Rosenzweig Franz *Der Morgen* című folyóiratban (IV. 5., 511. l. és kk.) megjelent tanulmányában. Itt bibliánkívüli antrópomorfizmusoknak bibliai látomásokkal való szembeállításából azt következteti, hogy amazok már keletkezésüknél fogva valóságos antrópomorfizmusok, mivel bennük a képszerű részletek a tárgyi tapasztalat világából vannak véve. A művész minden további nélkül megragadhatja és ábrázolhatja. A prófétai szavakban ezzel szemben van valami látomásszerű, valami transz-

cendens, amit a maga egészében a művész alig képes megfogni. V. ö. még A. Jeremias, *Das Alte Testament im Lichte des alten Orients*, 4. Aufl., Leipzig, 1930., 9. l. — Itt a művészi szempont tanuskodik amellet, hogy a prófétai látomások leírásai, összehasonlítva úgynevezett párhuzamaikkal a bibliánkívüli irodalomban, nem igazi antrópomorfizmusok.

Ezek után könnyen belátjuk, hogy ha arról van szó, vajjon a bibliai antrópomorfizmusokat szószerint vagy allegórikusan kell-e felfogni, a kérdést nem mindig lehet vagy-vagy értelemben feltenni. Sokszor oly prófétai szavakkal van dolgunk, amelyeknél nem mindig látszik helyénvalónak, hogy a tisztán filológiai vagy éppen közönséges szószerinti értelemmel tartalmilag idegen allegóriát állítsunk szembe. A kettő között van a misztikus jellegű látomásvalóság vagy prófétai szemlélet, amelynek sajátos jelenségekkel van dolga. Anélkül, hogy itt lélektani-misztikus elmélkedésekbe bocsátkoznánk, meg kell állapítanunk, hogy a prófétai látomásokban kivételes jelenségekkel van dolgunk, amelyek magukban transzcendensek, természettudományilag nem értelmezhetők és fel nem foghatók. Amit a próféta megél a látomásban, lelkileg, mintegy az érzékszervek háta mögött megy végbe. A látott képek részben emlékezeti elemekből tevődhetnek ugyan össze, mint ahogy a nyelv hangokból vagy betűkből, de természetes min-tájuk éppúgy nincs a tárgyi valóságban, mint az álomnak. S mégis magasrendű valóság lakozik bennük amelyen a próféta nem képes magát túltenni s amely nemcsak arról győzi meg, hogy isteni üzenet jutott osztályrészéül, hanem kényszeríti is, hogy a kapott

megbízást teljesítse. A prófétai látomásban egyébként a képszerű rész többnyire bevezetés vagy kísérő jelenés. A próféta jelentőségét *kifelé* a látomás tanításszerű része foglalja magában.

Az adott tényállásból a bibliai antrópomorfizmus kérdésére nézve az következik, hogy a szövegek tetemes részére egyáltalán nem áll fenn, legalább is nem abban a formában, amelyet némely középkori filozófia adott neki. Az ismert hagyományos szólás גדול כחן נביאים שמדמין צורה ליוצרה «Nagy a próféták ereje, akik a teremtményből példát vesznek a teremtőre.» (Gen. r. 27₁ és másutt), itt talán a prófétának nemcsak bátorságát, hanem sokkal inkább erejét akarja kifejezni: megadatott neki, hogy képszerű látomás által az érzékfelettit, magát az istenséget, megragadja és tanítsa.

A prófétai szónak eszerint a hagyományban és a törvényben *kettős korlátja* van: Befelé a próféta látása érzékfeletti látomás, minden természetes anyagszerűség nélkül való, a legfényérzékenyebb lemez számára megközelíthetetlen. Még a próféta szóbeli rajza is szándékos leírás és jelképes ábrázolás között lebeg. — Másfelől élénk mered a szigorú tilalom: «Ne csinálj magadnak faragott képet, sem bármely alakját annak, ami fenn az égben van és ami lenn a földön van és ami a vízben van, a föld alatt» (Ex. 20₄).

Ezzel röviden vázoltuk a talmudi irodalom álláspontját a bibliai antrópomorfizmussal szemben. A Talmud tanítói sohasem valami testszerűt láttak a prófétai látomásokban. Már a legrégebb midrások nagyon gyakran tiltakoztak a Szentírás képleges kifejezései

ellen, mint például e kis szóval: כביכול «mintha lehetne ilyesmit mondani». V. ö. Bacher, *Die exegetische Terminologie* etc., I., 72 k., II., 78. k. Bacher feloldja e mondattá: כאילו נאמר במי שיכול להאמר זה «mintha a mondottat olyanra vonatkoztatnók, amire vagy akire illik». V. ö. még Elia Levita תשבי s. v. Részletekbe itt nem bocsátkozhatunk. Említendő még a 32 exegetikai szabály tizennegyediké, amely arról szól, hogy olykor az összehasonlítás az emberi fül számára az által válik lehetővé, hogy az összehasonlítandó tárgyat kisebbítjük מדבר הנתלה בקטן ממנו כדי להשמיע את האזן כדרך שהיא שומעת (Kisebb lényre alkalmazzuk a mondandókat, hogy a füllel felfogható módon megértessük a magasabbat.) L. Enelow: משנת רבי אליעזר 25. l. Amos 3₈-hoz, ahol Istent az oroszlánál hasonlítja össze, hogy, a szabály értelmében, a füllel hallasson valamit, amit felfogni képes, mivel Isten a láthatóval való összehasonlítás nélkül felfoghatatlan volna. Előfordul a szabály gyakran ebben a formában is: כדי לשבר את האזן «megértetni a füllel», vagy ebben: כדי לשכך את האזן «megnyugtatni a fület», különösen Rasi-ban. V. ö. még *Lekach tob* Exod. 19₁₈ הכתוב ממשיל השכינה בדבר «Az Írás egybeveti az istenit valamivel, ami a világ rendjében található». Ez a fordulat megfelel annak, amit a középkori bölcselek a דברה תורה formájával akartak kifejezni. Mindenesetre az antrópomorfizmusoknak csakis egy bizonyos kategóriájára érvényes, amennyiben előadásban alkalmazzák.

GERŐ ÖDÖN

(1939. december 17-én a budai izraelita főtemplomban tartott emlékbeszéd.)

Mély siralom, mély gyász jajdul fel sokszor egyetlen kicsiny szócskában is, mint a soros szentírási szakasz kezdő igéjében :

יחי és élt Jákob... *élt* és nincsen többé. De lelket simogató vigasz is rejlik benne — יחי aki így élt, nem halhatott meg valójában. Gerő Ödön drága testvérünkért sír ma a zsinagóga emlékezése : יחי csak élt, de a miénk volt, a mi büszkeségünk volt.

A valóságnak és az álmoknak embere volt, mint az Írás e heti szakaszának Józsefe, az álmodozó, aki a rideg, köznapi, gyakran fájdalmas valóságban álmokat melenget mindhalálig szíve mélyében. Az élet termőföldjén kalászsokért, kenyérért zúg a harc; józsefi álomhintő szépségeket tud beleálmodni kéréknek, kenyérküzdelmeknek, emberi sorsoknak robájába. Látja a józan nappal izzó napsugarát, de hozzá tudja álmodni az éjszaka vigasztaló holdkorongját, csillagok ragyogását. Fáraónak, a fejedelemnek, álmaikat s a börtön lakóinak álmodásait fejtí s az apja és testvérei álmodásait valóra teljesíti József.

Azért egy rejtelmes és csodálatos igével: *Cofnász Pánéáchnak* nevezi őt Fáraó. A régi tanítók a kezdőbetűi szerint magyarázzák a szót : צדי annyit jelent: צופה a látó; a *pé* betű: פודה a megváltó; a *nun* betű: נביא a próféta; a *tov* betű תומך a támogató, a *pé* betű tovább: פותר a megfejtő; az *ájin* betű: ערום az

okos ; *nun* betű újra ; נבון a megértő; *chesz* betű : חזה a látnok.

Gerő Ödön testvérünk lelkét az Isten művészete művészremeknek alkotta. Az élet mezőségein járt-kelt, bolyongott több mint hét évtizeden át s rajta volt, a lelkén volt, mint Józsefen, mennyei atyjának álom-melengető, színes köntöse : író volt, poéta volt az Isten kegyelméből, az élet valóságának kalászait álomkévébe tudta kötni s az égboltozat napját, éjszakák, emberi szenvedélyek viharát és szenvedések méla holdsugarát, s biztató reménységek csillagait úgy tudta meglátni, hogy ואביו שמר את הדבר hogy az ő mennyei Atyja, a teremtő Isten, gyermekének alkotó írásaiban ráismert az általa adott igazi kincsek sugárzó ragyogására. Kora ifjúságában már mestere a tollnak : szuverén ura az írás művészetének. Az írásaiban való elmélyedés a legtisztább esztétikai gyönyörűségek forrásának kristályitalára talál. Hivatása is kettős irányú : a magyar kévék, a magyar értékek grémiumának titkára, s a magyar irodalom boltozatán csillagok számontartója, nap és hold szépségeinek látója, tizenegy csillagnak, mind a kilenc múzsának megértő szerelmese, s hozzá még két fényes csillag : Isten és ember...

Gerő Ödön — ez a név varázsvesszőként felszökelteti az emlékezés kútvizet a legnemesebb szellemi élvezetre. Ízlés klasszikus verete, igaz, hamisítatlan mérlegnek hajszálfinom érzékenységű, ítélkező megállapításai, a legnagyobb műbírálóknak tömör acélból kovácsolt nyelvezetére emlékeztető, mindig célbataláló ítélet, Istentől kegyelt tehetség pazar pompája : ez Gerő Ödön írói és kritikusi vértete. A magyar irodalom

és publicisztika nagy mestere, a magyar bíráló írásművészetnek döntő fóruma, művész, aki a formát, kifejezést és gondolatot a magyar nyelv művészi szépségeinek koszorújában ékkövekként tudja elhelyezni — írásainak cizelláló remeklése mindig telve bájjal, magánvaló egyéniséggel. Így volt ő nemcsak צופה, nemcsak meglátója az emberi sorsoknak és az élet jelenségeinek, hanem פורה is, aki művészi álmokkal a dermedt valóságot megnemesítette, *megváltotta* me-revségéből. A művészi álom — szerinte — szent valóság. Álomhíd, de a magasabb valóság hídja, amelyen át a szépség vonul be életünkbe. Ez szebb és valóbb és boldogítóbb világ, amelyben édesen álmodott Gerő Ödön lelke s amelynek bűvös tájai felé szerette volna elvezetni hallgatóit és olvasóit. Kora ifjúságában elhagyja a puhább kenyeret ígérő mérnöki pályát, elhanyagolja a földi élet követelményeit, szent hevületében húnym szemekkel haladt el a hasznosabb sikereket ígérő csábítások mellett. Úgy járt a világban, mint az álmodó József, elhagyottan, egyedül, s egy déli verő hőségétől szikkadt ciszterna kávéja mellett szebbeket tudott álmodni, mint az izmaelita kalmárok hamis gyönyöreire áhítózó többi testvérei, siklusokkal megrakottan.

Az álom: eszmények mélységeit valóságra tárja. Íme, József: koldus Egyiptomban, de álmodot fejtetget, a fejedelem álmát, נביא prófétaszemű álmodója Fáraó tündérbirodalmának. S Gerő Ödön álmából kibontakozik a jövő művészi képe: sorsosa, művészi meglátója a magyar művészet sok dús esztendejének, majd siratója, ostorozója művészeti szépségekben so-

vány esztendőknék. De mindig melegszívű תומך *támogatója* a fejlődő tehetségeknek, tolla nem ismeri a gógös tudás maró epéjét, csak a szelíd, bár szigorú útbaigazítás színes palettáját. Maga is ábrázoló művész — ezért olyan egyedülálló a tekintélye. Önvallo-mása : a kritikusnak lélekben értenie kell a művésszel való együttalkotáshoz, tehát magához az alkotó művészethez.

Művész tudott lenni mint *ember* is. Az Isten remekelt Gerő Ödön emberpéldájával. ערום volt, az embereknek, a lét jelenségeinek bölcs, csendes, sokszor szarkasztikus megfigyelője. Szép megjelenés, magasan ívelt homlok, pompásan mintázott fejalkat, elmétől sugárzó szem, nemes arcvonalak. Beöthy Zsolt, Riedl Frigyes nyomán, Budapestnek, Alexander Bernáttal együtt, egyik legnagyobb kritikusa volt, egyik megalkotója, művelője a modern, megbecsült bíráló művészetnek. Halála előtt megjelent, *Művészetről—Művészekről* című gyűjteményes kötete tudásnak, intuitív látásoknak, ötvösremekű ábrázolásoknak tárháza. Gerő Ödön, a logikus, a gondolkozó, egyenrangú Gerő Ödönnel, a nyelv-művésszel. Ám az író és a kritikus művészi szépsége megkoronázást nyert Gerő Ödönben, az *emberben*. Nemcsak a művészet királyi álmodásainak magyarázatához ért, egyszerű embereknek, sínylődés és börtönlakóinak álmait is megérti és magyarázza. נבון volt, aki trónszék bíborán, kunyhó dőlt falán, judeai síkon és egyiptomi folyamok mentén, — mint József a maga korában — Benczur-i trónszékek pompázatos festményein, Munkácsy Mihály falusi képeiben, Lotz Károly káprázatos remeklésében, Szinyey Merse Pál

impresszionizmusában, természethédonizmusában, vilámszerű rávilágítással és mélytüzű fénylátással tünteti föl a szépet, a csalhatatlanul művészt. Hamis prófétáknak leleplezője, gyűlölködő, zsákmánytleső hamiszavúaknak ellenese, hangosszavúak, sötétség-kivánók helyett fényszeretőket, fénytvárókat hív, embert kíván, aki a maga cselekvéseiért felelősségre áll. Minden írásában, minden gondolatában, cselekvésében: egy ritmus, egy ütem, egy dal — az igaz ember, a jellemes ember, a jó ember, mint amilyen ő maga volt. Így éli életét, esteledő napjai jöttén: kicsiny baráti kör, egy áldott, hozzáméltó hitves, boldog családi kör — harsány tömeg zaja nem az ő társasága, s öregsége sötétedő idejében csöndes rezignációval érzi át az Ábrahám ibn Ezra szavát, hogy az álomlátások közben az Isten angyalai nemcsak felfelé szállnak, hanem alá is zuhannak az álmok létrafokairól. הווייה volt látnoka szépségnek, igazságnak, művész az emberségben. Gerő Ödön művészi és emberi hitvallásának summája: hogy minden művésznak része van az emberiség boldogításában. Mert minden művészet szépséget alkot, a szépséggel pedig életkedv jár. Az élet maga is művészet, az az élet, amelynek kötelesség és boldogság az összetevői. Ne világfelfogások, hanem életfelfogások határozzák meg a cselekvést és a gondolkodást. Az életfelfogás bölcseségadta megismerés, míg a világfelfogások az embereket eltérítik a megismeréstől és dogmák uralma alá vetik. *Az életfelfogás filozófia, a világfelfogás pedig politika.*

Az életet is mint művészetet akarta felfogni Gerő Ödön. Az életet nem mint természeti folyamatot, hanem

mint szociális emberéleletet, mint a szociális körülmények együttesét. Ezt az éleletet abban a tökéletességében, melyre törekszünk, amelytől való a harmónia, a világrend, s amely közvetít a természet célszerűsége és az élelet értéke közt. Ezt az éleletet, amely az egyéniséget és a sokaságot az emberiség magas egységében egyesíti. Minden művészet a személyiségen alapul, de az élelet személytelen művészet. A világ a tárgya, a világ és az ember, mint műalkotás. *A világ az élelet művésze, az élelet a világ művésze.* Az élelet folytonos változás, fejlődés. Meg van írva, hogy csakis az él, ami tud más lenni, mint amilyen. Az, ami nem tud másmilyenné, többé lenni, nem eleven, nincs életereje... A többéválás törekvése a fejlődésnek akarata. Ennek az akaratnak a szükségességébe vetett hit és az akarat érvényesülésének követelése élte a művészetet is, és az embert is, mint az Isten műalkotását». (Gerő: Művészetről—Művészekről.) Milyen megrázó hitvallomása ez Gerő Ödönnek: az emberről.

Itt, a zsinagógában, hálás kegyelettel mondunk sirató, de büszke kadist Gerő Ödönért, társunkért a nehéz zsidó sorsban. A megtisztult hitnek volt az embere, az igaz Istent, a minden emberek egyforma atyját látta a világegyetemben. Nem volt felekezeti ember, de **נבון** megértő, megsejtő ember, aki megérzi, megsejti az Istent a szépben és az igazban. **חזיה** volt, aki megértette, megsejtette a zsidóság legszentebb, de emberi eszményeit is, **חזיה** az ézsájási siralom jelentésében, kemény, könnyes, fájdalmas zsidó sorsban. Előljárónk volt a szó igaz értelmében. Előttünk járt példával, művelt tónusban, igazságos lélekkel. Nem volt félig

zsidó, hanem egész zsidó, az egyetemes érdeket meglátó. Gyűléseinken נבון volt, a megértő, a szerető lelkű, aki mindig szószólója volt az igaz ügynek s mindig ellensége az egyéni szemszögnek. חזוה a zsidó magasabbrendű látók közül való volt, akikből az Isten kegyelme mindig csak keveset ad, mint tengerek mélyén kevés drágakövet a kagylóvető áradat.

Az Isten lelke sugárzott rajta, az ő álmodó gyermekén. Hű volt Atyjához, mennybeli Urához, hű a testvéreihez, mihozzánk, akiknek álmait valóra váltotta. És mi is, akik hiszünk az Isten kegyelmében, Gerő Ödön sírja felett érezzük, hogy az Isten, akit ő látott és meglátott: velünk van s nem hagy el minket. Nem esünk kétségbe sem gyász sötétségében, sem az időknek homályában, hanem rágondolunk a *Cofnász Pánéáchra*, a földöntúli titkoknak megfejtőjére, az álmok adójára, az álmok szertefoszlatójára és az álmok egykori feltámasztójára. Gerő Ödön földi alakja tova-tűnt, de álmai itt maradtak, örökül reánk szálltak. Egykoron, időnk jöttén mi is utána megyünk. Ő pedig vár ránk az ő józsefi örökszép álmaival. Áldassék Isten szent neve, hogy miénk volt Gerő Ödön. Lantok, ecsetek, szépséghintő tollak széttörnek — de ének és szín és bölcsesség tovább zengnek, tovább ragyognak, lelkeket emelnek.

Gerő Ödön emléke legyen áldott...

DR. KISS ARNOLD.

THOMAS MANN, AZ AGGÁDISTA.

Muhammed a bibliai József történetét a legszebb elbeszélésnek mondja. Az iszlám alapítójának ez a magasztaló ítélete megihlette a muszlim Korán-magyarázókat, a «prófétai történetek» szerzőit. A muszlim József-legenda gazdagabb a zsidó József-aggádánál. Megihlette a muszlim költőket is, kivált a perzsákat. Megihlette legdicsőbbjüket, Firdauszit (934—1020), a perzsa nemzeti dicsőség költőjét; a Sah-Nameh mellett legnevezetesebb műve: Júsuf va Zulejka, József és Zulejka. Megihlette Dsámit (1414—1492), akit a perzsa költészet utolsó klasszikusaként tisztelnek, ugyanily című és tárgyú költemény alkotására. Már Dsámi előtt, a XIV. században, Sáhin, zsidó-perzsa epikus, megihletve a Bibliától, aggádától, Firdauszitól, ugyancsak hőskölteménnyé dolgozta föl József történetét.¹

József dicsőítésében a muszlim legenda és költészet túltesz a zsidó és az egyházi költészeten. Zsidó költemény (eltekintve itt az aggádától), mely Józsefről szól: a Tizenkét Patriarcha Testamentuma-beli *József Testamentuma*, József és Azenath (Osznath) legendája, Sáhin József műve.

Keresztény költők ismételten megénekeltek Józsefet görögül, latinul, szírül, az európai nyelveken. Így többek közt az olasz Segardus (XI. k., *Carmen de Joseph Patriarcha*), Fracastoro, a francia Hildebert de Lavar-

¹ Tartalmát tüzetesen bemutatta, forrásait vizsgálta Bacher Vilmos: *Két zsidó-perzsa költő, Sáhin és Imráni*. Bpest, 1907.

din, a lengyel Reý, a nagynevű Hugo Grotius, akinek latin József-drámáját Vondel fordította hollandusra, de kivált a misztériumjátékok és jezsuita iskoladrámák.¹

Úgy látszik, a fiatal Goethe is írt József-történetet. A tárgyról ekkép ítélt: «Höchst anmutig erscheint diese kurze Erzählung und man fühlt sich berufen, sie ins Einzelne auszumalen» (Wahrheit und Dichtung IV.). Erre a részletes, nagyon részletes kifestésre érezte magát indíttatva napjaink nagytekintélyű epikusa, Thomas Mann. Regénynek mondja a művét. Eddig három kötetét kaptuk, a negyediket 1936 óta várjuk.²

A még be nem fejezett mű másfélezer oldalra terjed; a bibliai elbeszélés, kis kiadásainkban, nem egészen 15 oldalt foglal el. Miből telik ez a másfélezer oldal? Mi szolgáltatva költőnknek ezt a Biblián messze túlmenő dús anyagot? Nyilván, legelőbb és legfőképp valami fölmérhetetlen: a költő képzelő, alkotó ereje. 2. A Biblia egyéb könyvei, kivált Ezékiél és Jób. Hálás föladat volna a «bibelfest» Thomas Mannt bemutatni mint exégétát. 3. A mai keleti tudomány, kivált az egyiptológia és asszirológia. 4. Az aggáda. Ennek kívánjuk itt szemléltetni a jelentőségét Thomas Mann művében. Legelőbb kíséreljük meg megvilágítani, mi az aggáda.

¹ Mindezekről szól Hans Priebatsch műve: Die Josephgeschichte in der Weltliteratur. Breslau, 1937.

² Thomas Mann: Joseph und seine Brüder. Der erste Roman: Die Geschichten Jaakobs. Berlin, 1933 (=I). Der zweite Roman: Der junge Joseph. Berlin, 1934. (=II.) Der dritte Roman: Joseph in Ägypten. Wien, 1936 (=III).

I. Mi az aggáda ?

Aggáda voltakép, tág értelemben, szentírásmagyarázatot jelent. Nem a mai írásmagyarázatot, mely azt kutatja, miként értette maga a próféta a hirdetését, maga a zsoltáros a zsoltárát, maga az elbeszélő a bibliai történetet. Az aggádista saját magának és korának gondolatait, törekvéseit, eszményeit kereste s találta a Szentírásban.

Herder, a megértés mestere, mélyen megértette az aggádát is. Kiindul abból, hogy Izraelnek a Biblia a könyvek könyvét jelenti: minden oktatás, minden bölcseség belőle levezethető; voltakép nem értelmezés, hanem önálló költészet a bibliai szöveg szavainak alkalmazásával, vagy csakis alkalmából; a Biblia szavával egészen mást mondtak, mint ami annak értelme volt, valami újat, váratlanul elméset, szépet (Herder, *Jüdische Dichtungen und Fabeln. Vor-erinnerung*).

Amire Herdert a költői lélek vonzalma költői lelki-ség iránt (kongeniális intuíció) indította, ugyanerre vitte feledhetetlen Bacherünket az aggádának tudományos vizsgálata. Bacher abból indul ki, hogy a bibliai költészet utolsó kicsendülése és a középkori újhéber költészet első fölesendülése közti hosszú századokban a költői érzés és a költői képzelet, mely kétségtelenül ezekben a századokban is élt a zsidó néplélekben, nem alkotott szoros értelemben vett költői műveket; ... ámde az aggádisták bizvást ennek a korszaknak költőiül is tekinthetők: számos mondásuk az érzésnek oly mélységét és melegét, a gondolatnak

oly lendületét, a képzeletnek oly merészségét, a kifejezésnek oly erejét, a képeknek oly szemléletességét mutatja, hogy ezekben a sajtásokokban, amelyek pedig minden költészetnek igaz mivoltát teszik, bátran versenyre kelhetnek más korok és népek költői művészetének alkotásaival (Bacher, *Agada der palästinensischen Amoräer*, I, XIV, XV).

Az aggáda tehát költészet, vagy legalább költészet is: az írásmagyarázat szerény mezébe öltözik, ami a költészet palástjában pompázhatnék.

Magyar költőinket is erősen vonzotta az aggáda költészete. Arany Jánosról, Tompáról, Madáchról ezt épp az Izr. Magyar Irodalmi Társulat kiadványaiban mutatták ki.¹

Arany költeményei közül tisztára aggáda «Az utolsó főpap», akitől a hamuba rogyott templomnak kulcsait égi kéz veszi át. «Azon 37 bírálat közül, amely Arany műveinek nagy kiadásában össze van gyűjtve, egyből sem sugárzik ki melegebb vonzalom a tárgyalt mű iránt, mint abból, melyet Frankl könyvének (*Helden- und Liederbuch*) szentelt.» Aranyt «Az utolsó főpap» mellett legerősebben épp a legaggádikusabb darabok vonzották: *Der Totenkopf* (Nagy Sándor-monda), *Jóchanan ben Zakkai*, *Chanina ben Tradjon*. Tisztára aggáda Tompának Héber legendája, mely elbeszéli, hogy a templom összeomlásának napján Bethlehemben megszü-

¹ Heller Bernát: Arany János viszonya a legendához és az aggadához. *IMIT Évkönyve*. 1929, 62—123. Pollák Miksa: Tompa Mihály és a Biblia. Bpest, 1912. Madáchról Bernstein Béla és Heller Bernát az *IMIT* 1896. *Évkönyvben*, Pollák Miksa az 1935., 1936., 1937., 1938. és 1939. *Évkönyvében*.

letett Menáchem, a Vígasztaló, Megváltó. Az Ember Tragédiájának kerete, hogy Ádám előtt elvonulnak a nemzedékek, ugyancsak az aggádában ismétlődő gondolat.

II. Thomas Mann Józsefe és az aggáda.

Thomas Mann megbecsülése az aggáda iránt megnyilatkozik kivált abban, hogy sűrűn fölhasználja. De megnyilatkozik elvi kijelentésben is, ott, ahol aggádát alkalmazva, kikel a koholás, mesélés ellen. Az aggádával szembekerül: *Geschichtenerfinder, Lügenmärlein, Fabeln, Jägerlatein*. Ellenben az aggádában «Tatsachen der Überlieferung, deren Unerschütterlichkeit nicht darunter leidet, dass sie nicht alle allen bekannt sind» (I., 273.). Szinte propaganda az aggáda mellett.

Thomas Mann, nyilván József-regénye révén, annyira megkedvelte az aggádát, hogy most már nemcsak bibliai regényébe szövi bele annak elemeit, hanem politikai írásába is. A demokrácia eljövendő diadaláról szóló amerikai előadásában az aggáda egyik gondolatával sopánkodik az emberi nem: «Wer wüsste diesem vertrackten Geschlecht nicht alle Laster nachzusagen, wer dächte nicht öfters völlig hoffnungslos über seine Zukunft und verstünde es nicht, dass die Engel im Himmel vom Tage der Erschaffung an die Nase rümpfen über den unbegreiflichen Anteil, den Gott der Herr an diesem fragwürdigen Geschöpfe nimmt?» (Achtung Europa! Aufsätze zur Zeit. Stockholm, é. n. [1938]). Evvel a gondolattal majd még találkozunk.

A József-regényben az aggáda anyaga néha, de ritkábban, szervesen beleilleszkedik a cselekvénybe. Néha

mint a szereplő személyek emlékezése, elképzelése jelentkezik. Leggyakrabban pedig tárgya azoknak a tanítasoknak, amelyek folyamán az ifjú Józsefet nevelője, Eliezer, az ősökkel, a multtal megismerteti. Ekkép megjelenedik az aggáda színeitől a mult a legősibb idők-től Józsefig: az ember teremtése, az angyalok bukása, Kájin és Ábel, Henoch, Noé és a vízözön, a bábéli torony, Nimród, Ábrahám, Lót, Eliezer, Ismael, Ézsau, Jákob, a törzsatyák. Thomas Mann néha a zsidó aggádán túl a muszlim bibliai legendához is fordul. Néha, s ez kiváltképp jelentős, maga csap föl aggádistának: ellesvén az aggáda eljárását, követvén a módszereit, maga is alkot aggádát, mesterül is.

III. Az őstörténet az aggáda színében.

1. Ádám. Az angyalok bukása.

Eliezer, a nevelő, kérdi Józseftől, miért teremtette Isten legutoljára Ádámot. József jól tudja három okát: 1. nehogy bárki ember fia kérkedhessék, ő segédkezett Istennek a teremtés művében; 2. az ember alázkodjék: lám, az utolsó légy is megelőzött engem; 3. hogy az ember már terített asztalhoz ülhessen, mint oly vendég, akinek minden előkészület szól (II., 18.).

A három okot, ugyanily sorrendben, megadja már a tannák aggádája (Tószifta Szanhedrin, VIII. 8., 7—9.; bab. Szanh., 38a.).

Az angyalok kezdettől fogva feltékenykednek az emberre. Isten ezért elhallgatja előttük, hogy Ádám-tól nemcsak igaz emberek, de gonoszok is származnak

majd. Az angyalok szemrehányólag kérdik, a zsoltár (VIII., 5.) szavával: Mi az ember, hogy reá csak gondolsz is? Isten csillapítólag, kitérően, néha ingerülten is válaszol (I. kötet, LIV., LV.).

Az angyalok féltékenységét, Isten elfogultságát egészen így látja R. Chanina ben Chama, palesztínai amóra: Isten tanakodik az angyalokkal: alkossunk embert. Az angyalok kérdik, milyen lesz. Isten feleli: igazságosak származnak majd tőle; eltitkolja, hogy gonosztevők is lesznek utódjai közt, mert ha ezt elárulta volna, a szigorú igazság nem engedte volna az ember teremtését (Genesis Rabba, VIII., 4.). Az ember teremtését ellenző angyalok szájába az aggáda ismételtten teszi a zsoltárverset (VIII., 5.): mi a halandó, hogy reá gondolsz, ember fia, hogy reá ügyelsz? (Genesis Rabba, VIII., 6., Szanhedrin 38b, Midrás Tehillim, VIII., 5.).

Az ember iránti ellenséges érzületükből magyarázza Thomas Mann az angyalok bukását. Amikor Ádám a teremtményeket nevezni tudta, mintha ő volna mesterük, szerzőjük, Szammael fölajdul, a szolgálattelvő tüzes angyalok pedig lesütik bámuló szemüket, mert ők ugyan tudják égi karban kiáltani: szent, szent, szent, — de az alsó és felső rendekhez nem értenek (I., 41.). Szammael ingerli az angyalokat az ember ellen, voltaképp Istennek emberkegyelése ellen. S amidőn Isten föl szólítja az angyalok seregét, hogy leboruljanak Ádám értelme előtt, aki mindent a maga nevéen tud nevezni, az angyalok kelleetlenül meghajolnak. Szammael azonban nem hajol meg, esztelenségnek mondja, hogy az isteni dicsőség fényéből alkotott angyalok leboruljanak

a föld porából gyúrt ember előtt. Ekkor bukott le Szammael, — bukása olyan, mint a csillaghullás (I., LV.).

Szammael bukását hasonlóan adja elő a Pirké Rabbi Eliezer (XIII., XIV.). Az angyalok zúgolódnak az ember teremtése miatt. Isten csillapítja őket : ők a mennyekben magasztalják Istent, az ember a földön vallja az Isten egységét. Isten fölszólítja őket, nevezzék meg a teremtményeket. Nem tudják. Ádám mindnyáját megnevezi. Kivált Szammaél háborog : a többi angyal, a Chajjót, a Szeráfim, 6—6 szárnyúak, neki 12 a szárnya. Az ember vesztére tör. Segítőtársul legalkalmasabbnak a kígyót ismeri föl. Amit a kígyó az első emberpár ellen elkövet, azt mind Szammaél követtetni el vele. Ezért Ádám és Éva bűnbeeste után Isten nemcsak őket és a kígyót bünteti meg, hanem Szammaélt és az ő angyalcsoportját is ledönti a szentség magasáról, az égből. Herder (Blätter der Vorzeit : Sammael) hasonlóan adja elő Szammaél bűnét — bukását.

De szól Thomas Mann' más bukott angyalokról is. Semchazai angyal belészeret földi szépségbe, Ischarába.¹ Ostromolja szerelmével. Ischara szerelmének előzetes díjául azt követeli, hogy megtanítsa Isten csodatevő nevére. Semchazai megtanítja. A név segítségével Ischara az Égbe száll és ott marad Vénuscsillagnak (I., 41., II., 18., 19.). Semchazai elbukik s csak a Jákob létráján száll föl vissza az Égbe (II., 18., 19.).

Ezt a legendát a Midrás Abkír (Jalkut Gen., § 44.) őrizte meg : Amikor a vízözön nemzedéke bűnbe merül, Semchazai és Azael diadalmaskodik, lám ők előre

¹ Az aggadában a neve Isztahar, a perzsák Venusa.

mondták: mi az ember, hogy reá gondolsz. Erre Isten próbára teszi őket, leküldi őket a földre. Semchazai póruljár Isztahar iránti szerelmével.¹

2. Kájin, Ábel, Henoch, Noé.

Miért tűzött össze az első testvérpár? Ábellel együtt született ikertestvére, a szép Naëma. Kájin is, Ábel is belészeret. Kájin arra hivatkozik, hogy ő az elsőszülött, Ábel arra, hogy Naëma vele, tehát részére született. Ezt intézi el Kájin a mezőn, testvérgyilkossággal (I., 70., II., 201.). A testvérgyilkosságnak a Midrás több okát adja: egyikük az, hogy az Ábellel együtt született ikertestvér miatt viaskodtak (Genesis Rabba, XXII., 7. és párhuzamok).

Henoch oly jámbor, a titkok táblájában oly járatos volt, hogy elkülönödött az emberektől; az Úr magához vette, nem látták többé. Isten színének angyala lett, Metatron, a nagy író, a világ fejedelme (I., 71.). Ennek a legendának legrégebbi forrásául fölhozzák a Jónathanak tulajdonított Targumot Gen. V., 24-hez: Henoch igazán szolgálta Istent, nincs többé a föld lakóinál, Isten szavára Égbe szállt, Isten elnevezte Metatronnak, — megtette fönséges írójának (Theodor ad Gen. Rabba, XXVIII., 1. p. 238., 239.).

A teremtés elfajul, nemcsak az emberek, de az állatok, sőt maga a föld is: ha búzát vetettek belé, bolond zabot terem (I., XXXIV.). Az emberek háziállatot vadállattal párosítottak s maguk mindkettővel páro-

¹ Heller B.: La Chute des Anges Schemhazai, Ouzza et Azaël. (Revue des Études juives 1910. LX. 202—212.)

sultak (Szanhedrin, 108a), még a föld is elfajult, búzát vetettek, vadóc kelt ki (Genesis Rabba, XXVIII, 8.).

Mi vitte a fény fiait, az angyalokat arra, hogy földi nőkkel vétkezzenek? Mert Kájin lányai meztelenül jártak, a férfiú vétkezett anyjával, lányával, testvére feleségével (II., 192.). Ezt a borzalmas képet a Pirké R. Eliezer (XXII.) R. Meirrel festteti: Kájin nemzetiségi meztelenül jártak, férfiak is, nők is, beszennyezték magukat anyjukkal, lányukkal, testvérük feleségével.

Noé egyre inti vétkes kortársait, de ezek dacolnak az intelmekkel, folytatják bűneiket (I., XXXIV.). Az aggáda is úgy tudja, Noé egyre intette kortársait, térjenek meg, különben özönvíz sodorja el tetemüket (Szanhedrin, 108a.). Szemük láttára vágta ki Noé a cédrusfákat bárkának, megokolta, miért teszi, de a bűnösök elbizakodtak: az özönvíz csak Noé házat fenyegeti (Genesis Rabba, XXX., 7.).

A biblia beszél, hogy Cham vét a bortól mámoros Noé ellen. Thomas Mann ismételtén megbélyegzi Chamot, hogy atyját megférfiatlanította (I. kötet, XXVIII., 192. l.). Az aggáda is evvel a bűnnel terheli Chamot (Genesis R., XXXVI., 7. és párhuzamai).

3. Babel tornya. Nimród. Ábrahám.

A Biblia Nimródról csak annyit beszél el, hogy ő kezdett hatalmat gyakorolni a földön s hogy szólásmondássá lett: miként Nimród hatalmas vadász az Úr előtt (Gen., X., 8., 9.). Az aggádikus hagyomány azonban Nimródot hozzákapcsolja a bábéli torony építéséhez, valamint

Ábrahám ifjúkori történetéhez. Ezt a kapcsolatot Thomas Mann jól ismeri: ismételten bemutatja módosításokkal.

Ábrahám kivándorlása Urból, így beszéli Thomas Mann már az Előjátékban, némiképp szembeszállás, lázongás volt bizonyos építményekkel szemben, melyek bántólag hatottak vallásos érzésére s amelyeket az ott épp akkor hatalmaskodó Nimród ha nem is maga épített, de megújított s rengetegül magasra emelt, a szétszóródás gátló reteszéül, egyesült birodalmi hatalmának egetérő emlékéül (I., XII.). A Nagy Toronynak József, de már maga Ábrahám is, az Ezagila-nak nevezett bábéli naptemplomtornyot tekintette. Már az ősbabilóniak is úgy vallották, hogy maga Bél, a teremtő isten építette. A törvényhozó Chamarragas 7 emeletnyi terrasztoronnyá magasította, hogy széthúzó népét összehozza, összetartsa. Chamarragas és Nimród merészségén Ábrahám vallásos érzése megbotránkozott s ezért, szembeszállva az összetartó hatalmaskodással, kivándorolt (I. kötet, XXXVIII—XL., III., 31.).

A későbbi elbeszélés folyamán Thomas Mann vitába száll ezzel és hasonló hagyományokkal: Valószínűtlen, — úgy olvassuk nála — szinte lehetetlen, amit beszélnek, hogy Nimród adta Ábrahámnak ajándékba szolgáját, Eliezert. Ábrahám nem is jutott személyes érintkezésbe korának hatalmasaival, — a viaskodás belsőleg, Ábrahám lelkében, ment végbe. Hogy személyesen összetűzött, hogy mártíriumot szenvedett, börtönben, kemencében, mindez, ha nem is merő kohlomány, legalább is 600 évvel későbbre való kivetítés. Ábrahám királya nem Nimród volt, hanem Amráfel,

azaz Chamurápi. Ő, Nimród, annak a Bél-nek atyja, akinek Babel tornya építését tulajdonítják. Vajjon csillagjósai megjövendölték-e, hogy születni fog uralmát veszélyeztető fiú, hogy ezért általános fiúgyilkolásra ragadtatta magát, hogy Ábrahámot megmentették, hogy barlangban angyal nevelte, hogy ujjainak végéből a csecsemő tejet-mézet szopott-e, «das ist wissenschaftlich überhaupt nicht auszumachen» (I., 41., 42.).

Néhány lappal később Thomas Mann valóságosságát (Wahrheitsgepräge) ismeri el annak az elbeszélésnek, hogy Ábrahám születését előre hirdették, hogy e miatt a fiúkat öldösték, hogy ő barlangban nevelkedett, hogy angyal szoptatta (II., 62.).

Az is, amit Ábrahámról és Nimródról Thomas Mann történetként elbeszél (nem szólva az asszírológiai elemekről), az is, amit mint valószínűtlent vagy lehetetlent cáfol, az aggadából van merítve.

Hogy a bábeli tornyot Nimród építette, azt már Josephus Flavius is beszéli (Antiquitates, I., 4., 2. kk.). A Midrásban (Genesis Rabba, XXIII., 7., XXXVI. 4., XLI., 4. párhuzamokkal) és a Talmudban valóságos közhely. Hogy csillagjósai megjövendölik Nimródnak, megszületik uralmát veszélyeztető fiú, hogy ezért Nimród az újszülött fiúkat megöleti, hogy Ábrahám csodásan megmenekül, hogy ujjáiból tejet, mézet szopik, ezt Ábrahámról muszlim legenda alapján késő midrás meséli (Jellinek, Bet ha-Midrasch I., 25—34., II., 25—64.). Nem más az, mint a Mózes-legenda átvitele Ábrahámra. Az aggadában Fáraót saját álma és csillagjósainak jövendölése inti, hogy Izraelben fiú születik, aki az ő uralmát megdönti. Fáraó elrendeli az újszülött fiúk

megöletését. Az elrejtett héber gyermekek a mezőn nőnek föl, angyalok melléjük helyeznek két kavicsot, melyből olajat, mézet szopnak (Szóta 11b., a Széfer hajásárban tejet, mézet). Hogy Nimród tüzes kemen-cébe vetteti Ábrahámot, ez megint csak aggádikus köz-hely, mely Ábrahám szülőföldje, Ur-Kaszdim, nevének értelmezéséből eredt (Genesis R. XLIV. 13. és pár-huzamok).

Thomas Mann ismeri Ábrahám anyjának is nevét : Amathla, Emtelai-nak hívták. Ezt a hagyományt a Talmud (Baba Bathra 91a) őrzi ; a név Amaltheára emlékeztet, a kecskére, mely Zeust szoptatta. Thomas Mann úgy véli, hogy a név nem annyira az anyára, mint a szoptató angyalra illenék (I., 62.).

Miként ismerte meg Ábrahám az Istent? Ezt Thomas Mann a széltiben elterjedt hagyomány nyomán mondja el, megtoldva azt azzal, hogy Ábrahám eleinte a földet találta imádatra méltónak. Látja, hogy a föld rászorul esőre s ezt az Égtől várja. Ezért az Égen kereste az Istent s ezt majd a Napban, majd a Holdban látja. Végül fölismeri, hogy van fölöttük vezető, akinek akaratára fölkelnek, lenyugszanak. Isten meg van hatva ; eddig még senki sem nevezte őt Ūrnak, legfelsőbbnek, Ábrahám az első. Magesókolja ujjainak végét s a zsoltárverssel (XLV., 8.) fölkiált : «Fölkenem a gyönyörűség olajával» (II., 48—61.).

Már Josephus Flavius is úgy tudja, hogy Ábrahám a nap, a hold és az égitestek változásaiból következtetett a mindenség urára (Antiquitates, I., 7.). Hasonlót mond a Korán (VI., 74—79.). A muszlim legendából ez a tanulságos elbeszélés átkerült egy

késői midrásba s innen elemi iskolai tankönyveinkbe. Az idézett zsoltárverset már a régi midrás (Genesis Rabba, XXXIX., 6.) alkalmazza Ábrahámra.

Thomas Mann tud a hitvitáról, mely Ábrahám és Nimród közt folyt, mert Ábrahámval hirdetteti, hogy ámbár Isten a tűzben is van, a tűz mégsem Isten (II., 56.). Ezt a vitát-elevenen szemlélteti a Midrás (Genesis Rabba, XXXVIII., 13.). Nimród fölszólítja Ábrahámot, imádják a tüzet. Ábrahám: miért nem inkább a vizet, amely eloltja? — Nimród: tehát a vizet. Ábrahám: inkább a felhőt, mely hordja a vizet. Nimród: tehát a felhőt. Ábrahám: inkább a szelet, mely hozza a felhőt. Nimród: tehát a szelet. Ábrahám: inkább az embert, aki állja a szelet. Nimród: mindez szófiabeszéd, én csak a tüzet imádom s téged is tűzre vetlek.

Ábrahámot, fájdalma napján, meglátogatja Isten (I., 148., 149.). Az Isten a saját példaadásával megtanítja az embereket, miként kell szeretetet gyakorolniok: ruhátlanokat ruházni kell, — ő felöltöztette Ádámot, Évát. Párokat házasítani kell, — ő párosította Ádámot Évával. Betegét látogatni kell, — ő meglátogatta a beteg Ábrahámot. Gyászolókat vigasztalni kell, — Rebekka halálakor ő vigasztalta Jákobot. Éhezőket etetni kell, — ő táplálta a pusztában Izraelt mannával. Halottakat el kell takarítani, — ő eltemette Mózeszt (Pseudo-Jonathan ad Deuter. XXXIV., 6.). Azt, hogy Isten meglátogatta a szenvedő Ábrahámot, egyenest a Bibliából (Gen., XVIII., 1.) olvassa ki. Isten megjelent Ábrahámnak a nap hevében.

Ábrahám közbenjár a vétkes Szodomáért. Thomas Mann ezt a közbenjárást ekkép festi ki: Uram, vagy-

vagy. Ha világot akarsz, nem követelhetsz szigorú igazságot; ha neked azonban az igazság a fontos, akkor vége a világnak. Te a zsinórt mindkét oldalán ragadod meg: világot is akarsz, benne szigorú igazságot is. Ábrahám azt is szemére lobbantja Istennek, hogy ravaszkodik esküjével: megesküdött, hogy a vízözönt nem újíttja meg, most tűzözönt bocsát az emberekre (II., 53.). — Thomas Mann itt a Midrást (Gen. Rabba XXXIX., 6.) adja, amely hozzáteszi, Isten érdemül tudja be Ábrahámnak, hogy nem kárhoztatni, hanem fölmenteni törekszik, ezért keni föl az öröm olajával.

Thomas Mann még Ketúráról is tud mesélni, Ábrahám késői feleségéről. A házasságukból származó Medan, Midjan, Jaksan, Zimran ragyog, mint a villám. Ábrahám nekik és Ketúrának vasból várat épít, oly magasat, hogy oda nap soha nem süt. Drágakövek világítanak benne (II., 62., 63.). Itt is az aggádára ismerünk. Ábrahám vasból várat épít Ketúra 17 fiának, s átad nekik tálakat (vagy zsákokat) tele gyönggyel, drágakővel, hogy ezeknek hasznát vegyék, amikor bekövetkezik a próféta (Jes. XXIV., 23.) hirdetése: elpirul a hold, megszégyenül a nap (Szófrim, XXI., 9.).

4. Ábrahám köre: Lót, Eliezer, Izrael, Izsák.

Lótot s még inkább Lót leányait Thomas Mann igazolja: abban a hiedelemben éltek, hogy Szodomával elpusztult az egész emberi nem, rajtuk kívül; rájuk hárul a föladat, hogy ők tartsák fenn az emberi nemet (I. p., XVIII. ; III. 406.). Ezt a mentséget már Josephus

találja Lót leányaira (Antiquitates XI., 5. §, 205.), szintúgy a Midrás (Gen. Rabba, LI., 8.).¹

Eliezer a Bibliában egyszer van említve (Gen. XV., 2.). Thomas Mann művében Ábrahám fiává lesz s megismétlődik egy későbbi Eliezerben, akire Jákob reabízza József oktatását. A két Eliezer alakja a regényben a költő szándékából összefolyik.

A Biblia elbeszélése szerint Ábrahám, hogy kiszabadítsa a fogságba került Lótot, 318 emberével rátámad a négy hatalmas királyra, legyőzi s üldözi. Thomas Mann, «újabb szerkesztők»-re, tudós írásértelmezőkre hivatkozik, hogy Ábrahámot ezen a hadjáratán az egyetlen Eliezer kísérte; de érettek harcolnak a csillagok. Ez a tudós «írástértelmező» nem más, mint Ris Lakis, aki a 318 harcost Eliezerrel azonosítja, mert Eliezer betűinek számértékösszege 318-at ad (Gen. Rabba, XLII., 2., XLIV., 9, számos párhuzammal). R. Berechja Jes. XLI. 2-ből következteti, hogy Ábrahámot a Jupiter csillag vezette útján (Gen. Rabba, XLII., 3.). R. Jicchak úgy képzei, hogy Ábrahám mellett úgy harcolnak a csillagok, mint majdan Szisra ellen (Szanhedrin 96a.).

Eliezernek tulajdonítja a közhit (nem a Biblia) a leánynéző utat, amelyről Izsáknak feleségül Rebekát hozza. «Die Pfleger der Überlieferung», a hagyomány művelői beszélnek, hogy Eliezer az utat Beersebából Charanig — mely 17 napig tart — három nap alatt tette meg, «weil die Erde ihm entgegengesprungen war» (II., 46., 47.), mert eléje ugrott a föld, pontosabban: a föld összezsugorodott, a távolságok megrövidültek.

¹ Scheiber Sándor: Lót leányai. IMIT Évkönyve 1938. 201—207.

Eliezer útjának ez a mesés csodája erősen megkaphatta Thomas Mannt, ismételten tér vissza reá (II., 47., 62., 179., 201., 302., 315.; III., 131., 146.) s kiemeli, hogy ez a csoda Eliezerrel történt, nem pedig Jákobbal, aki ugyancsak ezt az utat tette meg (I., 195.). Pedig az aggáda kitünteti evvel a csodával Jákobot is, továbbá Ábrahámot, még Abisait is, amikor Dávid megmentésére siet (Gen. Rabba, LIX., 11. és Theodor jegyzete.).

Ismael iránt regényünk kemény rosszindulatot tanúsít. «Unterweltliche Anlagen», erkölcstelen hajlandóságok jellemzik, melyek az alvilág felé vonzzák. Történt, «dass Abram durchs Fenster den Ismael auf unterweltliche Weise mit Isaak, seinem jüngeren Halbbruder scherzen sah (I., 165.; II. 262.). Sőt. «Wollte denn Ismael den Abram entmannen? Allerdings wollte er das» (I., 167.). Bibliánk csak annyit beszél, hogy Sára látta Ismaelt «tréfálni». Az aggáda ezt az igét fajtalanságra magyarázza (Gen. Rabba, LIII., 11. és párhuzamok), de Thomas Mann még azt a bűnt is reáhárítja, amelyet az aggáda Chamról költött. Még tovább megy: vérszövetséget köttet Ismael és Ézsau közt. Ézsau úgy szeretné, hogy Ismael ölje meg Izsákot, ő maga Jákobbal végezne. Ismael csak annyit vállal, hogy ő lenyilazza Jákobot (I., 165., 191—193.).

Izsák, úgy mint Ábrahám, a hold embere; szemvilága elgyöngül, mint ahogy a hold elsötétedik (I., 175.). Izsák története a Bibliának is, az aggádának, regényünknek is kevesebb anyagot szolgáltat. Amikor testvérének mondja Rebekát, Abimelech megdorgálja, hátha «egyvalaki a népből» vétett volna ellene: «egyvalaki a népből» félre nem magyarázható, ezen Abi-

melech, mondja Thomas Mann, csak önmagát érthette (I., 85.). Hasonlóan értelmezi Abimelechre a verset (Gen., XXVI., 10.) az ú. n. Onkelosz Targuma és még határozottabban a Jónathánnak tulajdonított Targum.

5. Ézsau.

Miként Ismael iránt, szintúgy Ézsau iránt Thomas Mann átveszi az aggáda egész rosszindulatát, sőt azon is túlmegy. Élesen szembehelyezi Ábrahám, Izsák, Jákob, József világát Ismael és kivált Ézsau világával. Ábel, Ábrahám, Izsák, Jákob, József a hold emberei, Nimród, Ismael és még inkább Ézsau a napnak és; sajátságos, az alvilágnak emberei. Ez a regénynek egyik vezérlő gondolata: József a holdnak embere. Izsák atyai áldása által Jákob végkép a teli szép holdnak lett az embere. Ézsau ellenben «zum Dunkelmond, also zum Sonnenmann, also zum Mann der Unterwelt» (I., 94.).

Ez a nagyon is különös szembehelyezés ugyancsak az aggádából ered. R. Nachman, negyedik századi amóra, a napot Ézsau égi testének, a holdat Izraelének mondja: a nap csak nappal uralkodik, nem éjjel; Ézsaué is csak ez a világ, a túlvilágban nincs része. A hold látható nappal is, éjjel is, — Jákobnak rész jut mind a két világból. Ezért az időt is Ézsau a nap, Izrael a hold szerint számítja. (Gen. Rabba, VI., 3. párhuzamokkal):

Ézsau és Jákob már világrajöttük előtt Rebekka testében kezdik a viaskodást (I., 114.). Voltaképp Jákob lett volna az elsőszülött, de anyja iránti kíméletből visszavonult az erőszakos Ézsau elől (I., 170.). Ézsau

már fogazattal jött a világra s sebezte a tápláló anyja keblét (I., 171., 172.). Hogy Ézsau még Rebekka életét is fenyegette, azt a Midrás ha-Gádól (I., 390., 391.) meséli, azt hogy hajzattal, szakállal, metsző- és zápfogakkal jött a világra, a Jónátánnak tulajdonított Targum (ad. Gen., XXV., 25.).

Ézsaut kígyónak, sátánnak mondják, disznónak is, vaddisznónak, «ja geradezu einen ‚fremden Gott‘ heisst ihn ihre wissende Wut» (I., 167.). Jákob izgatott képzeletében Ézsau vadkan, bőszt vadkan (II., 311.). Disznó képében Ézsaut és ivadékait már Henoch könyve (LXXXIX., 12., 42., 66., 72.) mutatja be. A kép az aggárában gyakori. Megalkotásra a 80. zsoltár indíthatott, amely Izraelt szöllőtővel hasonlítja össze, amelyet erdei disznó pusztít (80., 14.). Korszerűvé tette a képet, hogy 70 és 135 közt a római megszálló sereget Palesztínában a X. legio Fratensis alkotta, amely zászlajában vadkan képét hordta (Zunz, Synagogale Poesie 448, Gesammelte Schriften, III., 221—224.; Bacher, Agada der Tannaiten, II., 36., 4.; Th. Reinach, Revue des Études juives 1903., XLVII., 172—178.).

Amikor Ézsau bosszúja elől Jákob elmenekül Lábánhoz, Ézsau nem támadja meg, de szívesen megengedi, hogy fia, Elifáz, végezzen Jákobbal. Elifáz csakugyan rajta üt, Jákob emberei elhullanak. Jákob keserves megalázkodással esdekel kegyelemért. Elifáz meglágyul, engedi, hogy Jákob továbbvonuljon, csak kifosztja mindenéből (I., 96.). A késő Széfer hajásár beszéli, hogy Ézsau a fiára bízta a bosszút, ráveszi, ölje meg Jákobot. Jákob könyörgésére Elifáz meghagyja életét, de csak pusztá életét, mindenéből kifosztja.

6. Jákob.

Jákob egyik kegyeltje regényünknek. A hold embere (I., 55., 56., 187., 269.). Minden csínyját is, melyet Ézsau és Lábán ellen elkövet, Thomas Mann menteni tudja. Az a jelenet is, amelyben Jákob elorozza Ézsau elől Izsák elsőszülöttségi áldását, úgy tűnik föl, mint «der grosse Jokus», a nagy megtréfálás. Lábán házána Jákob hoz áldást. Ő szerez neki vízforrásokat. Sőt. Lábánnak fia volt, de azt föláldozta bálványának. Amikor hozzá jön Jákob, már csak leányai vannak: Lea, Ráchel. Jákob áldottsága reászáll Lábán házára, Lábánnak három fia születik (I., 273.). Az aggáda úgy tudja, hogy Lábánnak sosem volt fia; csak midőn Jákob elszegődik hozzá, betér vele Isten áldása, fiai születnek (Gen. Rabba, LXXIII., 12.).

Ráchel zúgolódik, hogy nincs gyermeke. Jákob arra hivatkozik, ez Isten akarata, hogy Ráchelnek ne legyenek gyermekei, — ő neki, Jákobnak van már több (I., 320.). Ez az aggáda értelmezése, amely Jákob szavai-ban, «Isten megtagadott tőled gyermekáldást», (Gen. XXX., 2.), a hangsúlyt a «tőled» szóra veti: tőled megtagadta, tőlem nem (Gen. Rabba, LXXI., 7.).

Alig hogy Lábántól megmenekült, Jákob szemben találja magát Ézsauval. Mert úgy szól az ige (Ámósz, V., 19.): ember orozslántól megszabadul, medve támad reá (I., 385.). Ezt a hasonlatot az aggáda bővebben fejti ki: «Az ember megmenekül orozslán elől, ez Lábánról szól, aki orozslán módjára tört Jákobra; reá támad medve, — ez Ézsau, aki útonállóként anyát gyermektül készül elpusztítani; a házba megy, falnak tá-

masztja kezét, ekkor megmarja a kígyó», — ez arra céloz, hogy amikor Jákob hazaér, vész fenyegeti Dína által (Jalkút ad Ámosz, V., 19., § 544.).

Dínát már előbb fenyegette veszély: Ézsautól féltette Jákob. Meggátolta, hogy Ézsau meglássa. Úgy tett, mintha Dína meghalt volna, ládába rejtette, ahol, szegény, szinte fulladozott (I., 108., 114., 118.). Amikor a Biblia sorra veszi, miként rendezte el Jákob a feleségeit, gyermekeit, — nem esik szó Dínáról. Dína hová lett? Abba Kohen bar Delaja, késői amóra, tudja: Jákob attól fél, hogy Ézsau szemet vet rá, ezért ládába zárta. Jákob evvel vétett, ezért bűnhődött Sichem esetével (Gen. Rabba, LXXVI., 9., LXXX., 4.).

Thomas Mann már Jákobbal megületi azt az ünnepet, amelyen bárányt vágnak, vérébe izsópnyalábot mártanak s evvel a vérrel megkenik az ajtófélfákat, hogy elriasszák az öldöklő angyalt (I., 57. ; II., 108.). Szóval, Jákob megünnepli a pészachot. A Jubileumok Könyvének egyik sajátossága, hogy az ünnepeket már az ősatyákkal ünnepelteti, a Hetek ünnepét már Noéval, Ábrahámmal (VI., 17. ; XIV., 20. ; XV., 1. ; XVI., 13.), a Sátorok ünnepét Ábrahámmal (XVIII., 18.), Jákobbal (XXXII., 27.), Jómkipurt is Jákobbal (XXXIV., 18.). Az aggáda is tanítja, hogy Jákob teljesítette, még Lábánnál is, a Tóra összes 613 parancsát — tilalmát (Midrás hagádól, I., 501., 502.).

7. A törzsatyák.

A törzsatyák közül Thomas Mann különös szeretettel festi Rúben képét. Rúbennek volna legtöbb oka,

hogy Józsefet gyűlölje. Amikor Rúben vétkezett Bilhával, bűnének hírért József vitte el Jákobnak; Jákob ezért elveszi Rúbentől az elsőszülöttség kiváltságát s ráruházza Józsefre. Mégis Rúben mindenkép, csellel is, erővel is, azon van, hogy Józsefet megmentse, megvédje a testvérek bosszújától (II., 207—217., 279—289.).

A mellékfeleségek (Bilha, Zilpa) fiainak is van okuk a haragra. József az ő hibáikat besúgja Jákobnak. Besúgja, hogy az olajfákat nem gondozzák gazdaságosan (II., 68.), főként pedig, hogy élő kosoknak, bárányoknak húsából darabokat metszenek ki s megeszik (I., 38.; II., 29., 125., 138.). Ez a vád fölhangzik a Midrásban is (Gen. Rabba, LXXXIV., 7.). A bevádoltak közül Gad tart legkeményebb haragot, Simonnal és Lévivel ő tör legkíméletlenebbül József életére (II., 205—220). Ebben Thomas Mann az Ősatyák Testamentumának apokrifonját követi: itt Gad megvallja, hogy ő bizony nem egyszer akarta Józsefet lenyilazni, annyira gyűlölte (Test. Gad II.).

De Gagnál is kíméletlenebbül Simon és Lévi sürgetik József meggyilkolását (II., 151—158., 205—220., 261.). Az aggáda is ily kegyetleneknek festi. Jákob szemükre lobbantja, hogy testvérei voltak ugyan Dinának, de nem voltak testvérei Józsefnek (Gen. Rabba, XCVIII., 5.; XCIX., 7.). Az a fölszólítás: rajta, öljük meg!, csak tőlük indulhatott ki (Gen. Rabba, XCVII., ed Theodor 1216., 1217. és párhuzamok).

Simon és Lévi félelmetesek haragjukban: ilyenkor testüknek szőrzete tüskévé keményedik, — így Sichem esetében és József ellenében (II., 151.). Thomas Mann itt Simon és Lévire alkalmazza, amit az aggáda Júdá-

ról beszél: ha felbőszült, szíve fölött a hajszálak áthasították a ruháit. (Gen. Rabba, XCIII., 6.). Amikor József, a serleg miatt, visszatartja Benjaminget, Júdán öt ruhavan, de szőre mind az ötöt átlyukasztja s kifelé mered (Gen. Rabba, XCIII., 7.).

8. József.

Józsefben, beszéli Thomas Mann, ismétlődik Jákob. Jákob célzatosan is elősegíti ezt az ismétlődést. Józsefet elküldi a testvéreihez, haragosaihoz. Őt is gyűlölte Ézsau s mégis, mikor találkoztak az ellenséges testvérek, kibékültek. Jákob maga megalázkodott a joggal haragos Ézsau előtt s megengesztelte, — alázkodjék meg József is, majd ő is megbékíti bátyjait. Úgy búcsúzik Józseftől, úgy szereli föl, mint ahogy Rebekka fölszerelte őt, Jákobot (II., 173., 174.). József maga is elmélkedik a hasonlóságon: amint Jákob testvére bosszúja elől idegenbe került, úgy őt, Józsefet, 10 Ézsau, tíz haragos testvér, Egyiptomba juttatta. Jákob ott élt Lábánnál, József itt él Egyiptomban (III., 200., 201.).

Ezt a gondolatot, József sorsának hasonlóságát Jákobéval, az aggáda gazdagon kifejti. Jákob is körülmételve született, József is. Mindkettejüknek soká gyermektelen volt az anyja. Mindkettejük anyjának két-két fia volt. Jákobot gyűlölte testvére, Józsefet gyűlölik bátyjai. Ézsau meg akarta ölni Jákobot, bátyjai meg akarták ölni Józsefet. Ez is, az is pásztor. Erre is, arra is tíz áldás szállott. Ez is, az is külföldre került, külföldön nősült. Ennek is, annak is külföldön születek gyermekei. Ez is, az is álom által magasztosult föl.

Jákob apósa Jákobnak, József apósa Józsefnek köszönhetette az isteni áldást. Ez is, az is Egyiptomba költözött. Ez is, az is orvosolta az éhséget. Ezt is, azt is Egyiptomban balzsamozták be. Ennek is, annak is csontjait, végső rendelkezésük értelmében, Szentföldre vitték (Gen. Rabba, LXXXIV., 6.).

Amikor József elmondja álmát, hogy a nap, a hold és 11 csillag leborult előtte, Jákob korholja s az álom képzelenségét legelőbb is azzal bizonyítja, hogy Józsefnek anyja már meghalt, tehát nem hódolhat neki (II., 164.). Már a Bibliában is Jákob dorgálja Józsefet: micsoda álom, vajjon jójjünk-e mi, én, anyád, testvéreid, hogy leboruljunk előtted? (Gen. XXXVII., 10.). Chama b. Chanina is úgy értelmezi: ez lehetetlen, hisz Ráchel meghalt; Jákob nem tudta, hogy az álom Bilhára céloz, aki Ráchel halála után úgy nevelte föl az árva Józsefet, mint tulajdon fiát (Gen. Rabba LXXXIV., 11.).

Thomas Mann kiszínezi, hogy a kútnak alja, amelybe Józsefet dobták, nyüzsgött rovarból, féregből (II., 220., 232.). A Biblia úgy jellemzi a kutat, hogy üres volt, víz nem volt benne (Gen., XXXVII., 24.), víz nem volt benne, fejti ki a midrás, de volt ám kígyó, skorpió (Gen. Rabba, LXXXIV., 16.).

Thomas Mann hatásosan szemlélteti József finomlelkűségét. Amikor testvérei eladták, a vásárló izmaelitának nem árulja el testvéreinek bűnösségét, titkolja nevét, származását. Látják műveltségét, előkelőségét, hogy éppen nem szolgának született, zaklatják, végül annyit mond, hogy neve: Ozarzif (III., 44.). Ebben regényünk nyilván a Törzsatyák apokrif Testamentumát követi. Testamentumában József az alázatot

ajánlja fiainak: «Tiszteltem bátyáimat, ezért, amikor eladtak, hogy meg ne szégyenítsem őket, nem árultam el az izmaelitáknak, hogy Jákob fia vagyok (X.), házban született rabszolgának mondtam magam. Az izmaelitáknak főbbje zaklatott engem: nem lehetsz te szolga, egész magadtartása nem szolgára vall; de én váltig hajtogattam, rabszolga vagyok (XI.). Potifár előtt is fönntartottam, hogy rabszolga vagyok (XIII.), sőt midőn az izmaeliták avval a hírrel jöttek, hogy Jákob atyám gyászol engem, mégis megmaradtam annál, hogy rabszolga vagyok» (XVII.).

Az Ozarzif név Manetho-nál Mózeset jelöli. Emlékeztet a Szerapisz egyiptomi isten nevére, akivel R. Jehuda a mi Józsefünket azonosítja (l. Jakob Horovitz, Die Josephserzählung, 1921., 124.).

Miért kellett Józsefnek Egyiptomba kerülnie? Erre Thomas Mann hasonlattal felel: Volt egy embernek makrancos tehene, amely nem fogadta el a jármot; ha szántani kellett, mindig lerázta nyakáról. Erre ez a gazda elvette tőle a borját, odavitte a szántóra. Amint a tehén meghallotta borjának bőgését, engedte magát odahajtani a borjúhoz s vállalta az igát (III., 198.). Evvel regényünk fínomítja Jehuda b. Szimon (b. Pazzi) hasonlatát: Tehenet vágóhídra visznek; nem engedte magát vinni; előtte oda hajtották borját, akarva-nem akarva eljutott a vágóhídra. Hasonlóan el volt rendelve, hogy Jákob eljut Egyiptomba, ha kell, vasláncon. Isten meggondolta, «elsőszülött fiam, Jákob, szégyenszemre vigyem oda erőszakkal, — nem, előre viszem oda a fiát, majd utána jön» (Gen. Rabba, LXXXVI., 2.). Ez a hasonlat erősen megragadta Tho-

mas Mannt. Ismételten céloz reá. Vitatván, miért nem értesíti József a búsuló atyját, hogy ő él, Thomas Mann feleli: «A borjú nem bögött, halotti csöndben maradt, nem adta tudtára a tehénnek, mily szántásra vitte őt a gazda . . . a tehén halottnak vélte a borját» (III., 366.). József kellenetlenül vesz részt az egyiptomiak vallási ünnepén, bízva, hogy behúnyja szemét az a gazda (Isten), aki a borjút erre a szántóra hozta (III., 721.).

József szépsége Egyiptomban izgatja a nőket: ha a városban, utcákon, boltok mellett jár, a lányok falakról, tetőkről aranygyűrűket dobálnak rá, hogy szemét magukra vonják, de ő feléjük sem néz (III., 478., 495—496.). A Midrás Gen. XLIX., 22.-ből, ahol szószerint az áll, hogy «lányok fölszállnak a falakra», azt olvassa ki, hogy amikor József kormányzóként bejárta Egyiptomot, királyleányok ablakokból lesték, aranyperecet, láncot, gyűrűt dobáltak reá, — József nem nézett reájuk (Gen. Rabba, XCVIII., 18. ed. Theodor 1268.).

Potifárné éjjelre hívja Józsefet. József visszariad, hisz rendszerint éjjel nyilatkozott meg Isten az ősöknek, hátha neki is éjjel megnyilatkoznék s bűnben találná (III., 665.). A Midrásban József hasonlóan gondolkodik: Isten az én atyám háza kegyeltjeinek éjjel szokott megnyilatkozni: Ábrahámnak is, Izsáknak is, Jákobnak is (Bethelben), ha rád hallgatok, talán megjelenik Isten s engem tisztátlannak talál (Gen. Rabba, LXXXVII., 5.).

A csábításnak izgalmas jelenetébe is több aggádikus elemet visz bele regényünk. A jelenet a Nilus dagadása kezdetének napján játszik; ez Egyiptom hivatalos újévi ünnepe. Potifár felesége ürügyet talál az otthon-

maradásra. József pedig az ünnep befejezte előtt hazasiet, hogy a ház ügyeit rendezze. Potifárné csábítására már erősen ébred benne az érzéki vágy, kész a bűnre. Az utolsó pillanatban megjelenik előtte atyjának képe, visszarántja (III., 708—736.). A tanna R. Jehúda is úgy látja, hogy a Nilusnak volt ünnepe. Mindenki részt vesz, József otthonmarad, hogy rendbehozza a ház számadásait. R. Jicchak és R. Samuél kirívó színekkel festik József hajlandóságát a bűnre. Egyszerre, mondja R. Mathna, megjelenik Jákob képe, József vére lecsillapszik (Gen. Rabba, LXXXVII., 7.).

9. Szilánkok.

Belekerült a József-regénybe néhány aggáda-törmelék, amely nem tapad közvetlenül a Biblia valamely alakjához. Ime egy-kettő:

Jákobnak az isteniekben jártas gyermek-József olyannak tetszik, mint az Arabóth angyala (I., 25.). Arabóth az aggádában a 7. legmagasabb Ég (Chagiga, 12b). Ebbe az Égbe viteti föl Józsefet, álmában, Thomas Mann.

A föld megtermékenyül az esőtől mint férjtől (I., 68., 187.). Az aggádában is az eső férje a földnek (Thaanith 6b.).

«Makom hiess er (Isten), der Raum, weil er der Raum der Welt war, aber die Welt nicht sein Raum» (II., 56.). Jósze ben Chalafta tanítja: nem tudnók, vajjon Isten az ő világának tere, vagy vajjon az ő világa az Isten tere, — írva van (Exodus, XXXIII., 21.), íme, hely van nálam, — következésképp Isten a világ tere, nem

a világ az Isten tere (Gen. Rabba, LXVIII., 9.), — azaz Isten túlmegy a téren.

A Józsefétől megfosztott Jákob megadással viseli bánatát: Was der Herr tut, ist wohlgetan (II., 308.). Ez R. Akibának híres jeligéje (Berachóth, 60b.).

Petepre (Pótifár) inti Józsefet, ha elkövette volna a bűnt, osztályrésze volna a tűzhalál, «wenn nicht der Zapfen der Höllentür» (III., 751.). A pokoljárók látomásáiban hasonlóan bűnhődnek a házasságtörők (Mayer Abraham, Légendes juives apocryphes sur la Vie de Moïse, p. 84.).

IV. Muszlim legendai elemek.

József a muszlim legendának Ábrahám és Salamon mellett legkegyeltebb bibliai alakja. Minthogy Muhammed a József-történetet a legszebb elbeszélésnek magasztalta, a koránmagyarázók és a «prófétai történetek» versenyt színezték, festették. A József-mondát gazdagabban alakították, mint maga az aggáda.

Példa rá József szépsége. Regényünk beszéli, hogy József mindazok szemében, akik látták, ember fiai legszébbikének tűnt föl (II., 9.). Dal és legenda, apokrifák és pszeudepigráfikusok nem győzik külsejét mesésen csodaszerűnek rajzolni. Arca megszágyenítette napnak, holdnak ragyogását. Homlokát, orcáját fátyollal kellett letakarnia, nehogy a nép szíve érzéki lángra gyúljon Isten küldöttje iránt. (Az iszlámban József prófétának számít.) Minden szépségnek a fele Józsefnek jutott, a többi emberiségnek együttesen kell osztoznia a másik felében. Kiváló tekintélyű perzsa lantos arra a szer-

telen képre ragadtatja magát, ha az egész föld hat latnyi aranydarab, József szépsége ebből öt lat (I., 89.). Ez a perzsa költő nem más, mint Firdauszi.

Az aggádát kevésbé foglalkoztatja József szépsége. Ádámé túlragyogja, sőt, úgy látszik, a Jákobé is (Baba Bathra, 58a.). Evvel az aggárával száll szembe Zamahsári: Ádám, ámbár Isten kezének közvetlen alkotása, nem volt bájosabb Józsefnél, aki szépségét Sárától örökölte. A szépségnek ez a magasztalása a muszlim legenda sajátossága. Thá'labi sorra veszi József tagjainak szépségét. Bőre pl. finom, átlátszó: ha csemegét evett, ezt kísérni lehetett szemmel, miként csúszik le torokán, mellén a gyomráig. Ő a szépséget nagyatyjától, Izsáktól örökölte, Izsák pedig Sárától. Tíz rész szépség szállt le a földre, ebből kilenc tized jutott Józsefnek, egy tizeden osztozik az egész többi emberiség (Thá'labi, Profétai történetek, Kairo, 1325., 69. l.). Thomas Mann világosan ad tanúságot arról, hogy József szépségének méltatásában engedményt tesz az arab ízlésnek: «Wir müssen uns . . . dem Blickpunkt eines gewissen arabisch-dunklen Geschmackes anbequemen» (I., 10.).

A Biblia úgy beszéli, hogy, amikor arravonult egy kereskedő-karaván, bátyjai kihozták Józsefet a kútból s eladták az izmaelitáknak (Gen., XXXVII., 28.). Regényünkben az izmaeliták vizet keresnek, meghallják József nyöszörgését a kútból: anyám, váltsd meg fiadat. Kiszabadítják. Találkoznak József bátyjaival s tőlük megvásárolják (II., 244—259.). Erről a régi aggáda mitsem tud, — így a Széfer hajásár mondja el, mely arab forrásokból táplálkozik. (Ezekről

beszámol Neumann Ede: A muhammedán József-monda, 33—38.)

Amikor József, Jákob fölszólítására, elmegy bátyjaihoz, regényünk elvezeti Bethlehembe is, Ráchel sírjához, ott készül áldozni, imádkozni (II., 177., 178.). A kútból, amelybe bátyjai dobták, Ráchelhez könyörög: anyám, váltsd meg fiadat (II., 249.). Itt Thomas Mann módosította, tán nem is nagyon szerencsésen, a muszlim legendának egy hatásos jelenetét: az arab írónál, szintúgy Firdauszinál, Sáhinnál, amikor az izmaeliták elvonulnak Bethlehem mellett, József leveti magát a tévéről anyjának sírjára.

Józsefet titokzatos ármányos kísérője ki akarja ábrándítani, ne bizakodjék el szépségében: ez a haj majd siralmasan kihull, ezek a most ragyogó fogak szintúgy, ezek a szemek merő nyálka, vér, mely elfolyik, a hús-
nak ez az egész hiú bája gyalázatosan elenyészik (II., 189.). Sokkal hatásosabban alkalmazza Thomas Mann ezt a motívumot regénye izgalmas fordulóján. Potifárné magasztalja József szépségét. József a csábító nőnek hódolatát sorra cáfolja: szánalmas ez az egész szépség, micsoda hitvány anyagból van összetéve, haj, fog, szem, mind borzalmasan odavész (III., 573., 574.). Ez a hatásos motívum ugyancsak a muszlim legendának sajátja, onnan került a Széfer hajásarba (Neumann: A muhammedán József-monda, 55., 56.).

De a József-monda muszlim elemei közül Thomas Mannt legerősebben az a jelenet ragadta meg, hogy az egyiptomi nők, elbódulva József szépségétől, nem az ételt, hanem ujjukat vágják meg. Ezt a motívumot kettősen illeszti be regényébe. Először álomképbe:

Potifárné álmod lát; lakománál ül, férjével és ennek szüleivel. Éles késecskével gránátalmát akar szelni, de ujjába vág, vére megered, egyre folyik. Potifárné elszomorodik, a többiek részvétlenül nézik vére folyását, — csak Ozarif-József arcához szorítja a sebes kezét s ajkaival csillapítja a vérzést (III., 441—444.). Ez az álom indítja Potifárnét arra, hogy a nevezetes jelenete rendezze. Amikor szenvedélyes vonzalma Józsefhez közbeszéd tárgya lett, meghívja az előkelő egyiptomi nőket. Aranyalmát (narancsot) és kécses késecskéket tétet eléjük. Amikor kezükbe veszik a késecskéket, abban a pillanatban, úgy rendezte Potifárné, belép József, hogy bort töltsön. A nők mind ujjukba vágnak s elmerülve a szépség bámulatába, egyre mélyebbre vágnak (III., 670—693.). Thomas Mann vitatja, hogy ez nem apokrif elbeszélés, hanem valóság (III., 681.). A jelenetnek legrégebb följegyzése a Korán XII. szúrájában olvasható. Azóta számos változatban terjedt el, Firdauszi útján is.

V. Thomas Mann alkotta aggáda.

Thomas Mann annyira elmélyedt az aggárában, annyira megbarátkozott vele, hogy nemcsak az anyagát vette át sűrűn, hanem elleste az aggáda eljárását, elsajátította módszerét, elfogadta erkölcsi ítéletét, követte még hangulatát is.

Kézdjük egy még nem tartalomba vágó, mondjuk, technikai részleten. Az aggáda, mint általában a legenda, a monda, (ellentétben a mesével) nem kedveli a névtelenséget, neki nem elég egy király, egy hős, egy szépséges

királyleány. Mindenkit szeret megnevezni, megkülönböztetni. Ha a Bibliában Ábrahámnak egy menekült jelenti, hogy Lót fogságba esett, az aggáda tudja, hogy ez az óriás Óg. Ha Mózes egy egyiptomi királyleány menti ki a Nilusból, az aggáda tudja, ez Bithja. Ha Egyiptomban két héber összetűz, ez Dáthán és Ábiram. Ha a pusztában egy ember szombatot fát nyalából, ez Celafhad. Ha Éli főpapnak egy benjaminita jelenti, hogy fiai elestek s hogy a frigyláda filiszteus kézre került, ez a benjaminita Saul. Ha Achab királyt egy szír katona halálra sebzi, ez Naaman. Ha Elisának egy próféta özvegye elpanaszolja, hogy adósság miatt fiát elvitte a hitelező rabszolgának, az aggáda tudja, a panaszló nem más, mint özvegye Obadjának, aki elszegényedett, mert az üldözött prófétákat titokban ellátta. Az aggádának ez a hajlandósága még fokozódik az Apokrifákban, amelyek százsámra költik a neveket.

Thomas Mann követi az Apokrifák névköltését. Nemcsak a főszereplőknek, hanem a mellékalakoknak a neveit is ismeri. A Fáraó, kinek udvarába Sára került, Amenemhet vagy Senvozret (I., 82.). A pásztorok, kiket Jákob a kútnál Charan előtt talál, Bullutu, Schamasch-Lamassi, Ea kutyája; köztük és Jákob közt a tolmács tisztjét Jerubbael végzi. A pásztorkodó Ráchelt kutyája, Marduca kíséri. Lábán neje Adina. Fiaik: Beor, Alub, Muras. A törzsatyák feleségei névszerint sorakoznak föl (II., 130.). Nevet kapnak a József-vásárló karaván tagjai, Potifár szülei, alkalmazottjai, törpéi. Potifár neje Mut-em-net, rövidebben Mut vagy Eni.

Számokban is a határozottat kedveli az aggáda, a

monda. Thomas Mann megállapítja, hogy Ézsau és Jákob viszontlátásukkor 55 évesek (I., 108., 109), hogy Dína, amikor elrabolták, 13 éves (I., 117.), hogy Jákobnak 5500 juha van (I., 118.).

De ez mind, mondom, csak aggáda-technika. Azonban Thomas Mann tartalmi aggádát is ad aggáda-kiegészítéseiben, aggáda-alkotásaiban.

Aggáda-kiegészítés. A föld középpontjának a babilóniaiak Bábelt képzeltek, — ez Isten kapúja, ég és föld kapcsa (I., XLI.), köldökszinór ég és föld közt (I., 103. ; III., 144.). Vitás volt, vajjon Bábel-e köldöke a földnek vagy Egyiptom (III., 17.). Egyiptomban Memphist tekintik annak (III., 17., 143.). Ámde József, Jákobtól kioktatva, jobban tudja : a világ középpontja Lúz, Beth-El, ahol Jákob látomásában a földről az égbe emelkedik a létra (I., XLI.).¹ Ábrahám nemcsak a napot, a holdat, hanem előbb még a földet is Istennek tekinti (II., 48—61.). — Ábrahám alapítja Hebron, Damaskus városait (II., 65.). — A Bibliában olvassuk, hogy József elvitte bátyjai rossz hírét atyjához. Mit sűgött be? Az aggáda úgy tudja, avval vádolta őket, hogy élő

¹ Már Jechezkeél próféta a Szentföldet, Jeruzsálemet tekintette a föld köldökének (Ez. V, 5, XXXVIII, 12). Az aggádban ez a közfelfogás. Szintúgy látják az Apokryphák : Jubil. VIII, 12, 19, Henoch XXVI, 1. Szláv Henoch XXII, 30. XXIII, 45, 47. Pseudo-Aristeas § 83, § 107. Beth-Élt Móriával azonosítja s így a föld középpontjává teszi Stefan Zweig is : «Der (Salamon király) baute ein Haus auf dem Berge Moriah, wo einst Jakob, unser Ahne, schlummernd die Himmelsleiter im Traume gesehen und dann erwachend gesprochen : Ein heiliger Ort ist dies und heilig wird er sein allen Völkern der Erde». (Zweig, Kaleidoskop 1936, 252.)

állatnak kivágják húsát s megeszik. Thomas Mann megtoldja még további váddal: túlélni engedik az olajbogyókat, aztán meg ahelyett, hogy óvatosan préselnék, hevesen zúzzák az olajbogyót (II., 68.). Tud Thomas Mann még egy besúgásról. Amikor Rúben vétkezik Bilhával, József ezt a bűnt elárulja Jákobnak; Jákob reáruhazza Józsefre az elsőszülöttség kiváltságát s elveszi Rúbentől, aki József megmentésével szeretné visszaszerezni (II., 30—36. és többször). Az a díszköntös, amellyel Jákob kitünteti Józsefet, Ráchel nászruhájából készült (II., 103—119.).

Thomas Mann elfogadja az aggáda erkölcsi ítéleteit, sőt elfogultságait. Miként az aggáda, ő is igen kedvezőtlen színben tünteti föl Ismaelt és Ézsaut. Hogy Jákob elorozza az atyai áldást Ézsau elől, azt ő nagy jocusnak, hatalmas tréfának mutatja be. Sőt Thomas Mann jóval túlmegy az aggáda elfogultságán. Regényében Ismael és Ézsau összejátszik: mindketten kívánják Izsáknak is, Jákobnak is halálát, csak abban nem tudnak megegyezni, melyikük ölje meg Izsákot, melyikük Jákobot (I., 191—193.). Az aggáda méltányosabban ítéli meg Ézsaut, méltatja fiai gyöngédségét Izsák iránt. Rabban Simon ben Gamliél vallomást tesz: ő tisztelettel szolgálta az atyját, de századrészt sem annyi tisztelettel, mint milyennel Ézsau szolgálta Jákobot. Ezért jár is Ézsau utódainak jutalom ebben a világban (Gen. Rabba, LXV., 16.; LXVII., 5.).

Legerősebben József álmai ihletik Thomas Mannt aggáda-alkotásra. A Biblia Józsefnek két álmát mondja el. Késői midrásban (Midras Hagádól, I., 559.) Józsefnek könyörögnie kell, hogy testvérei meghallgassák

álmát. Thomas Mann regényében József cselhez folyamodik: rábírja Jákobot, jőjjön ki ő is pásztorkodó fiai közé, hallgassa meg beszélgetésüket, amint álmaikat elbeszéli. Jákob kimegy. Kérdi, hát senkinek sincs elmondani való álma? Így a testvérek kénytelenek meghallgatni Józsefet (II., 158—166.).

A Biblia Józseffel két álmát mondatja el: a kénékről, és a csillagokról. A Midrás megtoldja egy harmadikkal: álmában József és testvérei gyümölcsöt szednek; amit a testvérek szedtek, elrothad; amit József szed, megmarad (Gen. Rabba, LXXXIV., 10. és párhuzamok).

Itt Thomas Mann túltesz az aggádán. Az ő Józsefe sokszor álmodik. Legmerészebb álmait nem is mondja el sem atyjának, sem bátyjainak. Egyedül öccsét, Binjamint avatja be. Neki árulja el hatalmas éjjeli látomását is.

József ott hever nyájánál. Ekkor egy sas, hatalmas, mint bika, megragadja s fölszáll vele. Amfiel angyal ez, kit Isten sas alakjában küldött Józsefhez. Amint magasra szállnak, a szárazföld egyetlen hegynek, a tengerek egyetlen folyónak tűnnek föl. Magasabbról a föld olyan, mint egy ültetvény, a tenger olyan, mint egy árok. Még magasabbról a föld kalácsnak, a tenger kenyérkosárnak látszik. Végül eltűnik a szárazföld is, a tenger is.

Amfiel átviszi Schejakim (recte: Sechakim) felhőegén, majd Rakián, a csillagok egén, ahol angyali karzengi: magasztaltassék Isten dicsősége a maga helyén. Merre visz az út? — kérdi József. Az Arabóth legmagasabb egébe. Aza és Azaël féltékenyen mögöttük száll-

nak. Amerre Amfiel elviszi Józsefet, elnémulnak az angyali karok, az égiek rajai hozzájuk csatlakoznak, szárnyaik csattogása mint hatalmas vizek zúgása. Zebúl tűzben épült 7 csarnokában 7 angyali sereg sorakozik, élükön: Ki olyan, mint Isten, Michael.

Végül elérnek Arabóth szent magasába. Cherúbok éneklik: Szent, szent, szent! Cebaóth Isten, dicsőségével telve a föld. A Szeráfok eltakarják arcukat, lábukat. Amfiel inti Józsefet, ő is takarja el. De József kíváncsian rést hagy ujjai közt s azon mégis a legfelsőbb trónus felé kémlel. Isten szól: Ezentúl itt ülsz majd trónusom előtt, mint Metatron, neked adom a hatalmat az Arabóth kulcsai fölött, te parancsolsz az égi hadaknak, mert az Úr benned leli kedvét. Aza és Azaël lázong. Isten elhallgattatja őket. Ich gönne, wem ich gönne, ich erbarme, was ich erbarme. A Cherúbim zengik: Magasztaltassék az Úr dicsősége! Isten folytatja: Henochot föléje rendelem az Egek minden fejedelmének — kivéve a 8 leghatalmasabbat —. Fényből szótt palástot vet reá, koronát 49 drágakővel helyez fejére, s nevet ad reá: Jahu, a kisebbik, a belsőnek fejedelme. A szolgálattevő angyalok, a tűznek, jégesőnek, villámnak, viharoknak, haragnak, hónak, esőnek, éjjelnek, holdnak, csillagoknak angyalai, mind elnémulnak. Isten megteszi Józsefet az Arabóth minden drágasága, az élet minden kincse felügyelőjének. Neve a kis Isten.

Ime, Jesája és Jechezkeél látomása, Henochnak mennybemenetele, Nagy Sándor ég felé szállása és számos aggáda rakták össze a köveket ehhez a supraaggádához.

Ismétlem, valamennyi erő közül, mely a regény meg-

alkotásában közrehatott, leghatalmasabb a költő saját alkotóereje. Ámde ez az erő is az aggáda módjára, az aggáda irányában hat.

VI. Thomas Mann József-regényének forrásairól.

Thomas Mann azt vallja: *Genie ist Fleiss*, — lángelme annyi, mint szorgalom. József-regénye is a lángelme szorgalmának műve. Bámulatosan sokat tanult. Tanulmányozta, természetesen, a Szentírást, melynek nála a neve: *Schöne Gespräche*. Tanulmányozta nemcsak a Tóra első könyvét, mely József történetét elmondja, hanem a Szentírás többi könyvét is, legkivált Jób, Ezékiel, az Énekek éneke könyveit. De a Szentírásnál őszibb forrást is föltételez. Amikor arról a cselről szól, amellyel Jákob a maga nyábjait Lábán rovására ravaszul gyarapítja, menteni igyekszik az ősatyát: valójában Jákob becsületesen járt el, a csel neki *«Jene Überlieferung»* tulajdonítja, *«die den gelehrten Kommentar eines Urtextes bildet»* (I., 271.), tehát a Biblia, Jákob rovására, módosította az ősi szöveget.

Világosan hivatkozik az apokrif és pszeudepigráfikus könyvekre is, József szépségének leírásánál (I., 8.). Nyilván a 12 patriarcha Testamentumát értékesítette, legtüzetesebben József Testamentumát, de a Gad-ét is. A merész álomlátomáshoz, amelyben Amfiel angyal Józseffel fölszáll az Arabóth legmagasabb mennyébe, a legtöbb színt Henoch könyve szolgáltatta. A címe, melyet Thomas Mann idéz: *«Apokryphen und Pseud-epigraphen»*, valószínűvé teszi, hogy ezt az irodalmat

a Kautzsch szerkesztette gyűjteményes fordításból ismeri.

Névszerint fölvonulnak még: a Kórán, 17 perzsa dal Józsefről, «Firdusis, des Enttäuschten Gedicht» «und Dschamis spät-verfeinerte Fassung» (I., 672.). Rájuk hivatkozik a megvágott ujjak jelenetében. «Ein persischer Sänger von besonderer Autorität» (I., 9.) nyilván Firdauszi, aki hagyományozza, hogy a világ szépségének öthatoda jutott Józsefnek. Ugyancsak Firdauszitól ered az a leírás, hogy József fátyollal takarta be homlokát, arcát, nehogy az Ég küldöttje földi érzékiséget ébreszsen (I., 9.). Firdauszit nyilván német fordításból ismerte: Schlehta-Wssehrás, Jussuf und Suleicha. Romantisches Heldengedicht (Bécs, 1889.). Dzámi eposának ugyan csak címe és tárgya Júszuf és Zulejka, — egy német és két angol fordításához folyamodhatott Thomas Mann. — József szépségének rajzánál, úgymond, az arab ízléshez kell alkalmazkodnunk (I., 10.).

Gazdagon fölhasználja Th. Mann a tudományos irodalmat. Itt-ott céloz reá pl. annak fejtegetésénél, vajjon az éden kertje Babilóniában keresendő-e (I., XLII.), s szintúgy az ősember, Ádám Kadmón bonyolult kérdésénél (I., XLVIII.).

Az aggádára néhány utalás céloz. Eliezer oly értelemben adja elő Józsefnek az angyalok féltékenykedését az emberre, «wie wir es noch heute in hebräischen Kommentaren zur Urgeschichte lesen» (I., LIV.). Nyilván a Midrásról van szó. Szintúgy, amikor a «hagyomány tényeire» (Tatsachen der Überlieferung) hivatkozik, hogy Lábánnak csak Jákob áldottsága révén születtek fiai (I., 273.). Hasonlóan van megalapozva

az a hagyomány, hogy Ábrahámot a négy hatalmas király elleni diadalmas küzdelmében nem 318 fegyveres támogatta, hanem az egyetlen Eliezer : «Jüngere Redaktoren und gelehrte Ausleger halten mit Bestimmtheit dafür und bekunden für wahr» (II., 45.). Éppoly kétségtelen az utalás a Midrásra annál a csodánál, mely Thomas Mannt erősen megragadta, hogy a föld Eliezer elé ugrott s megrövidítette az útját (II., 46., 47.). Reánk hagyták «die Pfleger der Überlieferung». Kevésbé világos, melyek azok a régi énekek (alte Lieder), melyek megéneklék, mikép bánkódott Noé a vízözön pusztítása fölött (II., 304.).

Aggáda és aggádisták költőnk szemében tehát az őstörténet héber magyarázói, a hagyomány tényei, tudós értelmezők, a hagyomány művelői. De Th. Mann csak néhányszor utal az aggádára, ellenben, amint láttuk, sokkal többször értékesíti.

Kérdés, mely úton jutott Thomas Mann az aggadához. Nyilván fordítások és földolgozások útján. József történetét a Tóra első könyve beszéli el. Az ehhez fűződő aggádák javarészt a Genesis Rabba midrásában, vagy pedig benne is találhatóak. Ezt Wunsche német fordításában olvashatta Thomas Mann. Egyébként a Bibliához fűződő zsidó legendákat ismételten földolgozták európai nyelveken. Legnevezetesebb földolgozások: Bin Gorion, Sagen der Juden és Louis Ginzberg, The Legends of the Jews, a XX. század legjelentősebb aggádatörténelmi alkotása.

Valahonnan (már nem emlékezem, honnan), arról értesültem, hogy Thomas Mann személyesen is nyert tájékoztatást a József-legendáról Horovitz Jakob frank-

furti rabbitól. Rendelkezésére állhatott Horovitz igen tartalmas műve : Die Josephserzählung (Frankfurt a/M., 1921.).

Bármely csatornákon át jutott is el az aggáda Thomas Mann József-regényébe, kétségtelen, hogy azt gazdagon táplálta. Nyilvánvaló, ha assziriológus vagy egyiptológus elemzi a regényt, szintén gazdag babilóniai és egyiptomi elemeket mutathatna ki. De talán mégsem elfogultság, ha magam úgy hiszem, hogy az aggáda erősebben hatott közre a cselekvény élénkítésére, a színek frissítésére, a tartalom gazdagítására. Thomas Mann József-regényének sikere az aggádának is diadala.

DR. HELLER BERNÁT.

ÉNEK MÓZES ELSŐ KÖNYVÉHEZ.

Atyáim énekével megyek elibéd, mondataid csillagos
és ősi nigunnal csengetlek fel álmaidból, [országútján
porladó pásztor és hófehér patriarkák...

Így vagy, Könyv, az én hazám, melyen ím' vándorutam
az időknek hajnalában pirosló tájaidon át, [járom
hol a hegyek ormán felbúg Istennek kürtje...
s Jákob bárányai vonulnak
által az alkonyati mezőn...

Tárulj ki hát, te szárnyas aranyföld : — Bibliai Ország —
s lengesd meg diadalmas olajfakerted!
Adj forrásvizet éjhajú lányaid korsajából,
és vezess fel őskirályok kapui elé...

s majd ha fáradt fiadként
 körülfog nagy árnyaival az éj,
 lapodra hajtva fejem
 te légy párnámul a kő,
 amelyen sugár hull leesukott szemeimre...
 és bódító szent álomba ringatsz...
 látván a lángokban angyalok közeledtét.

VIHAR BÉLA

DERVIS-LEGENDÁK.

Az iszlám hitélet sajátos rejtelseibe volt valamikor, törökföldi tanulmányaim idejében, mintegy félszázadnyi idő előtt, módom bepillantani. A közelebbi török Kelet moszlim világa és életfelfogása akkor még a maga vallási és társadalmi elzárkózottságában élte át életét és lelki szükségleteinek keleti színekben pompázó világát. A mohamedán hitélet egyébként is elkülöníti az igaz hitet vallókat más világszemléletű népek felfogásától és életmódjától. És ha külsőségekben közelednek is nyugati eszmék csábító áramlataihoz, bensőbb és meghittebb életközösségükben Allah és a Próféta tanításai után igazodnak.

Az iszlám gondolatvilág meggyőződéses megőrzői és burkoltabb eszméinek magyarázói a különféle dervisrendek, a moszlim világfelfogás misztikumának halkszavú és költői lelkületű bölcselői. Eredetük, mint nevük is mutatja, a perzsák földjére vezethető vissza, ahol az iszlám hitnek szabadabb volt az útja és ahol közvetlenebbül voltak kitéve a távolkeleti buddhizmus misztikus tudásának. Onnan származtak el az iszlám

legrégibb vallásbölcselei, anatóliai utakon át, az európai világhatalommá fejlődött török impérium világszép városába, a bizánci hagyományokon nyugvó *Sztambul*ba. Magukkal hozván *Muhammed* misztikumát és a *kóráni* igék szabadabb szellemű magyarázatát. Rendszervezettségüket a keleti szúfizmusra, a vallási bölcselet szabadabb irányú magyarázatára és Muhammed tanainak *sivita* felfogására fektették.

A törököföldi dervisek a maradiság ellen harcoltak. *Tekének* nevezett rendházaikban élik át titokzatosnak tetsző életüket. Álomlátásos révületben álmodozzák Allah hitébe vetett életüket, sajátos áhítataikba merülten. Gondosan őrzött bejárókon keresztül vezetett át hozzájuk érdeklődésem útja, népeleti élményeket és népies irodalmat kutató törekvéseim ifjonti emlékezése. Szőnyegekkel tarkított folyosókon, *türbének* nevezett síremlékek kertes udvarán át juthatni a belsőbb helyiségekbe, ahol az iszlám vakhit szenvedélyessége a dervis-költészet délszaki dallamival olvad egybe, hogy Allah egyedülvalóságát fanatikus ritusokon keresztül érzékeltessék. Ezek a szertartások, melyeket *zikrnek* neveznek, a dervis-eszme és gondolatvilág legszemléltetőbb kifejezői, a testnek és léleknek a végsőig való felajzásában keresik és találják meg Allah Énjéhez való közeledésük módját és szervezetük teljes kimerülésében, az őrzöngésig fokozott vágyakozásban találják meg testi és lelki erejük áhítatos ki-elégültségét. Részben zenélő és éneklő hangok ráhatásán, részben pedig taglejtésük ritmikáján és szervezetük teljes összeroppanásán keresztül. Főkép a táncolóknak és üvöltőknek nevezett dervis-rendek ritusaiban. És

akinek megadatott a mód, hogy végighallgathatta és valamennyire meg is érthette őket, annak némileg megérthetővé válik a moszlim dervis-élet sokféle összetételű világszemlélete és a lelkiekre gyakorolt hatása.

A dervis-világnak főképp három rendjéről lesz ezúttal szó, mely az iszlám lelkiesség közösségén egészen a legújabb időkig uralkodott. Ezek egyike, a *mevlevi*, profán nyelven a táncoló dervisek rendje, másika az üvöltőknek nevezett *rufái*-dervisek szektája, harmadika pedig a török történelmi hagyományokkal telített *bektásiai*, az iszlám szabadgondolkozóinak csoportja. Népéleti és nyelvi kutatásaim érdekköre elsősorban a két előbbihez, a táncolókhöz és az üvöltőkhöz fűződött. És még mai napig is, szinte elrévülten gondolok azokra a péntek és kedd esténként ismétlődő dervis-szertartásokra, melyeknek majdnem öt éven keresztül voltam áhítatos és megértő szemlélője és lelkes megfigyelője. Mintha napkeleti látomások varázslatába sodródtam volna, mintha ezer és egyéjszakai bűvöleték bódulata elevelednék előttem valóra.

Lassú és nesztelen léptekkel, látomásos tekintettel, akárcsak a megszállottak, suhannak be, egymást kor szerint követve, egy köralakú, félhomály borította terembe. Bokáig érő fehér lepelben, melyet öv szorít a derekukhoz, fejükön kúpalakú teveszór-süveg; fejüket jobb válluk felé hajtva, karjaikat egymásba fonva, szinte szoborszerű merevségben helyezkednek el egymás mellett. Egy emelvényen a dervisek *sejkje* guggol, csendes áhítatába merülten. Ujjaival olvasóját, *teszpihét* pergeti, melynek kilencvenkilenc szeme Allahnak ugyanannyi tulajdonságára emlékezteti. Sorra hajolnak

meg előtte a belépő dervisek, kiknek homlokát ajkával megilleti. Halálos csend üli meg a körtermet, a hívők áhítatházát. És abban a pillanatban, ahogy felcsendül a vontatottan kesergő énekszó és ahogy felsikolt a fül-siketítően éles török síp, a *nej*, az eleddig mozdulatlan dervisek kettétárják és magasra emelik összefont karjaikat és «Allah»-kiáltással, ritmusos lépéseket lejtve, megkezdik a zene- és énekszóhoz símuló körforgásukat, saját maguk és a körterem körül. A fokozatosan erősödő és szenvedélyesebbé váló énekhangok és az egyre sikoltóbb szavú sípok iramosabbá serkentik körbenforgó lépteiket. Lejtésük hovatovább szilajabb keringésbe csap át, arcuk holtápadttá fehéredik, tűzként felvillanó szemük hol tágabbá merevedik, hol elaléltan becsukódik, léptük szinte szédületessé gyorsul és körforgásuk örületes sebességűvé fokozódik. Mintha láthatatlan varázserő hajtaná és ösztökelné őket. És a vadul viharzó táncforgatag közepett felpattan ültéből a *sejk*, két tenyerét összecsattantja, «Allah» szavát kiáltja és szinte őrzöngésig fokozza vele a keringő dervisek szédületes forgását. Már-már összeroppanóban a félig elájúltak, mikor a *sejkek*nek egy újabb «Allah» szavára, majd meg utána egy harmadikra nagyhirtelen elhalkul az énekszó, lágyul a síp hangja és a lábaikon már alig álló és verejtékező dervisek, mintha megannyijának gyökeret vert volna a lába, megroggyannak, karjaikat ismét összefonják s álltó helyükön szinte kővé merevednek. Szédülésnek, elernyedésnek semmi nyoma rajtuk. A *sejk* pedig lassú lépteivel közeledik feléjük, ajkával megint megilleti homlokukat, az énekhang és zen szó elnémul, földig hajolnak a dervisek és szobor-

szerű nyugalommal vonulnak ki az áhítat házából. A táncoló dervisek izgalmas szertartásának, a *zikr*-nek, vége szakad. Az áhítat varázsa üli meg a körtermet.

A dervisek másik rendje, a *rufáinak* nevezett üvöltők, a galatai nagy hídon túl, a sztambuli negyedben levő *tekéjükben* áhítatoskodnak. Ami a táncolóknál a körforgás, ugyanazt a vallási eszmét, Allah testet öltött Énjéhez való közeledését és a vele való egyesülés vágyát fejezi ki a *rufái*-derviseknek üvöltéses ritusa. Az áhítat helye emitt is egy körterem és a *rufáiak* is köralakban foglalják el helyüket. Kezüik csípőjükön, egymás vállához támaszkodva várják a szertartás megindulását. Ugyanolyan a lebernyegük, mint a táncolóké, csak a *külahnak* nevezett kalpagjuk más. Az énekszó felzokogó és a kürt felbúgó hangjával veszi kezdetét a *zikr*. Allah szavát kiáltják ők is, áthatóbb hangon, átszellemültebben. Az emelvényen gubbasztó *sejk* borús tekintettel köszönti őket és a dervisek lassú testmozgással kezdik meg jobb- és balfelé hajló és ütemesen himbálódzó mozgásukat. «Allah, Allah» szavát még csak halkán hangoztatják. Az énekhangok egyre erősebbekké válnak, a kürtök recsegése fokozatosan erősödik és a dervisek Allah-szava hovatovább vadabbá lesz. Egyre szilajabbul hányják-vetik magukat és egymás vállához támaszkodva, szinte őrzöngve hangoztatják és szünet nélkül ismételik Allah nevét. Hangjuk nem hang többé, hanem tagolatlan felhördülés; szavuk nem szó többé, hanem állatias felhorkanás. Allah szava üvöltésekbe fullad, szemüket véres könnyek borítják, verejtékcseppek gyöngyöznek ki rajtuk és mennél vadabbul sikong az énekszó és mennél rikoltóbban süvölt a kürt.

szava, annál üvöltőbb és sikoltóbb a megszállottak Allah-szava. És testi erejük végső kimerültségében, nekivadult hangjuk rekedtes felüvöltésében nagyhirtelen itt is egy utolsót bűg a kürt szava, végsőt sikolt az ének hangja és a magukból kikelt rángatózó dervisek zavaros üvöltése elnémul. Szinte élettelenül rogyan össze térdük és halotthalványan süppednek alá.

A *sejk* pedig kimért léptekkel közeledik felénk, és ahogy ujja hegyével megérinti a térdükön vonagló homlokát, igézetes gyorsasággal pattannak fel helyükről és merev-mozdulatlanul állják megint körül az áhítat körtermét. A kísérő zene megszólal. Lágy trillájú hangok hallatszanak, a kürt epekedve búgatja sirámos dallamait és a térdet-fejet hajtó dervisek imbolygó léptekkel vonulnak ki a szertartás terméből. A sejk pedig áldó kézzel fogadja az igazhívők áhítatát és jobbról-balról egy-egy dervisre támaszkodva, végiglépked a hasonfekvő beteg gyermekeken, hogy bajukból gyógyítsa őket.

A harmadik rend, melyhez tanulmányaim története hozzákapcsolódik, a *bektásinak* nevezett dervis-szekta. Multakbéli jelentőségük ekkortájt már hanyatlóban volt. Csak régelmultak-dicsősége tartja fenn történelmi emlékezetét annak a perzsa eredetű dervis-rendnek, mely a janicsár korszaknak volt szellemi irányítója, harcokbéli vezetője, forradalmak szítója és a perzsa *siizmusnak*, szemben a maradi *szunnizmussal*, továbbfejlesztője. Századokon át ők irányították az iszlám hitéletet, főképp pedig a megszervezett új sereget, a janicsárságot. A dervis-vezetőket az apát jelentő «baba» szóval illették és a budai rózsáskertek «Gül-babája» a

magyarföldi janicsárságnak lehetett legfőbb irányítója. *Türbe* nevű síremléke is ezt bizonyítja.

Ám még mindig alázatos és hódoló tisztelettel környékezik a török szellemi élet e földönfutóvá lett filozófusait, akik elzárkózottan élik gondolkozó életüket. Szertartásaikat, ha ugyan még megvannak, néma titokzatosság veszi körül, profán szem nem láthatja, fül nem hallhatja őket. És megfigyelve a dervisek lelki életének sajátos ritusait, áhítatuk rejtelseit, testük, lelkük önkínzó sanyargatásait, szinte rokontünetnek, a hitélet hasonló eltévelyedéseinek tetszhetnek a monoteista vallások ezirányú jelenségei. Értem elsősorban a kelet-európai zsidóság *chaszidizmusát*, a táncoló és üvöltő dervisekét megközelítő vallásos tébolyát és másodszorban, noha enyhébb megnyilatkozásban, a flagelláló szenvedélyességet.

A zárkózott életet élő dervisekkel nem egykönnyen lehetett megismerkedni. Népi hagyományokat gyűjtő törekvéseimet eleinte némi gyanakvással kísérték. És csak úgy férkőzhettem közelükbe, hogy népies állatmesékkel, itt-ott némi legendás vonatkozásúakkal állottam elő. Figyelni kezdtek gyűjtő-igyekezetemre, s mintha kissé megnyílt volna előttem rideg elzárkózottságuk, mintha sikerült volna érdeklődésüket felébresztenem. Hónapok meg esztendőök kellettek hozzá, míg végre kivirulhatott előttem a dervis-legendák virágoskertje, melyeknek színesnél színesebb rózsái, részben népi eredetüknél, részben pedig arab-iszlám, másszóval sémi vonatkozásuknál fogva a török folklór legsajátosabb és legértékesebb anyagának bizonyultak. Minél több népi mesével állottam elő, melyeket a nép ajkáról

jegyeztem fel, annál több monda és legendaféle jutott eszükbe. E legendák legtöbbször, mint később megállapíthattam, iszlám hagyományokon keresztül szűrődtek a török népelet népköltési hagyományaiba. Dervis-legendáknak azért neveztem el őket, mert első sorban dervis-életközösségekben tenyészték és mert iszlám világszemlélettel telítvék.

E legendák főképp három gondolatkörből táplálkoznak. Egyik részük Allah világának megteremtésével, másik csoportjuk *Nuh* próféta özönvízi élményeivel, a harmadik pedig magával a prófétával, *Szulejmánnal* és *Muhammed* többi *Nebijeivel* kapcsolatosak. Úgy azonban, hogy az egyes legendák okfejtő célzatosságuk mellett az állati élet jellegzetes sajátosságait is kiemeli és megérdemelt büntetésükben is részesíti.

Hangja volt valamikor, mondja a legenda, a Pávának és ekkép vesztette el.

Ádám-Éva otthonáig
 Merészkedett el a Sátán,
 Szeme baljós tekintete
 Megakadt a Páván.
 — Engedd meg, hogy benézhes-
 Rimánkodik neki, [sek —
 Százsín tollal áltatgatja,
 Ha a kapun átengedi.
 — Szólok egy szót a Kígyónak —
 Feleli a gögös Páva,
 Noha dúl-fúl haragjában,
 Hogy nem nőhetett ki,
 Se keze, se lába.
 Egyet ráz a Sátán magán,

Féreg lett belőle
 S a feléje csúszó-mászó
 Kígyó örve alatt,
 Ádámékhöz lopódzott be.
 Addig-addig hízelkedett,
 Hogy hitüket, hűségüket
 Szívükből kiölte,
 S mézes-mázos szavaival
 Lelkük elbűvölte.
 És a dölyfös, gögös Páva,
 Szava hangja odaveszett,
 Felfúvódott, ha szót hallott,
 És epésen rikácsolni,
 Tikácsolni kezdett.

A *Sejtánnak* egyébként is tág tere van a dervisek legendáiban. Nem egyszer, hogy a teremtető erővel, magával Allahal veszi fel a harcot és a teremtetés dolgaiba is beleártja magát. Történt egyszer, — beszélte egy üvöltő dervis — hogy

Irgy szemet vet a Sátán
Allah állatvilágára,
Mert amit Iblisz teremtetett,
Nem vált mindig valójára.
Fehér Hattyút úsztat Allah
Kéklő tócsa síma tükrén,
A sátán meg Varangybékát
Vartyogtat nagy büszkén.
Fürgén futkos a Nyulaeska,
Zöld mezőn, zöld réten,
Rút Vakondok túrja rögét,
Odalent a mélyben.
A Teremtető késztet elő
Méz csurrantó Méhet,

Iblisz pedig Darazsaknak
Ad mihaszna éltet.
Zongó-zengő Pacsirtának
Csengő hangja szállong
És a Sátán rusnya Varja
Durva hangon károg.
Ezeregy szín virágok közt
Hímes Lepke lebeg,
A Hernyó meg hímetlenül
Csoszog rögök felett.
És az ember képmására
Mit művelt a gonosz Sátán?
Elmélázhatsz a makogó
Majom vigyorgásán.

Üszküdarban jártunk egyszer, ahol az üvöltő derviseknek volt híres, nevezetes *tekéjük*. Épp egy tevékaraván kanyarodott a hegy túlsó oldalára, amikor a Teve két púpjáról, nagy testéről és apró két füléről esett szó. — Pedig — beszél a dervis — valamikor régen hosszú füle volt ám a Tevének. És mondja a legenda:

— Nyakára meg két vállára
Omlott alá fürtös füle
Sivatagok Tevéjének,
Vajjon mikor veszett oda
Ékessége szegénykének?
Száját el-kitátva
Néz a Teve a Zergére,

Amint fürgén szökkengetett
Sziklák, bércek tetejére.
Szemét tágra kimeresztve
Néz a Zerge a Tevére,
Vállaira aláomló
Fürtös két fülére.

— Ugye — szól a dupla púpú —

Helyre egy legényke vagyok,
 Füleim, lám, mily fürtösek
 És mekkora nagyok. —
 — Hát még hogyha — szól a
 Két szarvad is lenne, [Zerge —
 Fürtös, bolyhos füled mellett.
 Már is ott a helye. —
 Megbeszéli, felkeresik
 A Teremtő fiát, Nebit,
 S instálván instálgatják
 Hogy a púpos Teve
 Bolyhos füle mellett.
 Egy-kettőre növesze meg

Hozzá illő, méltó szarvát,
 Kérésüket a Próféta
 Zokon vette
 S büntetésül, okulásul
 A Tevének fürtös fülét,
 Nagyobb felét lemetszette.
 Nyakára meg vállaira
 Omlott alá hajdanába
 Fürtös, bolyhos, hosszú füle
 Sivatágok Tevéjének,
 Bűne miatt veszett oda
 Díszessége szegénykének. —

Ám a legendák nemcsak büntetnek, hanem jutalmaznak is. A Fecske *kiszmetje* az első emberpárig nyúlik vissza, akiket egymáshoz segített. Mert mint a népi legenda mondja :

Messze került el egymástól
 Az elsőnek lett két ember,
 Hegyek ormán bolygott Ádám,
 Völgy alján a néember.
 Idők multán, évek fogytán
 Fent a hegyről, lent a völgyről
 Egyre távolodtak
 S Csinimácsin földjénél is
 Továbbra jutottak.
 Lelkendezve száll a Fecske
 Hol Ádámhoz, hol Évához,
 S az egyikhez közeledvén,
 Csicseregven arra kéri,
 Szakállának egy-két szálát
 Engedje át neki.
 Majd a másik elé jutván,
 Azt is arra kéri,
 Bársony síma egy hajszálát
 Adja oda neki.
 És Ádámhoz és Évához

Addig térül, addig fordul,
 Amíg a két első ember
 Egymásra nem gondol.
 Látja Éva a hajszálát
 És legott ráismer benne
 Ura sötét szakállára.
 Látja Ádám a hajszálát
 És rátalál benne
 Felesége bársonyos hajára.
 Mind a ketten útrakelnek
 S egymás nyomát éveken át
 Addig lesték és követték,
 Amíg szívük szeretetét
 S egymás énjét meg nem lelték.
 Ádám s Éva holtig tartó
 Hűséget és barátságot
 Kötött a Fecskével
 S ettől kezdve minden Fecske
 Hú barátja közelébe
 Eresz alatt fészkel.

Minden ügyes-bajos dolgukban, ha helytállók a panaszaik, ha nem, prófétájukhoz, *Nebi-Szulejmán*hoz fordulnak az ő hűséges állatkái. Hol segít rajtuk, ha rászolgáltak, hol megbünteti őket. Így történt, hogy valamikor réges-régen, hárman keresik fel a prófétát, az Elefánt, a Nyúl és a Zsiráf, és szóvá teszik panaszukat.

— Minek adtál rőfnyi ormányt nekem? — toporzékol az Elefánt, nagy haraggal, ráemelvén nagy ormányát harsogásos indulattal. — Ormányoddal — szól a *Nebi* — kedved szerint ehetsz-ihatsz, kiségitő két kéz helyett mindent felemelhetsz, mindent megragadhatsz.

— Minek nekem tapsi fülem? — kérdi a Nyúl, talpra állván, lekonyuló füleivel hol jobbra, hol balra, hol meg hátrafelé kalimpálván.

— Füleiddel — szól Szulejmán — szőröd, bőröd legyezheted s hideg ellen, meleg ellen melengeted s megvédheted.

— Mihez kezdjek ölnyi nyakkal? — szól a Zsiráf neheztelve, apró fejét hátrafelé s nyurga nyakát egyenesre felemelve.

— Ölnyi nyakad — szól a *Nebi* — akár földig lehajthatod és magas fák tetejéről ennivalód, bármikor is, ha akarod, le is szakíthatod.

Összenéznek mind a hárman, alázattal hódolattal, földig leborulnak és *szelám-alejküm Nebi*, gyorsan elinálnak,

Egy másik legenda, Allah *dzsennetjéig*, az édenkertig vezet bennünket vissza, amikor még jó barátságban és testvéri egyetértésben éltek egymással Allah összes állatkái, ha vízben, ha földön, ha levegőben, mert akkor még :

Allah égi Édenkertje
 Kristálytisza folyamának
 Hullámhátán úszott a cet,
 Bércek, sziklák
 Napragyogta ormán
 Kőszáli Sas rakott fészket.
 Békességben, boldogságban
 Úsztak, húztak édenszerte,
 Amíg Ádám s Éva bűne,
 Allah összes állatkáit
 Szét nem rebbentette.
 A próféta dzsennetjének
 Kies világából
 Kietlenbe menekültek
 És Szulejmán szótlankái
 Földön, vizen, leevgőben

Egymás ellen törtek.
 — Nem lesz többé — sóhajt a
 Nyugtunk, maradásunk [Sas —
 S vagy egy horgon pusztulunk el,
 Vagy a nyíl kiszmetje
 Állja majd el utunk. — [Cet —
 — Nem lesz többé — sóhajt a
 Nyugtunk, maradásunk,
 S vagy hálóban psuztulunk el,
 Vagy horog kiszmetje
 Akasztja meg utunk. —
 És azóta szálldos, repdes
 Sasok ivadéka
 Magas sziklák peremére
 S azóta merül a cethal
 Mély tengerek legmélyére.

Gyakori vendége a dervis-legendáknak az Édenből
 számkiűzött Kígyó. A néphit szerint valamikor keze is
 volt neki, lába is, beszélni tudott és a hangja csengett-
 bongott. Mert hogy

Hajdanába keze is volt,
 Lába is volt a Kígyónak,
 Csengő hangon, illő módon
 Felelgetett vissza,
 Hogyha hozzá szóltak.
 Ám mert Allah dzsennetjének
 Tilalmát megszegte,
 Büntetésül a próféta
 Nyomorékká tette.
 Dereka meg keze lába
 Hirtelen elkorhadt,
 S hasmánt csúszó, rögön kúszó
 Tekerődő
 Egy féreggé sorvadt.
 Hamis nyelvét a próféta

Két darabra szelte,
 Szóló szavát, csengő hangját.
 Szótalanná,
 Sziszegővé tette.
 Ám a Sátán nagy suttyomba
 Segíteni akart rajta
 Hiszen szegről-végről
 Atyafia,
 Közelségi rokon fajta.
 A kígyó hegyes fogába
 Öló mérget oltott
 És marása, harapása
 Ettől fogva
 Halált okozhatott.

— Miért lett vakká a Vakondok, miért került mély rögök alá? — veti fel a kérdést a *csamlidzsaí teke* öreg dervise és ekkép adja legendás magyarázatát:

— Valamikor látó szeme, éles tekintete volt a lótó-futó Vakondoknak és sok olyat látott, tapasztalt meg, amit nem lett volna szabad. Végignézte, amint *Junuszt* a nagy cet lenyelte s *Iblisz-ördög* a kártévő állatokat hol és hogyan teremtette. Belopódzott *Nuh* próféta úszó bárkájába s meglátta az olajágot a Galamb szájába. Megfigyelte Ádám Éva kárhozatos tettét és átélte *Káin* öccse véres odavesztét.

A Próféta sokallotta, hogy mi mindent látott s éjjelen, napokon át, amint lesben állott. Sokat látó szeme elől a világot eltakarta, hogy ezernyi jaját-baját többé meg ne pillanthassa. Elővette, föld rögébe bújtatta be, ahol nem fürkészhet s észre se vesz semmit, hogy többé ne ólálkodjék s ne láthasson senkit.

Ellentéte a kígyó gonoszságának a Hangya hűsége. Mert amint *Seref-efendi*, a táncoló dervisek egyik öreg ajtónállója elbeszélte, nem mindennapi ennek a csepp állatnak világraszólóvá lett esete. Úgy történt a dolog, hogy hajdanában Allah áldott állatkái összegyűltek, divánt ültek s megbeszélik, hírré teszik, hogy szívük nagy szeretetét, hálájuknak s hűségüknek igaz jelét Szulejmán sátrába viszik.

Száz szín tollal jön a Páva, Elefánt csontagyarával, gyöngyét hozza az Osztriga, Bárányka meg kedveskedik hófehér selymes gyapjával. Viaszkat meg lépesmézet cipelnek az apró Méhek, csicseregnek és csipognak Allah madárkái s trilla-szókat énekelnek. Roskadoz a cseppnyi

Hangya súlyos terhe alatt, amint egy szál fenyőtűvel napok, hetek hosszát, lépést lépvést halad.

A Próféta szeretettel emeli rá tenyerére ,hadd pihenjen rajta egyet, kényére-kedvére. És Szulejman megszólalván, hű Hangyáját cirókálván, elrendeli : Hangya népek szorgalmának, álhatatos hűségének világszerte híre keljen s Allah összes élőinek, ha állatnak, ha embernek, örök példaképe legyen.

A Teremtő munkájának legősibb ellensége a *Sejtán*, másnéven *Iblisz*. Akkor jelentkezett legelőször, amikor Allah hatalma az első embert megteremtette. Rontani szeretett volna *Adámon*, de a mennyég jóságos *dzsínjei* megakadályozták benne. Így is foltot ejtett rajta és ennek emlékezetét őrzi az emberi test köldöke.¹

Seref-eddin nevű dervistől jegyeztem fel a következő legendát :

Túl akart a Sátán tenni
Allah alkotásán,
Átsiklatta tekintetét
Néhány állatkáján.
Furesállotta a Paripa
Hosszúra nyúlt fejét,
Bikák tömzsi nyakát,
Tevék páros púpját
S a behemót Elefánték
Ormányát, petty szemét.
— Különbeket tudnék ám én
Két kezemmel megalkotni —
Szól a Sátán fontoskodva
És ibliszi leleményét
Gyors munkába ekkép fogta.
Előveszi a Paripa

Hosszúra nyúlt fejét,
Bika nyakát, Teve púpját,
Elefánt ormányát, szemét
S addig gyúrta, szűrögette,
Addig kotyvasztotta,
Amíg elő nem ugratta
Két kezének alkotását,
Nyurga lábú, hártymasárnyú,
Aprószemű, torz növésű,
Rusnya forma állatkáját,
Az *ibliszi* Sáskát.
És azóta nagy rajokba
Megszáll erdőt, mezőt, rétet
És kopárra tarolja le
Amit Allah s a próféta
Megteremtett.

¹ Lásd az IMIT 1937. évkönyvében megjelent dolgozatomat : A török folklór sémi vonatkozásai.

Nuh bárkájával kapcsolódik egybe a következő legenda, mely egyben okfejtését adja annak, hogy honnan ered a Ludaknak *ararát* hangzású szava. A legenda így beszéli el e szó eredetét:

— *Nuh* próféta bárkájába, aki szárnyas, aki tollas, egymásután mind bejutott, csak a léha gúnárfajta csatangolt el valamerre, mert mihelyt tehetette, fogta magát szárnyacskáját s más vizeken úszott.

Dagad az ár és a Gúnár alighogy megpillantotta a hullámozó vizen úszó hórihorgas bárkát, nagy gágogva fut utána s egyre-másra csapdosgatja szárnyát. Addig úszott, igyekezett és hápogott és gágogott, míg a bárkát el nem érte és mert belé semmikép se szállhatott be, vízi útján elkísérte.

Idő teltén, idő múltán, Ararát nagy hegye alján látta meg *Nuh* bárkájából kitipegő libácskáit és boldogan, nagy vidáman «*sükür-Allah*» (hála neked Allah) úgy fogadja megáhitott, rég nem látott szárnyaskáit. És azóta minden gúnárfajta, mihelyt messze vagy közelbe egy vagy több libát lát, teli tudó azt gágogja, azt hápogja: — *ararát, ararát.*

A Gólyának *laklak* (törökül *lejlek* a neve). Ennek a szónak a következő magyarázatát adja a legenda:

— Özönvízi áradatkor, amint bepliszlantott *Nuh* próféta bárkájába a rófnyi orr Gólya, úgy megijedt a nagy víztől, hogy megbénult nyelve s csak a csőrét csattogtatta. A vízözön megszűntével trillázgató, csengőn szóló tőszomszédját a Pacsirtát keresi fel, hogy ellesse zengő szavát és hogy hangját tanulja el. Alig nyit be a csalógány virághímes otthonába, mintha bentről, fészke felől *lak-lak* hangot kopogtattak volna.

Felujjongott örömében, tágra tátja csőrét, száját s azt hiszi, hogy a madárnak hallja csengő-zengő szavát. S elnapestig, borulatig addig-addig újrázgatta, míg a nyelve rá nem szokott és azóta, hogy a Gólya, a Próféta parancsára, egyre-másra kelepelő, *Laklak* nevet kapott.

A bibliai *Ábel* sorsával hozza összefüggésbe a dervisek legendája az ebek *kain* hangzású csaholását. Ekkép hangzik a verses legenda :

Ádám fia, a rőt Káin,	Kicsi híja
Irgyelte testvéröccse	Hogy neki nem támadt
Békés pásztorságát,	És hogy nyomban szét nem
Selymes réten legelésző	[tépte
Hófehér juhnyáját.	Azóta van
Amikor meg <i>Ábelt</i> bátyja	Hogy Isztambul kutyahada
Orvul meggyilkolta,	S iszlám világ eb-fajzatja
Jámbor urát, jó gazdáját	Röthajt, rötszört ha meglátott,
Éjjel-nappal siratgatta,	Kain-Kain üvöltéssel
Ettől kezdve <i>Ábel</i> ebe	Vesztett csaholásba fogott.
Hű urának gyilkos bátyját	Azóta hogy Kaint üvölt
Bármerre is megneszelte,	Minden kutya,
Nagy dühében ráherrentett	Ha rőt ember, avagy állat,
S Kain-Kain üvöltéssel	Közelébe vezet útja.

A legendák legtöbbször, főleg az állati étellel való kapcsolatukban, okfejtő, illetve magyarázó természetű.

Ilyen az is, amely a Csigabigáról meg a Teknős-békáról szól. Hajdanában nem hordták magukon sem a csigahéját, sem a háti páncélt. A legenda így ad róla számot :

— *Bájrám* napra, *Ramazánra*, színe elé szólongatja a Próféta valamennyi apróbb állatkáit, földön, fűvön tipegőket, levegő ég szárnyaskáit.

Mind ott termett, mind előjött kellő idejére, csak a Csigá meg a Teknős mászott elő jó későre.

— Hát ti ketten hol késtetek? — kéri számon Próféta-
fétájuk, korholó meg szemrehányó szemet vetve rájuk.

— Csigahéjas házikónkban, páncélfedte hajlékunk-
ban — mondják — beszélgettünk, közbe-közbe bóbis-
kolva el is szenderedtünk.

— Házatokat — szól a Nebi — ha oly nagyon ked-
velitek s a trécselést, bóbiskolást szíveteken viselitek,
nem bánom, ha akár végkép megszokjátok s házatokat
hátatokon örökkétig elhordjátok. — És azóta húzza
házát csúszó-mászó Csigabiga s cipelgeti kőpáncélját
botorkáló Teknősbéka.

Miért úszik félszeg módra, miért torzult el arca az
egyszeri hálnak? — kérdi a legenda. Akkor beszélte
el a Félszegúszónak nevezett (franciául: sol) hal törté-
netét egy dervis barátom, amikor Sztambul híres hal-
piacán jártunk és rámutatott a furcsa formájú halra.
Megfelel rá a legenda.

— Mély tengerek mélységében
Halak vízi vidékében,
Szívszorongva, félve lesték
Allah földi világának
Özönvízi vesztét.
Kérvén kérik a Próféta-
t, Húnyjon kissé szemet
És a vétkes embereknek
Ezer és egy bűnét
Még ez egyszer bocsássa meg.
Csak egy céda ostobácska
Húzza félre száját,
Azt óhajtja, hogy fajzatja
Uralhassa a teremtő Allah
Szárazföldi szép világát.
Meghallotta gonosz szavát,
Szívtelen szándékát
Szulejmán próféta,

Odahívja a Halacska-
t, Megragadja, torkon kapja
És egy szirt falához csapja.
Odamállott a sziklához.
Elnémult a szava-szája
És apróvá töpörödött
Minden csontja, porcikája.
Haránt úszó, ferdén kúszó
Félarcúvá lapult,
Szeme, szája, halformája
Dimatlanná satnyult.
És mert sután, féloldalán
Szelte habját, hullám hátát,
Félszegúszó lett a neve
És elferdült félszemével
Mintha sünýtgitva sírna,
Máskával pedig mintha
Keservesen mosolyogna. —

Dervis-legendáim javarésznének sémi, illetve héber megfelelőire, tárgyi változataira hívták fel figyelmem. Itt-ott némi eltérő színezettel, az erkölcsi tanulságok színesebb és erőteljesebb levonásával. A szentföldi *Ben-Gorion*-féle gyűjtemény tesz róla bizonyító tanúságot. A héber rokon-legendák mintha némileg oktatóbbak, a török derviseké mintha szórakoztatóbbak és irodalmibb színűek volnának. Az előbbieken több az elmélkedés, az erkölcsi elmélyedés. Emezekében lüktetőbb az életerő és elevenebb a cselekmények folyamatossága. A sémi legendákat az Öt-könyv komorabb szelleme lengi körül, a dervisbelieket a kóráni magyarázatok csapongóbb képzelete. Mindkettőben azonban közös a valláserkölsi gondolat, mintahogy a héber *ha-eloah* is (Isten neve), meg az iszlám, illetve arab *el-iláhi* szóból összevont *Allah* közös eredetre vezethető vissza.

A törökföldi dervisélet ma már a multak emlékei köé tartozik. A nyugati felfogáshoz símuló török társadslom, a történeti világégés után, a dervisi megnyilatkozásokat némákká kényszerítette, áhítat-házaikat, a *tekéket* megszüntette, kegyeletes eszközeiket pedig múzeális anyaggá változtatta. Egy színekben hangulatos és néplélektani szempontból felette tanulságos jelenséggel lett szegényebbé a népi életnek ezeregyéji káprázatokban tobzódó megnyilvánulása. A táncolók ritmusos léptei elmerévültek, az üvöltők fanatikus hangjai elnémultak és a bölcselkedő *bektási* rendnek nyoma-veszett.

Élet-elevenen él bennem egy isztambuli csillagos est emléke, melyet egy *bektási* társaságában tölthettem el. Az *Ajaszófia* ezeréves falaihoz támaszkodó, kertes

kávéház lugasában. Elhangzóban a *müezzin* átható hangja és fenséges csend ülte meg az áhítatba merült lelkeket. Elmélkedéseibe merült a bektási és, mintha hitvallását akarná nyilvánvalóvá tenni, szinte megihletve törtek ki belőle halk hangú szavai.

— Az egyisteniség három vallásának kell egyé-
olvadnia, — fordult felém szavaival — hogy világ-
hatalmasságúvá legyen és hogy háborítlan uralkod-
hassék Allah soknyelvű, sokfajú és sokszínű népein
és e népek birodalmain. Avagy — folytatja — nem
ugyanazzal a szóval fejeződik be mindhárom vallás
más-másnyelvű imádsága, mely Izrael népének nyelvén
ámén-nek, Iszá híveinek száján *ámen*-nek, az iszlám
hívek ajkán pedig *ámin*-nek hangzik? Mi pedig, világ-
bolyongó és földönfutó dervisek, majd hogy úgy nem
jártunk, mint az egyszeri Pintyőke, aki a madárvilág
szultánja akart lenni. Magasságokba szálltunk és minél
magasabbra igyekeztünk, annál mélyebbre buktunk
alá. Így hangzik a póruljárt Pintyőke legendája :

Apróbb nagyobb szárnyasoknak
Szultánt kellett választani,
Madarakra dicsőséget,
Módot-rangot árasztani.
— Azt emeljük és ültetjük —
Csipogják és csiripelik
— Madárország trónusára,
Aki felhők felé szállhat
S rárepülhet
A dzsennetben lakó *Nebi*
Prófétai szerájára.
Nagyot gondol a Pintyőke
És a kőszáli Sas

Közelébe settenkedik
S észrevétlen alákerül
És szótalán, mozdulatlan
Szárnya alatt elrejtőzik.
Felhők felé repül a Sas
S hegyek ormán, sziklák csúcsán
Holtfáradtan, elaléltan
Amint kissé pihen egyet,
Oktalanja kis madara
Kirepül a szárnya alól
S a Sas fölé kerekedett.
— Allah kerim — ujjong a
[Pinty —

Nagy hatalmú szultán lettem, Odafentről lepillantott,
 Senki sincs immár felettem. — Elrévülten, elszédülten,
 És amint az apró szultán Élettelen aláhúllott. —

Alig hogy elhangzott a legenda, felcsendül az ajaszófiai *mináréról* a *müezzinn*nek éjjeli, a mai napnak ötödik és utolsó *namáza*.

— Miért is imádkoztok ötször egy nap? — kérdezem a magábamélyedt *bektásitól*.

— Hallgasd meg a néphagyományt — feleli és a következő legendába kezdett:

— *Medinából Mekka* felé zarándokol el a *Nebi*, megilletni *Kába* kövét s Allah iszlám világának útját egyengetni. Sziklák, szirtek árnyékában dől le déli pinehőre, batyujából pitét szed ki s falatozni kezd belőle.

Zümmögő légy száll le hozzá, összeszedi a pitének szertehulló sok morzsáját s világtalan egy Verébnek akarja megkönnyíteni árvasága sorát, sorsát. Az elszáradt darabkákat a szájába jó puhákra, omlósakra rágja s ötször egy nap csúsztatja be a vak Veréb kis torkába.

A Próféta meghatódva figyelgeti, nézi őket és öt ízben rebegi el hálás szívvel a *kóráni* szent ígéket. *Medinába* fordul vissza, magáraölt dervis-gúnyát s a vak Veréb s a Legyecske irgalmazó emlékére mondja el *namázát*. Azóta hogy: — *Biszmilláhi-irráhmáni — irráhim* — ötször egy nap imádkozik s mondat *namázt* híveivel *Ibráhim*.

DR. KÚNOS IGNÁC.

EGY TALMUDI HELY SZEREPE A REFORMÁCIÓ KORÁNAK TÖRTÉNET- SZEMLÉLETÉBEN.

Batizi András tokaji prédikátor *Meglőtt és megleendő dolgoknak teremtéstül fogva mind az ítéletig való históriája* című, 1544-ben írt történelmi-eschatologiai énekében a következő sorok jelölik ki az egész világ történetének kereteit :

Régi nagy időben szent Illyés próféta
Ez világnak minden idejét meglátá,
Istentül megérté, három részre osztá,
Az ő háza népét ekképen tanyitá :

Egész ez világnak állapotja lészen
Hatezer esztendő, osztán vége lészen,
Az két első ezer úgymint üres lészen,
Második két ezer törvény alatt lészen.

Az harmad két ezer Krisztus után lészen,
De ha ez két ezer teljesen nem lészen,
Ez világ bünejért az bizonyjal lészen,
Kíért az ítélet hamarébb meglészen.

Ennek a chiliasztikus történelem-tagolásnak tudtommal első előfordulása ez a magyar irodalomban. Még a nagytudományú Szilády Áron jegyzete szerint is Batizi «a próféták kor- és időfelosztását veszi alapul». Illyés próféta e «látását» azonban hiába keresnők a Szentírás profétikus könyveiben; csak a rabbinikus irodalom tud róla: egyike ez annak a néhány talmudi helynek, amelyet a keresztény írók is szívesen idéztek,

mert a maguk hitének igazolását látták benne — sőt valamennyi közül éppen ez a legkedveltebb. Batizinak egy magyar kortársa meg is jelöli az egyik talmudi forrást; alighanem első említése ez a Talmud egy traktátusának a magyar irodalomban, mindenesetre az első, amelynek írója talmudi hagyományból valamit tudva és bevallottan magáévá tesz. Bencédi Székely István, a legelső magyarnyelvű történelmi könyv szerzője, e szavakkal kezdi 1559-ben megjelent világkrónikáját: «Az régi Rabinosok az *Sanhedrin*be ígyen írnak ez világnak állapotjáról: Hatezer esztendeig áll ez világ és az egyik ezerbe elpusztíttatik. A két ezere az pusztaságé leszen, azaz az irissigé (ürességé), kibe e világ még mindenütt nem lakoztatik. Két ezere a törvínnyé leszen. És két ezere a Messiássé leszen».

Mintegy három évtizeden át, mondhatni, általában e számítás szerint tájékozódnak a történelmi múlt és a jövő időviszonyaiban. Öt évvel Batizi után Dézsi András hasonló tárgyú éneke is (*Világ kezdetitül lött dolgokról*) minden korszaknál utal rá:

Nám özönig kétezer esztendőnek
A szám szerint kell vala bételniek,

De ez világ hogy három részben álla,
Első világ özönvíz előtt vala.

Ez vala másik kétezer esztendő,
Özön után hogy kezdeték az idő.

Ez kétezer esztendő ott bételék,
Áldott szent mag akkoron hogy születék,

Harmad kétezer esztendő kezdeték,
Születéstől mind eddig számláltaték.

— — — — —
Csak egy kevés kétezer esztendőnek
Az hía, hogy immár bé nem töltenek...

Ugyancsak Dézsi András *Izsák áldozatjáról* szóló énekében így jelöli meg az esemény időpontját:

Az két ezer esztendő hogy elmülék,
Özön vize után mikor bételék,
Más két ezer esztendő elkezdeték,
Ábrahám Istentül akkor hívaték.

Bornemisza Péter is szól e hagyományról az utolsó ítéletről szóló egyik (a pünkösdi utáni 23. vasárnapra való) prédikációjában (1584.). Ő már egyesek kétségeire utal, de maga látnivalóan inkább a számítás hívői felé hajlik. Még fontosabb azonban az, hogy rövid utalása maga is bizonyítja, mennyire közismert volt az akkoriban: a prédikátor feltételezhette ismeretét hallgatóiban és olvasóiban. «Némelyek azt tartják, — írja — hogy még az Illyés házában találtatott mondást is a hat ezer esztendőről, mint bizontalant nem kellene követnünk. De némelyek azt valóságosnak és sok jelenséghez illendőnek tartják».

E néhány hely is eléggé megmutatja az Illés prófétának, illetve az ő házának, tanítványainak tulajdonított jövődölés szerepét a XVI. század magyar gondolkodásában; számuk bizonyára jelentékeny mértékben szaporítható volna.¹

¹ E cikk írásakor nem gondoltam pl. a bibliafordító Károli Gáspár *Két Könyv*-ére (1563.), csak mikor már ki volt szedve. Ez is az Illés prófétának tulajdonított számítást az ítélet közel volta első jegyeként tárgyalja részletesen, nagy tisztelettel.

A Székely István megjelölte ősforrás a következő, a Szanhedrin 97a és az Abóda Zára 9a lapján olvasható barajta: «Élijáhu házának tanítása: hatezer év a világ; kétezer pusztaság (tóhu), kétezer tóra és kétezer a messiás napjai. De sok bűnünkért — teszi hozzá a Talmud — eltelt belőlük (t. i. a messiási kétezerből a messiás megjelenése nélkül), amennyi eltelt». A *Széder Élijáhu Rabba* c. midrás-traktátusban, amely Illés prófétának tulajdonított tanítások gyűjteménye s amelyet a fenti barajta bevezető szavaival egyező címen is idéznek (Tanna dóbé Élijáhu), ugyancsak megvan e számítás; ennek ma ismert szövegében azonban (Friedmann M. kiadásának 6. lapján) a messiás késedelmét magyarázó toldás pontosabban megmondja, mennyi telt el már — e szerkezet vagy az elterjedt szövegek alapjául tekintendő kézirat írásának idejéig — az utolsó kétezer évből: több, mint 700. Mint alább még látni fogjuk, ehhez hasonló megjelölés volt olvasható az Abóda Zára egyes középkori kézírataiban is (714 év). Maga a barajta nyilvánvalóan a 4000. év (Kr. u. 242.) előtt nem sokkal keletkezhetett, mint ahogyan az eschatológiai jövendölések rendszerint a közeli jövőre vonatkoztak eredetileg. Mikor aztán a várt időben nem következett be Izrael megváltása, a halasztást, a messiási kor megrövidülését bűnei büntetésének tekintették, de a világ élettartamára vonatkozó egész számításban továbbra sem kételkedtek. A korábbi korszakok számítását, mint az Abóda Zárabeli szöveg folytatásából és Rasinak a Szanhedrinbelihez írt magyarázatából is kiderül, a következőképpen értették: minthogy a kinyilatkoztatástól a templom

pusztulásáig a Tóra teljes érvényére csak 1552 év jutott volna, a második kétezer évet már Ábrahám 52 éves korától számították, akiről egyébként is azt tartották, hogy már megtartotta a Tórát. Rasi magyarázatának távoli visszhangja kivehető többé-kevésbé a mi magyar íróinknál e tekintetben is, (l. pl. fönn az *Izsák áldozatja* kormeghatározását), az első korszak ürességének értelmezésében is. Azt írja u. i. Rasi: «Kétezer pusztaság (tóhu) közülük, mivel még nem adatott a Tóra és (így) a világ pusztaságban volt». Legteljesebben Batizinál van meg nálunk e magyarázat:

Senki ne csudálja, de jól meggondolja,
Az első két ezert hogy üresnek mondja,
Mert az írott törvény akkor még nem vala;
Néppel ilyen teljes ez világ sem vala.

Rasinak a következtetést levonó szavait értették néha külön oknak, mint az utolsó sorból látható; ugyanez az értelmezés megvan Székely István idézett szavaiban is: «Kibe e világ még mindenütt nem lakoztatik».

*

Érdemes követni e talmudi idézet útját a magyar reformátorokig. Hiszen köztudomású, hogy még az ő koruk legkülönb keresztény hebraistái is mily kevésbé értettek a Talmud nyelvén. Már pedig Székely István utalása nélkül is nyilvánvaló volna, hogy e történelemtagolás csak a Talmudból kerülhetett a keresztény köztudatba.

A szorosabb értelemben vett chiliazmus u. i., amely hétezeréves világtartamot vesz fel s abból 1000 évet

számít a Messiás földi uralmára, a zsidó-kereszténységen át megszakítás nélküli hagyományként él az ókori zsidó apokaliptikától a középkoron át, Szent Ágoston cáfolata és eretnekséggé való bélyegzése után is újra meg újra felbukkan, sőt újabbkori adventista szekták várakozásában is fontos szerepe van. A két változat eredetében természetesen összetartozik, sőt az is lehet, hogy az Illés házának tulajdonított tanítás az ősibb közülük, minthogy közelebb áll azokhoz az iráni, etruszk és klasszikus párhuzamokhoz, amelyek alapján, miként a zsidó eszchatologia több más elemét, a chiliazmust is perzsa eredetűnek tartják. Egy perzsa és (Suidastól megőrzött) etruszk változat 12,000 éves ajónt vesz fel, de ennek első felét még a teremtés idejének tekinti, úgyhogy a világ tulajdonképpeni fennállásának ideje szerintük is 6000 év. E változatot a zsidóság kivált annak az Isten örökkévalóságát és az ember semmiségét kifejező fenséges és mélyen filozófikus zsoltárversnek racionalisztikus-reális értelmezésével kapcsolatban tette szívesen magáévá, amely szerint Isten szemében ezer év annyi, mint egy nap (90. zsoltár, 4. vers). Ez értelmezés szerint, amint Isten hat nap alatt teremtette a világot, az ugyancsak hat napig, azaz hatezer évig áll fenn. Éppen e párhuzam kedvéért egészülhetett ki a világ 6000 éves fennállásáról szóló tanítás azzal, hogy utána következik a teljes nyugalom, a mi székely rajongóinktól is sóvárogva zengett «utolsó szombat» ezer éve. Ebből lett — részben egyes újtestamentumi helyek, kivált János jelenéseinek 20. fejezete közvetítésével — a Szent Ágostonig az egyházatyáknak is egész sorától vallott keresztény chiliazmus,

amely szerint Jézus a 6000 év leteltekor visszatér és ezeréves földi birodalmat alapít.

Ezzel szemben az Illés házának tulajdonított, három kétezeréves korszakról szóló tanításra csak a XIII. században irányul az egyház figyelme, a Talmud és a zsidóság európai történetében fontos, súlyos események során. Ettől kezdve a zsidótérítő és zsidókkal polemizáló irodalom legkedveltebb érveinek egyike, a legfőbb azok közül a talmudi idézetek közül, amelyeket még a régi zsidó bölcsesség megnyilatkozásának, profétikus kijelentésnek fogadnak el, de egyben a zsidó vakság és konokság bizonyítékának, amely ilyenek birtokában is kétségbevonja Jézus Messiás-voltát.

Akkoriban, mikor Franciaországban először rendelték el a Talmud elpusztítását, Raymundus a Pennaforte, a spanyol dominikánus misszió főszervezője, gondolt először arra, hogy ami ellen hadakoznak, azt alaposan ismerni kell, s ezért ő képeztetett ki először missziós célra tudós hebraistákat. Két pártfogoltjának jutott kivált fontos szerep: a zsidónak született Pablo Christiani élőlőszóval, Raymundus Martini két nagy könyvvel, a rabbinikus irodalom ismeretében legelső polemikus munkákkal küzdött a zsidó teológia ellen. Pablo legnevezetesebb hitvitája az, amelyet Rambannak (R. Móse ben Nachman, Nachmanides) kellett vele királyi parancsra Barcelonában a királyi udvar előtt négy napon át folytatnia; a vitának Ramban neve alatt fennmaradt leírása szerint Raymundus ott is segített Pablónak. Ramban a vita során kifejtett érveiért utóbb kénytelen volt elhagyni hazáját. Ugyancsak e vita nyomán sikerült Raymundus a Pennaforténak

rábírnia a mindaddig vonakodó Jakab királyt, hogy Szent Lajos példájára ő is rendeletet adjon ki a Talmud ellen; első rendeletét, amely a dolgot egészen Pablo önkényére bízta, már másnap visszavonta s egy Raymundus a Pennaforte vezetése alatt álló bizottságot jelölt ki a héber könyvek átvizsgálására. E bizottság legnagyobb tudású tagja Raymundus Martini volt. Részben éppen az így rábízott feladat teljesítése során gyűjtötte polemikus iratainak anyagát is. Egyikük címe *Capistrum Judaeorum* volt, a másik, jelentékenyebb és nagyobb hatású munkáé *Pugio fidei adversus Mauros et Judaeos* (A hitnek a mórok és zsidók ellen szegezett tőre). 1278-ban írta, 15 évvel a barcelonai hitvita után. Nyomtatásban 1642-ben jelent meg először (1651-ben, 1687-ben ismét), de a középkorvégi és újkoreleji zsidóellenes iratok érvelése közvetve vagy közvetlenül nagyrészt erre megy vissza. Zsidó részről Rasba (R. Salomo b. Adret) felelt a *Pugióra*.

A *Pugio fidei* legfőbb jelentősége éppen az, hogy a rabbinikus irodalomnak egészen a XVII. századig páratlan ismerete alapján készült. A Talmud és a Talmud szerint élő zsidóság ellen azóta annyiszor ismételt vádak fölsorakoztatása mellett először vesz érveket Bibliánkon kívül a Talmudból keresztény dogmáknak a zsidók ellenében való bizonyítására is. Ez a bizonyítás éppen Illés házának hagyományával kezdődik: «Minthogy az előzőkben a szentírási szöveg tekintélyei által eléggé bebizonyítottuk, hogy a Messiás már eljött, most ebben a tizedik fejezetben még a Talmud által is igazoljuk, hogy ne maradjon írásuk a zsidóknak, amely által az ő hitetlenségük meg ne

cáfoltatnék. Tudnivaló tehát, hogy Szanhedrin könyvének Chélek szakaszában meg van írva a következőképpen» — kezdi a második könyv 10. fejezetét és idézi héberül és latinul a barajtát Rasi egész magyarázatával együtt. Raymundus szerint, minthogy a harmadik kétezer év még a zsidók számítása szerint is 1038 éve megkezdődött, nyilvánvaló, hogy a messiásnak el kellett jönnie s így az senki más nem lehet, mint Jézus; még ha a zsidó időszámítás helyes is, a kétszáz év eltérés nem szólhat ez ellen, mert az idő siettetéséről tud a zsidó hagyományos irodalom éppúgy, mint az evangélium, — késleltetéséről azonban nem; éppen ezért a bűnök miatt való késés emlegetését újabkori rabbik tudatos ferdítésének tartja. Ennek igazolására felhozza azt is, hogy a Szanhedrin-beli és az Abóda Zára-beli szöveg közt csak itt van eltérés; ez utóbbi szerint 714 év telt el a messiási kétezerből. (Mint már említettem, ez az eltérés a mai talmudszövegekben nincs meg; egy X. századi kéziratba írhatták ezt az évet, éppúgy mint a Széder Élijáhu Rabba kb. egykorú szövegébe azt, hogy 700 évnél több telt el.).

A zsidó vallás ellen való érvelés egész rendszere ettől kezdve a *Pugió*n alapul. Az a sok kitért zsidó, aki érdemeket akart szerezni s akiknek héber tudásában egyházi részről bizakodtak, úgyszólván semmit sem tudott hozzáadni, ha egyiknek-másiknak neve egy időre ismertebb lett is. (Legnagyobb lett a tekintélye Hieronymus a Sancta Fide néven Josua Lurkinak, XIII. Benedek pápa orvosának.) A vitairatok hosszú sorának a *Pugió*val való összehasonlítása is igazolja

Reuchlin véleményét : nem találkozott kitért zsidóval, kinek igazán alapos zsidó tudása lett volna.

Illés háza tanításának értelmezése s az érvelésben való szerepe is változatlan a Pugiótól kezdve, s így nem volna értelme felsorolni, hol szerepel még. Csak az a harc érdemli meg figyelmünket, amelynek főhőse éppen a középeurópai keresztény hebraisztika legfőbb kezdeményezője, általában a modern keresztény hebraisztika alapítója, Reuchlin János. E harc előzményei sokban hasonlók azokhoz, amelyek Raymundus munkájának megírásához vezettek. Mint akkor Spanyolországban s mint már előbb Franciaországban, most Németországban is egy kitért zsidó kezdett irtóhadjáratot a zsidó könyvek ellen, s mint I. Jakab Pablónak, most I. Miksa császár Pfefferkornnak adott először szinte korlátlan hatalmat átvizsgálásukra és megsemmisítésükre, aztán ő is szakértők összehívására szólította föl a mainzi érseket. E szakértők egyike volt Reuchlin. 1510. október 6-án az érsekhez intézett szakvéleményében néhány keresztényellenes irat kivételével a zsidók könyveit, így az egész Talmudot is, ártatlannak nyilvánította s ezzel Pfefferkornnak és a mögötte álló kölni dominikánusoknak, sőt a párizsi egyetem teológusainak haragját, egyházi hatóságok hosszadalmas vizsgálatát s csaknem az eretnekké bélyegzés mártíriumát vonta magára. A Talmud megsemmisítését keresztény szempontból is egyenesen bűnnek tartotta, mert szerinte egyes helyeiből a kereszténység igaza a zsidók ellenében jobban kivüláglik, mint bármely bibliai helyből. Ennek igazolására *egyetlen* példának hozza fel Élijáhu házának hagyományát. «Minthogy a Bibliában

— írja — nem találok oly nyilvánvalóan, hogy (a Messiás) már megérkezett, Talmudjukból bizonyítom be, melyet az ő mestereik írtak, hogy a világ teremtése után a négyezredik évben szűnik meg Mózes törvénye s akkor kezdődik a Messiásé és tart kétezer évig, mint-hogy a világ, amint hat nap alatt készült, csak hatezer évig áll fenn. Ezek az ő szavaik, amelyek a Talmudban foglaltatnak, amint szerintük Illés tanítványai mondták». (*Augenspiegel*, VIIIa). Hogy Reuchlin közvetlen forrása mi volt, nem tudom; a polemikus irodalmon kívül Reuchlinnak a kabbalával való foglalkozásban mestere, a platonista Picus Mirandulanus is foglalkozott e talmudi hellyel a Genesisről szóló *Heptaplusában*, s utána több követője is. Hogy éppen a kabbala iránt érdeklődők figyelme ráirányult e teremtésmagyarázattal és számmisztikával kapcsolatos helyre, az igen természetes. (Kabbalista zsidó szentírásmagyarázatok is foglalkoztak vele.). De a középkor legvégén és a XVI. század elején már annyira közismertté vált a polemiákból, hogy teológiai és profán, történelmi, filozófiai s egyéb munkákban, szentírásmagyarázatokon kívül egyházatyák, sőt klasszikusok magyarázataiban is sűrűn lehet találkozni említésével. Egyébként éppen a Szanhedrin az egyetlen talmudi traktátus, amely megvolt Reuchlin könyvtárában.

Reuchlin harca bírta 1516-ban Galatinus (Columna) Péter olasz minoritát *De arcanis catholicae veritatis* c. dialogusának megírására, amely ritka népszerűsége tett szert: másfél század alatt, 1518-tól 1672-ig legalább nyolc kiadása jelent meg. Éppen Reuchlinnak a Talmudról való véleményét akarja részletesen igazolni egy

Capnion (R. humanista neve, amellyel a kabbaláról szóló dialógusában jelöli magát), Hochstraten (a kölni dominikánus inkvizitor, Pfefferkorn támogatója és R. fővádolója), valamint a szerző közt folyó dialógusban. Ez a munka is csaknem minden részletében Raymundus *Pugio*jából merít — említése nélkül. Hozzá való viszonyára Scaliger hívta föl a figyelmet, s utóbb sokszor említették a tudományos plágium főpéldái közt; de jó ideig Galatinus munkájában terjedtek leginkább Raymundus érvei, köztük a mi barajtánkkal kapcsolatosak is.

Ami addig csak a polemikus irodalom érvelésében szerepelt, a zsidók ellen vagy kisebb részben a Talmud mellett, s onnan csak többnyire mellékes utalás alakjában került át más természetű munkákba, Reuchlin unokaöccse, Melanchthon által lett néhány évtizedre úgyszólván a reformáció hivatalos történet szemléletének lényeges részévé, keretévé. Wittenberg főhumanistája, a «praeceptor Germaniae», akinek e mellett Németországon kívül valamennyi német reformátor közül, Luthert sem véve ki, legnagyobb volt a közvetlen hatása, annak idején a kölniekkal való vita során segédkezett is Reuchlinnak, nagyanyja testvérének és tudós pályája egyengetőjének, s így mellette is meg kellett már ismerkednie a mindkettőjüktől oly nagyra becsült talmudi hellyel és a vele kapcsolatos érveléssel. A *Pugio* követői közül Dániel-komentárjában ezzel kapcsolatban Porchetus de Salvaticis *Victoria contra Judaeos*-ára hivatkozik.

1532-ben Melanchthon adja ki Carion brandenburgi udvari csillagász rövid világkrónikáját; ez már az

Illés házának tulajdonított hagyományból indul ki s annak megfelelően oszlik három könyvre. Nem világos, mennyi része volt ebben Melancthonnak; Carion tanítványa volt, azonkívül egyet-mást mindenestre már az első kiadásban változtatott Carion szövegén.¹ De ha a keret megvolt is már Carion kéziratában, hitelét az egész könyvvel együtt jelentékeny részben Melancthon tekintélyének köszönhette; utóbb Melancthon e könyvből kiindulva tartotta az első egyetemi világtörténelmi előadásokat, s ez előadások során alakult ki a krónika teljesen átdolgozott és sokszorosán bővült formája, amelyet nyomtatásban élete legvégén kezdett közzétenni. Az Illés házának tulajdonított történelemtagolás szerepe ott is változatlan. Melancthonnak e talmudi helyért való lelkesedésére legjellemzőbb az, amit Dániel-magyarázatában mond (1543., 374. l.): «mindenkinek ismernie kellene s minden falon, minden bejáratnál jó volna felírni emlékeztetőül». (... omnibus notissimum esse debet et in omnibus parietibus, in omnibus vestibulis scribi proderat.) Ő maga sokat emlegette és sokszor felírta; vele való szüntelen foglalkozásának érdekes emlékei egyes könyvekbe írt bejegyzései is. (L. Köstlin: Ein Beitrag zur Eschatologie der Reformatoren. Theol. Studien und Kritiken 1878. — Albrecht, u. o. 1897. 797—800. l.)

*

¹ L. H. Ziegler: *Chronicon Carionis*. Halle, 1898. — Sziládynak Batizi énekére vonatkozó jegyzetéhez hasonlóan Carion monografusa is ennyit tud a mi számításunk eredetéről: «Die Einteilung des Ganzen... beruht auf alttestamentlichen Prophezeiungen, nach denen die ganze Zeitrechnung von vornherein in 3 Perioden, zu je 2000 Jahren geteilt ist.» (29. l.)

Melanchthon nagyszámú tanítványa az egész protestáns világban biztosította egy időre ennek a történelemtagolásnak elismerését. De maga Luther is Carion Melanchthon-féle krónikájára (*Chronicon Carionis Philippicum*) hivatkozva teszi a maga használatára készített chronologiai táblázata (*Supputatio annorum*, 1541.) keretévé: a címlevél hátlapján *Elia Propheta* felirattal idézi; utóbb Paulus Burgensis (ugyancsak kitért zsidó) *Scrutinium Scripturarum*ában is megtalálta s a második kiadásban (1545) erre hivatkozott s óvatosabban is fogalmazta a feliratot (*Dictum eorum, qui dicebantur de domo Eliae prophetae.*) E tekintetben is lényeges különbség van egyfelől Luther, másfelől Melanchthon és tanítványai közt. Luther mindig óva int attól, hogy bármiféle számítás alapján próbálják megközelíteni a világ végének időpontját, amelyről Jézus azt mondja az evangéliumban, hogy csak maga az Atyaisten tudja. A közeli vég várása hosszabb idő óta élő korhangulat volt akkor, amikor a reformációt megkezdte, éppúgy, mint a zsidó apokaliptika virágkorában, s e korhangulat őt is teljesen eltöltötte. Hitt benne, hogy az ő szerepe is a végső dolgokkal kapcsolatos már, legyőzése Isten országa utolsó ellenségének, az Antikrisztusnak, akit ő fokozódó határozottsággal a pápasággal azonosított. Sokáig hitte, hogy már az ő idejében eljő az ítélet napja s még élete végén is az őt közvetlenül követő nemzedékre várta. Mindez azonban a közeljövő pontosabban meg nem jelölhető részére vonatkozó hívő várakozás volt, rá vonatkozó racionális számítást hiábavalóságnak, sőt ha határozottabb tudás igényével jelentkezett, bűnnek tartott. Az Illés házá-

nak tulajdonított számítást is csak chronologiai tájékozódásul veszi át, vele kapcsolatos eszchatologiai következtetésbe sem megy bele, kivéve a *Supputatiót*, amelyben e téren is inkább engedi vezettetni magát Melanchthon-Cariontól.

Melanchthon sokkal komolyabban veszi a mondásban foglalt jövendölést is. A közeli vég várásáról nyíltan ő sem mond le, s ezért ezzel kapcsolatban emlegeti az idő siettetését, miként Raymundus és követői, köztük a Melanchthontól említett Porchetus, Jézus születésével kapcsolatban. A hatezerből még a Philót követő számítás szerint is hátralévő közel félévezreden belül közelebbi időmeghatározásra az evangéliumi intelem miatt ő sem vállalkozott, de egy általános utalással megindítója lett az ily jövendölések egy csoportjának, amelynek ugyancsak magyar képviselője is van.

Ez a csoport azok közé tartozik, amelyek lényege a korszakok arányosítása. Az erre való törekvés általában jellemző arra a bibliai eredetű teocentrikus-eszchatologiai történet szemléletre, amely a reformációban új életre támadt, miután a renaissance megtagadta vagy szó nélkül elkerülte. E zsidó és keresztény felfogás szerint minden, ami történik, Isten akaratából történik, mégpedig egy kezdettől elhatározott terv megvalósításaképpen; az emberiség egész története tervszerűen halad a teremtéstől és bűnbeeséstől a megváltásig és a világ végéig, s e tervben mindennek megvan az előre kijelölt helye és ideje. A reformáció korában Isten történelemirányításának jellemzésére különösen sokat idézik a 46. zsoltárt. Luthernek is egyik legkedveltebb zsoltára ez; belőle készítette a protestáns liturgiában

legnagyobb szerephez jutó énekét. Franck Sebestyén, a reformációnak Lutherrel szembenálló, minden felekezeti kereten kívülmaradó nagy magányos gondolkodója e zsoltárból veszi világkrónikája mottóját, s a mi Heltaink is ezt írja a magyar históriás énekek legnagyobb gyűjteményének címlapjára: «Jőjjetek el és lássátok meg Úrnak nagy cselekedetit, mely igen csodálatosok embereknek fiai között!» E történetszemlélet eszchatologikus tartalma tekintetében, az emberiség multjának és legtávolabbi jövőjének együttes szemléletében, történelem és jövődőlés összefogásában a mi Szentírásunkból Dániel könyvének látomásai s azoknak részben már a zsidó hagyományban kialakult s a patrisztikában kiegészült értelmezése a legfőbb tanu. Ismeretes, hogy néhány idetartozó gondolatnak, kivált a négy monarchia tanának a középkor egész élete, történelme alakításában is mily nagy szerepe volt («német-római birodalom»). Mindez a reformáció eszmevilágában is tovább él, s a négy monarchiának is megvan a további történelemtagoló szerepe a 6000 éven belül, Melanchthonnál és Carionnál s magyar követőiknél csakúgy, mint a korábbiaknál. A vég kiszámításában is újra meg újra fölmerül Dániel egy-egy helyének valamely értelmezése. Ezekre is jellemző ez egész történelem szemléletnek az a következménye, hogy úgy érzik, Isten tervszerű történelem-irányításának nem lehet nagyobb bizonyítéka, mint a történelmi folyamat arányossága, az időbeli szimmetria. Ezért is tetszik oly nagyon a három kétezeréves korszakról szóló hagyomány.

A sok további arányosítás közül bennünket csak az érdekel, amely Dézsi András először idézett énekében is olvasható:

Csak egy kevés kétezer esztendőnek
 Az hía, hogy immár bé nem töltenek.
 Mint özönig kétezer esztendőnek
 Hiát lölék háromszáznegyvennégynek,

Szintén ugyan most ha eszünkbe vesszük,
 Özön előtt való időhöz vetjük,
 Csak százhét esztendő hiát most löljük,
 Istennek ítéletit hogy nem értük.

Dézszi tehát nem éri be azzal, hogy, mint Batizi, megállapítja, hogy az utolsó évezred fele is elmúlt már, s így nem sok idő van hátra a világ végéig, hanem közelebbi fogódzót keres, és megtalálja a világ végének az özönvíz mellé állításában. Amint akkor 344 évvel az első kétezer év letelte előtt pusztult el az emberiség, ugyanannyival a harmadiknak vége előtt lesz az utolsó ítélet. Ha ily határozott számítás nem is, az özönvízzel való összehasonlítás Melanchthonnál is megvan. Dániel-kommentárjában u. i. (374. l.) — **לעולם**-t imperfectumnak véve — úgy értelmezi a barajta toldalékát, hogy az utolsó kétezerből a végén fog elmaradni bűneink miatt, ami elmarad (már Carion krónikája is így idézte), mint ahogyan az özönvízig is megrövidült az idő, hogy a bűnök hamarébb véget érjenek. (A kommentár függelékében ezzel ellentétben héberül idézi és helyesen fordítja s Porchetus nyomán Raymundusszal egyezően érvel ellene). Hogy volt-e ebben az időpontot illető hasonlításban előde Melanchthonnak vagy sem, nem tudom; utóbb ezzel kapcsolatban is hivatkoztak az Evangéliumra (Máté, 24, 37, Lukács, 17, 26.), amely szerint «amint Noé napjaiban volt, úgy lesz az ember fiának eljövetele is». De már egy évvel a Dániel-kom-

mentár után megjelent egy könyv, amely ugyancsak a vég időpontjának meghatározását alapította e hasonlatra: Osiander Andrásnak, Nürnberg reformátorának *Coniecturae de ultimis temporibus* c. munkája. Osiander a reformációban és dogmatikai vitákban való nagy szerepe s a csillagászzal való foglalkozása mellett (Kopernikus főművét is ő adta ki) a héber tudományban lelkes követője volt Reuchlinnak s tovább igyekezett menni nála azzal, hogy a talmudi héberség és az aram nyelv megértésére is törekedett; e célból külön engedélyt kért a városi tanácstól, hogy egy zsidó tanító bejárhasson hozzá, holott oda zsidó egyébként a város nagy büszkeségére nem tehetette be a lábát. A *Coniecturae* is Illés házának hagyományából indult ki s az özönvíz időpontjából következtet tovább, de Dézsitől eltérően nem 1656-ra, hanem inkább 1688-ra vagy 1689-re várja a világ végét, nem Jézus születésétől, hanem halálától számítván. Dézsi énekénél későbbi időben gyakori az 1656-ra vonatkozó jövendölés; zsidó részről is megvan Abraham Szaszón 1605-ben megjelent munkájában. (V. ö. Zunz: *Erlösungsjahre*. Ges. Schr. III. 224.) Sokat emlegettek egy állítólag Erdélyben látott csodajeleket is, hogy az égen azt olvasták: 1556 Ende dieses Raichs. Ezt is úgy értelmezték utóbb, hogy a végítéletig 100 év marad az emberiségnek a bűnbánatra.

Hogy Dézsi maga következtetett-e Melanchthon nyomán tovább, vagy mi volt közvetlen forrása, nem világos. Általában bajos volna a magyar utalások közvetlen forrását minden esetben határozottan megjelölni. Batizi énekének magán a Biblián kívül valószínűleg éppen Melanchthon Dániel-kommentárja és Carion

krónikája volt a forrása; a barajta toldásának hamis értelmezésében is teljesen megegyez velük. Bár a Szentírásnak csaknem minden eszchatologiai vonatkozású vagy annak értelmezett helyét fölemlíti, legtöbbet Dániel látomásaival és jövődöléseivel foglalkozik, s értelmezésükben többnyire ugyancsak Melanchthont követi. A törökről azonban, akit Melanchthon a pápa mellett második Antikrisztusnak tart, amint magyar embernél érthető, többet mond nála is. Ami többlet ezen a ponton Batizi énekében van, az is megtalálható Carion krónikájában. Azt írja Batizi a Dániel 7. fejezete-beli negyedik bestia csodás szarvának magyarázatául:

Ez igen nagy szaru az Mahumet vala,
Hogy ki az római tisztből feltámadá,
De az birodalom immár kisebb vala,
Hatszáz és negyvenben immár írnak vala.

Három szarva akkor Rómának kiromla,
Mikor három ország ő tüle elhajla,
Syria, Egyiptom Mahumethöz álla,
És Ciliciának jobb része határa.

Ötet az törökök azután követék,
Szent Methodiustul hogy kik neveztetnek
Az véres zsidóknak, körülmetélteknek,
Avagy hegy közibe bérekesztetteknek.

Törököknek mondatnak, mert ők mindent törnek,
De véres zsidóknak azért neveztetnek,
Mert ők zsidó módra körülmetélkeznek
És sok gyolkossággal megvéresültettek.

Hegybe bérekestett zsidóknak mondatnak,
Mert ők az Kaukasus hegy megett lakának,
Egy róka-ösvényen el-kieredének,
Mikor Mahumetet, az rókát követék.

Szent Ezékiel is ő rólok ezt mondja,
 Gógnak és Mágógnak ő neveket mondja,
 Az Góg annyit teszen, mint sátorban lakó,
 Az Mágóg peniglen sátor kívül lakó.

Mert ők Scithiának hegyének mellette,
 Tudni az Kaukasus nagy hegynek megette
 Elébb tatár módra sátorban lakának,
 Mostan sátor kívül országokat vínak...

Ami a római birodalom megfogyatkozását, a három kiromlott szarvnak Egyiptomra, Szíriára és Ciliciára való vonatkoztatását illeti, ez megvan Melanchthon magyarázatában, és ő is hasonlóan vonatkoztatja Ezékiel jövendölését a törökökre, de szöveg szerint már ez utóbbi tekintetben s még inkább a Pseudo-Methodiusból való idézetben Carionhoz áll közelebb Batizi. Ez utóbbi szerint «Ezékiel és János a törököt Gógnak és Mágógnak nevezi. Góg sátrat jelent, Mágóg sátron kívül élő nép; a tatárok u. i. sátrakban laknak... A török név katonát vagy fosztogatót jelent. Methodius ezt a népet vörös zsidóknak nevezi, mivel némely szertartásukat a zsidóktól kölcsönözték. De nem voltak valódi zsidók, hanem vörös zsidóknak nevezték őket, mivel vérre és gyilkolásra vágyódtak... Azt mondja Methodius, hogy Góg és Mágóg a Káspi hegyek, azaz a Kaukázus mögé zárattak, és egy róka fog nekik utat nyitni. Ez a róka Mahomet; mert a mahometi törvény folytán lettek hatalmasok és kezdtek uralkodni...»

Batizi egyébként tanítványa volt Melanchthonnak, közvetlen a Dániel-kommentár megjelenése után, 1543 augusztusában tért haza Wittenbergből és mindjárt a következő évben írta énekét — valószínűleg Melanchthon személyes hatásától is ihletve. (A tóhu-nak a világ lakat-

lanságára való vonatkoztatása pl. Melanchthonnál csak a krónika átdolgozásában bukkan fel nyomtatásban.)

Székely István is lelkes híve Melanchthonnak. «Ez a Philep, — írja róla — akinél bölcsebbet nem lát a nap az ő felkelésébe és elnyugvásába mind e széles földön». Melanchthon munkáit és Carion krónikáját ő is ismerte, de rengeteg olvasmánya során bizonyára másutt is találkozott a talmudi számítással. Hozzáfűzi a szöveg fordításához a keresztény polemikusoknál Raymundus óta hagyományos tanulságokat is: «Ebből neked három jeles dolog adatik elődbe. Első, hogy a Moses törvénye csak a Christosig leszen. Másik, hogy immár eljött a Messias. Harmadik, hogy az utolsó ezerbe világ végeztetik». Ez a harmadik tanulság a barajtának csak abból a szövegéből következik, ahogy Székely idézte, eredetileg azonban nem volt benne. Az ezeréves pusztulásnak ez az ideje nyilvánvalóan Rab Kattinának a *Szanhedrin* Chélek fejezetében Illés házának hagyományát közvetlenül megelőző s ugyanazon szavakkal kezdődő véleményéből ered. Hogy azonban nem maga Székely kombinálta a kettőt, hanem valahol már úgy találta, az abból is világos, hogy pl. Melanchthon egy bibliapéldányba ugyancsak a **וְחַד** **חַרְיִב** szavakkal együtt jegyzi föl a szöveget. (Carionnál és Melanchthon korábbi idézeteiben szó van a 6000 év utáni pusztulásról, de időtartam említése nélkül, csak «und darnach», «et deinde» szavakkal; Batizinál: «osztán vége leszen».)

*

Egy évvel Székely *Chronicájának* megjelenése után meghalt Melanchthon, s nemsokára a mi barajtánk

tekintélye is rohamosan hanyatlani kezdett. A felvilágosodás nagy előfutára, Bodinus, *Methodus ad facilem historiarum cognitionem* (1566) c. munkájában az egész teológiai-eszchatológiai történet szemlélet kritikája keretében ezt is tudománytalannak nyilvánítja.

Teológus körökben is csakhamar megtépázzák tekintélyét. A katolikusok olyan jelentőséget sohasem tulajdonítottak neki, mint Melanchthonék, csak a zsidók ellen érveltek vele, s mióta Luther a maga harcát a vég jelenségei közé számította s Krisztus és Antikrisztus egyháza küzdelmének tüntette föl, ismét általában jobban tartózkodtak a vég közeledtének számításaitól is.

A talmudi idézet tekintélyét eleinte legfőképp az kezdte ki, hogy míg egyesek Illés állítólagos tanítványát is megtalálni vélték a szareptai özvegy fiában, akit Jónás prófétával is azonosítottak, most kétségbe vonták profétikus eredetét. Ebben is gyakran hivatkoztak zsidó forrásra, egy „Rabbi Isaac, (az akkói Sámuel fia?) kabbalisztikus Genesis-magyarázatára; szerinte a bevezető szavak nem a prófétára vonatkoznak, hanem egy kabbalista rabbira, aki a Szentírás első versének 6 alefjéből, a teremtés napjaiból s Enochig hat ősatya halálából következtetett a világ 6000 éves tartamára. (E rabbit is elég réginek tarják, a III., sőt a IV. Kr. előtti évszázadra teszik működését, s így véleményét keresztény részről még így is Jézusra vonatkozólag jövendölésként emlegethetik. Ez az elmélet persze alaptalan: a «tanna dóbé Élijjáhu» szavak a prófétára vonatkoznak, akiről az volt a hiedelem, hogy elragadtatása után is vissza-visszatért a földre s egyebek közt vitatkozott rabbikkal is és tanította őket.

Katolikus részen már a XVI. század közepén is előfordult, hogy kabbalista rabbik nézeteként említették, de legfőképp Genebrardusnak, a Sorbonne hebraista tanárának, aki bizonyára már 1563-ban megjelent *Isagoge Rabbinica*-jában is szólt róla, *Chronographiája* (1581) tette közkeletűvé R. Isaac véleményét; egész fejtegetését e hagyomány kritikájával kezdi, nagyjából találónak és elfogadhatónak tartja, de profétikus eredetét határozottan tagadja. Más katolikus teológusoknál itt-ott a legmegvetőbb nyilatkozatok olvashatók róla. Kb. ez időtől kezdve katolikus és protestáns részen egyaránt csak a zsidók ellen való érvnek használják megint, mint a középkori polemikusok.

Azért R. Isaac magyarázatának sem soká adtak hitelt, s egyes protestáns teológusok már a XVII. század közepén kifejezték azt a nem egészen jogosulatlan gyanút, hogy a középkor végén zsidó körökben a keresztény érvelés súlyának csökkentésére kezdték elvitatni a próféta tanítványaitól a Talmud e sokat emlegetett helyét, amelynek, mint láttuk, három-négy évtizeden át szinte a bibliai kánon proféciáival egyenlő tiszteletben volt része az egyetemes és magyar protestantizmus körében egyaránt.¹

DR. WALDAPFEL JÓZSEF.

¹ E helyen is meg kell köszönnöm Heller Bernát professzor úrnak, hogy cikkemet kéziratban átolvasta s rajta több becses megjegyzésével javított; az ő szíves segítségével nélkül ezt a cikket, kivált héber tudásom fogyatékosága miatt, a bizonytalanság kényelmetlen érzésével tettem volna közzé.

FÉNYES ADOLF EGY FESTMÉNYE ALÁ.

A táj mint dús anya,
 Hull a nap zuhanya.
 Bő, gazdag a vidék,
 Lágy takaró az ég
 S míg arany fény rémeg
 Eladják Józsefet.
 Karsú, nyúlánk, szelíd.
 Lefogják kezeit.
 Elviszik messzire,
 Földobog a szíve.
 Viszik az eltűnőt.
 Egyiptom várja őt.

KOLDUSOK, — (SÖTÉT ECSETTEL.)

A templomajtónál állnak ők,
 gyorsszavúak és hebegők,
 Szakálluk kusza, szemük mohó,
 hajukon megült a tavalyi hó.
 Elébed futnak és versengenek,
 feledni őket már sosem lehet.
 Ungvárról, Szegedről jöttek feléd,
 száz imaházat és kilenc megyét
 bejártak, amíg így elértek, míg
 füledbe kúsztak nehéz szavaik.
 Bénák és sánták, kabátjuk csapong,
 szavuk a bánat és daluk a gond,
 állnak sötétben, mint porban a lom,
 nincs örömük, csupán az irgalom.

SÓFÁR A GYÁSZSZERTARTÁSON.

Gaster Mózes (1856—1939), Nagy-Britannia spanyol és portugál hitközségeinek főabbija (hacham), a folklórnak és az összehasonlító irodalomtörténetnek világszerte ismert és elismert kutatója volt. A nagy folklórlista temetésén — életéhez és érdeklődése köréhez találó — két folklórisztikus szertartásnak lehettem tanúja 1939. márc. 9-én Londonban, a Golders Green Cemetery-ben.

A szertartásteremben a koporsó körül hét körmenetet jártak (haqófót) s az egyes körmeneteknél a **נחם נחם** kezdetű, (a jémeni rítusban is ismeretes) vonzó tartalmú versezet egy-egy szakaszát énekelték.¹ Ezután sófárt fújtak a koporsónál. A sófárfúvás a sírnál újból megisméltődött.

A sófárfúvás e különös szerepe foglalkoztatott és arra ösztönzött, hogy történetét és értelmét kutassam. Vizsgálódásaim eredményét röviden a következőkben foglalhatom össze.

I.

A sófárról szóló irodalomban a szokásnak csak gyér említésére találtam. Scheftelowitz feljegyzi, hogy Löb emdeni és dr. Dünner amsterdami főabbik temetésén 1911-ben szerepelt a sófárfúvás.² Kohlbach Bertalan

¹ L. Burial Service according to the Rite of the Spanish and Portuguese Jews. London, 5677. 2—3.

² Das Hörnermotiv in den Religionen. Archiv für Religionswissenschaft. XV. 1912. 487.

idézi, hogy 1814. szeptemberében Sassinban meghalt Engel M. L. rabbi. A temetésén jelenvolt rabbik rendelkezésére a templomban elhelyezett koporsót tóratekercekkel körüljárták s utána sófárt fújtak. Kohlbach megkísérli magyarázatát: «Talán az a jelentése, hogy nagy emberek halála hasonló az engesztelő naphoz, melyen szintén fújnak sófárt».¹ Minden közelebbi forrást nélkülöző értesítés szerint a középkori Keleten használták elvétve a sófárt híres rabbik temetésén.²

A rendelkezésünkre álló irodalmi források birtokában és a folklór útmutatásával más magyarázatot kell ajánlanunk.

A sófár, vagy egyéb fúvószerszám szerepéről gyászszertartáson már a Misna idejéből értesülünk, ha nem is a legszemléltetőbb megfogalmazásban. R. Jehúda (150 körül) kijelenti, hogy Izrael legszegényebb emberének is gondoskodnia kell felesége temetésén legalább két furulyáról (חליל)³ és egy siratónőről (Ket. IV. 4.). Egy későbbi névtelen értesítés szám nélkül furulyákról és siratónőről szól (Szema-hot. 14.).⁴ Ha nemzsidó

¹ Das Widderhorn (Schófar). Beiträge zur jüdischen Volkskunde. Zeitschrift des Vereins für Volkskunde. XXVI. 1916. 128.

² Theodor Reik: Das Schofar (Das Widderhorn). Das Ritual. Psychoanalytische Studien. Imago-Bücher. XI. Leipzig—Wien—Zürich, 1928. 211.

³ Rasi: Chalemels = nádisíp. L. Darmesteter—Blondheim: Les Gloses françaises dans les Commentaires talmudiques de Raschi. I. Paris, 1929. p. 23. Nr. 182.; l. még L. Brandin: REJ. XLIII. 1901. 87.

⁴ A kritikai kiadás azonban (Treatise Semahot. XIV. 7. ed. Michael Higger. New-York. 1931. 206) ismét R. Jehúda nevében

Sófárfúvó az Alliance Israélite Universelle (Paris)
egy XV. századi Maḥsorjában. Nr. 24. 74. b.

szombaton hozná a temetéshez szükséges furulyákat, nem használhatók, mivel szemmelláthatóan a szombati munkavégzés zsidó miatt történt (Sabbat. XXIII. 4.). Ezek a furulyák szerepeltek az esketési és a temetési szertartáson egyaránt (Bab. Mec. VI. 1., Toszefta Mo'ed Qatan. II. 17. ed. Zuckerman. 231.). Az evangélium is tanuskodik az utóbbi mellett (Máté. IX. 23.),¹ de zsidó kortárs is erősíti a misnai adatot. Josephustól tudjuk, hogy Jotapata elestének (Kr. u. 67.) és Josephus halálának hírére Jeruzsálemben harminc napig nem szűnt a jajkiáltás. «Sokan furulyásokat fogadtak fel, hogy kísértessék siratóénekeiket» (Bellum Judaicum. III. IX. 5.). A talmudi korból azután egész világos képet kapunk. R. Hamnuna, szúrai amóra a III. században, elment Daru-Matába² s ott halottat jelentő sófárfúvást hallott. Minthogy azt látta, hogy az emberek tovább végzik munkájukat, rájuk szólt: Ki kellene benneteket közösíteni! Nincs-e halott a városban?

közli a mondást, két furulyát és siratónőket említ. Nahmáni (XIII. sz.) azt is hozza a Szema-hot traktátusából (= Ébel rabbati), — ma nem található benne — hogy a halál beállta előtt «nem szabad felfogadni furulyákat és siratónőket». Higger idézett kiadásában lenyomatja a 233. lapon.

¹ Strack—Billerbeck: Kommentar zum Neuen Testament aus Talmud und Midrasch. I. München, 1922. 521—523; adataimmal kiegészíthető.

² Daru-Mata azonos lesz Daru-Qarttal (Ta'anit 21b) — Mata és Qarta szinonimák és várost jelentenek — s mindkettő azonosítható Daraukattal Délbabilóniában. Lásd Jacob Obermeyer: Die Landschaft Babylonien im Zeitalter des Talmuds und des Gaonats. Fr. a/M. 1929 (Schriften der Gesellschaft zur Förderung der Wissenschaft des Judentums. Nr. 30.) 197.

Mire a dolgozók azzal védekeztek, hogy külön társaság van a városban (amely a halottal foglalkozik). R. Hamnuna így maga is engedélyt adott a további munkára (Mo'ed Qatan. 27b.). E helyből egészen kétségtelen, hogy sófárhang (bizonyára felismerhető hangmodulációval) halálesetet jelentett.¹ A III. század első feléből Ráb nevében kétszer idézett hagyomány — természetesen túlzással — 6,000-ben állapítja meg a temetésen szükséges sófárok számát (Ket. 17a, Megilla 29a).

Kétségessége miatt utoljára hagytam, de talán belevonható tárgyalásunkba még egy tannaitikus adat. R. Méir (II. sz. második fele) tanítja Eliezer b. Hyrqanos nevében, hogy a halál utáni első büntetést a sírban senki sem kerülheti el. A bölcsek azonban ismernek kivételt, azt, aki Palesztínában hal el pénteken s beesteledés előtt temetik *sófárfúvás közben* (Hibbut ha-Qeber. Treatise Semaḥot. ed. M. Higger. New-York. 1931. 259.; romlott szöveget ad Esztori Farḥi: Kaftór va-Ferah. ed. H. Edelman. Berolini. 1852. 35.). A szombat beköszöntését t. i. a sófár hat teqia-hangja jelezte (barajta Sabbath 35b). Itt kell gyanítanunk az első indítóokot a halottas sófárfúvás állandósítására. Idővel ugyanis a hagyományos mondás három eleme feledésbe mehetett (Palesztína, péntek, este) s az maradt meg belőle hitként, hogy akit *sófárfúvás közben*

¹ A múlt század hetvenes éveiből való leírásban egy szíriai falu lovas hírnöke a falubíró háza előtt néhányszor kürtbe fúj és ezután adja hírül a halálesetet és a temetés időpontját. (Wetzstein, Zeitschrift für Ethnologie. V. 1873. 295, 2.; U. a., Verhandlungen der Berliner Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte. Zeitschrift für Ethnologie. XII. 1880. 67.)

temetnek, menekedik a síri bűnhödéstől. Ami épp elég ok lehetett arra, hogy temetéseken alkalmazzák a sófárfúvást. Ez azonban csak feltevés.

A talmudi értesítés és a Zóhár közti űrt, kerek ezer esztendő, egyelőre nem tudjuk további adatokkal kitölteni, de a XIII. századi spanyol rítust tükröző Zóhárban mint élő gyakorlat kerül elő: «Nemde védelmül rendelték el a régiek a sófárt, amikor a halottat kiviszik a házból a temetőbe? Feltehető volna, hogy a halottért van s egyedül az ő tisztességét szolgálná. Nem, hanem az élők védelméért van, hogy ne vehessen erőt rajtuk a halál angyala, hogy ne vádaskodják odafent s így védekezhetnek előle. Írva vagyon: «Ha háborúba mentek országotokban az ellenség ellen, amely szorongat benneteket, akkor fújjatok riadót a kürtökkel» (Num. X. 9.) — s arra a következtetésre jutottunk, hogy az «ellenség ellen» kifejezés a halál angyalára vonatkozik, aki állandóan szorongat benneteket, megöli az embereket, szorítja az élőket s további áldozatokra vár. Mi hát a tennivaló? «Fújjatok riadót!» Ros hassánákor, amely ítéletnap odafent, a halál angyala leszáll, hogy megtekintse az emberek cselekedeteit, s felszáll, hogy vádaskodhassék ellenük. De Izrael fiai, mivel tudják, hogy a halál angyala azért jön le s megy vissza, hogy vádlóként léphessen fel ellenük, megelőzik sófárfúvással, hogy riadót fújjanak ellene, hogy ne bírjon velük s hogy védekezzenek ellene. Mennél inkább helyénvaló akkor, amikor (a halál angyala) már végre is hajtotta ítéletét, áldozatot szedett s lent található; abban az órában, amikor a temetőbe mennek s visszajönnek a temetőből» (Zóhár. II. Fr. a. O. 196b. Vajaqhé.).

Írásos tanuságunk van arra, hogy a sófárfúvás halottas szertartása nem szorítkozott csupán spanyol területre. Áron Berachja b. Móse Modena (megh. 1639.) olasz kabbalista szertartáskönyvéből tudjuk, hogy «sófárt szoktak fújni, amikor kiviszik a halottat a temetőbe...». Magyarozatként beéri a Zóhárra való utalással (Ma'avar Jabboq. III. 10. Amsterdam. 1662. 117b.). A Zóhártól való függőség nyilvánvaló Izrael ben Benjámin Belzyce (XVII. sz. első fele) kabbalisztikus szemelvénygyűjteményében (Jalqut Hadas. Pressburg. 1858. 72a. s. v. misza. nr. 47.): «S azért, hogy óvakodjanak a halál angyala vádaskodásától, volt szokásban a Talmud tudósai idejében a sófárfúvás, amikor kivitték a halottat».¹

A Zóhár tehát már megadja, az olasz szerző s a lengyel rabbi elfogadja a magyarázatot, hogy a sófárfúvás a temetésen a halál angyalának elűzésére való. A különböző népek halotti hitének ismerete a sófárfúvás rendeltetésének határait kiszélesíti: nemcsak a halál angyalát akarják elriasztani vele, vagy a halált okozó démont (a Sátánt),² akinek kardja az elhalt családja ellen még hét napig áll kivontan (jer. Mo'ed Qatan 3, 7. 83c), hanem a halott visszatérő szellemét is, amely a sírban nem talál nyugalmat, felkeresi az élőket és magával akarja vinni őket.³

A halál angyalától, vagy a halott visszatérő szelle-

¹ L. hozzá Eisenmenger: Entdecktes Judenthum. I. 1700. 878..

² A Sátánt Jób II. 6. alapján a Talmud (Baba B. 16a.) azonosítja a halál angyalával.

³ Esetleg a holttestet körülvevő rossz szellemek elriasztására szolgál?

Foto Dr. E. Sulzer.

Lúlab, etróg, sófár, menóra, kés, olajkorsó, lúlab a Vigna
Randanini katakombájából előkerült sírkövön.
Dr. Munkácsi Ernő tulajdonában.

Nepia Marosa quae (v)ixit annis llll — Sófár, olajtartó, menóra, etróg, pálmaág
a Vigna Randanini katakombájából származó márványsírkövön.

Frey: Corpus Insriptionum Judaicarum. I. nr. 254.

métől való félelem és védekezés az alapja legtöbb halottas szertartásunknak.¹ Szempontunkból a védekezésnek és elriasztásnak három eszköze jelentős ezúttal: 1. Hang, lárma, zaj. 2. Az állati szarv, minden formájában. 3. Kétszeresen tehát az állati szarvból készült kürt hangja.

1. Hang, lárma, zaj. A primitív néphitben erős hang, lárma, dörömbölés, harangnak-csengetyűnek hangja démonűző erővel bír.² A romokat ártó szellemek tartják megszállva (Ber. 3b.). «Aki romot lát, hirtelen füttyül» (Rasi ad I. Kir. IX. 8., Jer. XVIII. 16.; Menahem b. Simon Posquière (1191) ad Jer. XVIII. 16., LI. 37. MS. Br. Museum Add. 24,896. fol. 107a., 127a.). A temetési szertartáson Palesztínában a siratóasszonyok tapsoltak (Mo'ed Qatan. III. 8., 9. S. Krauss: Talmudische Archäologie. II. Leipzig. 1911. 67., 483—484, 485.), dobot (אִירוֹם) vertek (Kelim. XV. 6.) s egy harangszerű hangszert (רְבִיעִית) ráztak (Kelim. XVI. 7.), mint Egyiptomban a sistrumot a halálthozó Typhon elriasztására (S. Krauss: U. o. II. 481, 468.; III. Leipzig. 1912. 94., 282, 116.).

2. Az állati szarv motívuma (l. Scheftelowitz, Archiv für Religionswissenschaft. XV. 1912. 451—487.). A szarv az állatnak védőeszköze támadói ellen. Ebből alakulhatott sok népben a hit, hogy az állati szarv — az állat holta után is — az erő jelképe és védelem az

¹ Sol. B. Finesinger: The Shofar. HUCA. VIII/IX. 1931—1932. 224, 67.

² Scheftelowitz: Alt-Palästinenischer Bauernglaube. Hannover, 1925. 76—78.; v. ö. még: Frazer: Folk-Lore in the Old Testament. Abridged edition. London, 1923. 417—439.

ártó erők ellen. Így hitték ezt Európában, Ázsiában, Afrikában és Amerikában (Scheftelowitz, Id. dolg. 464., 467.). A szarv a különböző népek szimbolikájában az erő jelképe lett: harcosok szarvakkal díszítették magukat, sisakjukat; szarvból készült serlegből inni, földöntúli erőgyarapodást jelentett. A szarv, vagy ábrája elterjedt amuletté vált a négy világrészben (Id. dolg. 474—483.). Az etruszk hamvedreket szarvakkal látták el, hogy a démont (vagy a halott szellemét) feltartóztassák (Id. dolg. 478.), Turkesztánban a szentek sírját kosszarvak díszítették (Id. dolg. 480.), ó-egyiptomi sírokban nyakra való szarv-amuletteket találtak (Id. dolg. 481.).¹

3. Sófár, mint démonűző. A két előbbi motívum együtthatása válthatta ki azután, hogy az állati *szarvból* készült kürt *hangjának* démonűző erőt tulajdonítottak. Kétséges, hogy a Szentírás tud-e a sófár démonűző erejéről,² a talmudi irodalom azonban tud róla kétségtelenül. A Talmudban (Ros Has. 28a.) olvasható Rába nevében (IV. sz. első fele): ha valaki hangszerként (לשיר) szólaltatja meg a sófárt, eleget tett azért a ros hassánai sófárfúvás kötelességének. Rasi így értelmezi «öreg tanítója», Jáqob b. Jáqár nevében (l. Wellesz: Rasi élete és működése. Bp. 1906. 27., 157.); a mainzi Jicháq b. Jehúda Jeszódjából azonban (Wellesz: U. o. 29.) egy figyelemreméltó olvasatot hoz:

¹ A szarv varázsos erejéről l. még Marmorstein: Beiträge zur Religionsgeschichte und Volkskunde. Jahrbuch für jüdische Volkskunde. I. 1923. 304—305.

² Finesinger, HUCA. VIII/IX. 1931—1932. 195—196, 198, 202.

«aki a *démonnak* (לִשְׂדֵה) fúj» (hogy elűzze magáról a rossz szellemet) — szintén eleget tett kötelességének. A Talmud kézirati szövegváltozatai igazolják a Rasi által hozott olvasatot itt is és másutt is (Ros Has. 28b., 33 b.) ugyanennél a kifejezésnél.¹ Tudunk róla, hogy Mar bar R. Asi űzött is démont sófár segítségével (Hullin 105b.).

A ros hassánai sófárfúvással kapcsolatban a babilóniai Talmud csak szűkszavúan utal arra, hogy a «Sátán megzavarására» szolgál (Rós Has. 16b.),² de Nátán b. Jehiel Aruchja (Kohut: Aruch Completum. VI. 259.) — s tőle függően vagy függetlenül a középkori források egész sora (felsorolva Kohut: I. h. 4. és 7. jegyzetében) — a palesztinai Talmudnak a következő szövegrészletet tulajdonítja: «Ahogy meghallja a Sátán a sófár hangját: az első alkalommal megretten, de még nem fut el; amikor megismétlődik (a sófárfúvás), azt gondolja: minden bizonnyal ez az a sófár, amelyről áll, hogy «belefújnak majd a nagy kürtbe» (Jes. XXVII. 13.), érkezett tehát az idő, hogy eltűnjék. Megborzad, összezavarodik s nincs ideje, hogy vádaskodjék».

A zsidó misztika átveszi, kiépíti e képzetet, amely az újesztendei sófárfúvásról szinte egyeduralkodóvá lesz³ s ebben a kiteljesedett alakjában kap helyet az ünnepi liturgiában és imakönyvben. Ha a sófárból nem jött hang az istentiszteleten, a babona Sátánt gyanított

¹ Rabbinovicz: *Variae Lectiones*. IV. 73, 74, 99.

² R. Nisszim b. Jáqob (XI. sz.) értelmezésével: a Sátán «elűzésére». S. Poznański, *Hazofeh*. V. 1921. 296.

³ Kohlbach Bertalan: *A kürt szava*. IMIT Évkönyve. 1915. 136—138.

benne¹ (Eisenstein: *Ozar Dinim u-Minhagim*. New-York. 1928. 406.). Egy kéziratos jémeni Mahzor ima-magyarázatában találtam, hogy a שופר négy betűje abbreviatúrája e szavaknak: אין שטן ואין פגע רע: eltűnt a Sátán és eltűnt a baj (MS. Kaufmann. A. 390/II. 34b—35a.).² A Kaufmann-könyvtár egy művészi kiállítású, hatalmas, német eredetű Mahzor-kéziratában érdekes illusztráció látható: a lap jobbszélén a sófárfúvó féllábbal zsámolyon, fekete öltözetben, vörös harisnyában, fekete cipőben és zsidókalapban fújja a sófárt. A lap balszélén a Sátán szarvakkal, sárga szárnyakkal, tyúklábain menekül (MS. Kaufmann. A. 388/II. 12b.).³ Ennek a sófárfúvónak ikertestvére elkerült Párisba, az Alliance Israélite Universelle egy XV. századi Mahzorjába.⁴

A képzet továbbélése korunkig követhető nyomon. Tudunk arról, hogy a XX. század eleji Oroszországban a démont megszállottjából a zsinagógában sófárral

¹ A felszabaduló hangok — a misztika tanításával — viszont angyalokká válnak. A képzet távolabbi kapcsolatairól Waldapfel Imre: *Teremtő nevetés*. Magyarságtudomány. II. 1936. 157.

² Forrása: Jáqob b. Áser: *Tur, Orah H.* 585. vége; *Menorat Ha-Maor* by R. Israel Ibn Al-Nakawa. ed. H. G. Enelow. II. New-York, 1930. 365.

³ A kétkötetes kódex leírását l. Weisz Miksa: *Néhai dr. Kaufmann Dávid tanár könyvtárának héber kéziratai és könyvei*. Bp. 1906. 129—130.

⁴ A szembetűnő hasonlóságra v. ö. fényképmásolatát: *Rahel Wischnitzer—Bernstein: Symbole und Gestalten der jüdischen Kunst*. Berlin, 1935. 102; l. továbbá: M. Schwab, *REJ.* XLVIII. 1904. 234.

űzték ki (Scheftelowitz, Archiv für Religionswissenschaft. XV. 487.).

A gyászszerartáson szereplő sófárfúvásnak ez tehát a történetileg megtámasztható, folklórisztikus háttere; s amint itt kitűnt, nem is olyan kései keletű és nem is áll annyira távol a sémi hagyományoktól, — ahogy Cyrus Adler hitte.¹

Ugyanez a háttere annak — eredetileg hasonló indítóoka volt, — hogy a rómaiak a temetésen tubát (kürtöt) fújtak («Hinc tuba, candela»; Persius: Sat. III. 103.), a keresztényeknél máig harangot kondítanak, hiszen ugyanezzel a harangkongatással védekeznek árvíz, tűzvész és a haragos felhők ellen is. Említésre méltó, hogy az olasz-zsidó Salomo ben Hajatom már a XII. században észreveszi a sófár-harang rokonságát. A talmudi fent idézett halottas sófárfúvással (Mo'ed Qatan 27b.) kapcsolatban megjegyzi, hogy «így volt szokásban, sófárt fújtak, hogy értesüljenek a halálesetről és siessenek temetésére, amint a keresztények (a szövegben: edomiták) manapság is teszik, megkondítják a harangokat s mindnyájan tudják, hogy valaki meghalt».²

Ennek a nyomát kell látnunk Jeruzsálemnek egy, a múlt század végén még élő szokásában. Az össze-

¹ The Shofar — its use and origin. Annual Report of the Board of Regents of the Smithsonian Institution... for the Year... 1892. Washington, 1893. 446.

² Salomo ben Ha-jathom's Kommentar zu Mašqin. ed. H. P. Chajes. Berlin, 1909. 128. Edomiták — keresztények azonosítására I. S. Krauss, Jewish Studies in Memory of George A. Kohut. New-York, 1935. 381—382.

gyűlt könyv- és kéziratfoszlányokat, használhatatlanná vált tóratekerceket (genizát) időnként eltemették barlangsírba a városon kívül. A menetet ilyenkor dobszó kísérte és ének, olykor sófárfúvás is. Ez a felvonulás a jeruzsálemi szefárdok hagyományára szerint szárazság és egyéb csapás eltávoztatására is szolgált.¹

Talán ez a magyarázata és háttere annak a feltűnő jelenségnek is, hogy a római zsidó katakombák sírkövein sok más szimbólum mellett gyakran kerül elő a sófár.² Az első ismert zsidó színésznőnek, Faustínának, a Vigna Randaninin lévő katakombából származó sírján a tragikus és komikus álarc között szintén látható a sófár, menóra és pálmaág (Munkácsi Ernő: Római napló. 32—33., 37., 44.).³

¹ Luncz, Jerusalem. I. 1882. Héber rész: 16. A sófárfúvás itt az esőidőzés szertartásának is tartozéka. A szukkoti vízöntési szertartásnál kúrtharsogás szerepelt (Szuk. V. 4.). Ha kiszívás helyéig nem indult meg az esőzés, háromnapos böjtöt, ha eredménytelen, újabb háromnapos böjtöt rendeltek el; ha ez is sikertelen, hétnapos böjtöt és sófárfúvást írtak elő (Ta'an. I. 6.). A jemeni és kurdisztáni zsidóknál esőért való könyörgéseikkor napjainkig szerepel a böjt és a sófárfúvás, de számos más nép is használ fúvós hangszereket esőt előidéző varázslásaiban. L. HUCA. XIV. 1939. 274., 279—281.

² N. Müller: Die jüdische Katakomba am Monteverde zu Rom. Leipzig, 1912. 77—78; N. Müller—N. A. Bees: Die Inschriften der jüdischen Katakomba am Monteverde zu Rom. Leipzig, 1919. Nr. 6, 66, 129, 175, 184; H. N. Beyer—H. Lietzmann: Jüdische Denkmäler. I. Die jüdische Katakomba der Villa Torlonia in Rom. Berlin—Leipzig, 1930. Tafel 6, 12, 26. Legújabban Munkácsi Ernő szólt róla: Der Jude von Neapel. Zürich, (1940). 83.

³ Scheftelowitz (Das Fisch-Symbol im Judentum und Christen-

Frey hézagpótló művéből, amely a Kr. e. III. századtól a Kr. u. VII. századig egybegyűjti és feldolgozza az összes eddig előkerült zsidó feliratokat Európában, pontosabb tájékozódást nyerhetünk. Sírköveken és a temetkezési helyekhez tartozó egyéb, aranyozott üvegből, bronzból, vagy kőből való emléktárgyakon 35 alkalommal találkozunk sófárral, néha kettővel (nr. 162., 520., 646.). S elég széles terület, ahová a sófár-ábrázolás utat talált: Róma (24 drb), Porto (3 drb), Venosa (2 drb), Milano (1 drb), Siracusa (1 drb), Sulcis (1 drb), ismeretlen olasz tartomány (2 drb), s a francia Auch (1 drb) a lelőhelyei.¹

Később az eredeti ok a feledésbe vészett s ma már a kivételes tisztességadás egy módját látják a halottas sófárfúvásban, szinte ünnepélyes kürtharsogásnak tekintik s szerepét így megkülönböztetett tisztelet jeléül szentéletű rabbik temetésére korlátozzák.

A sófárnak még egyszer jut szerep halotti szertartással kapcsolatban. Ha áldott állapotban lévő nő hal meg, akinek magzata már életrevaló, némely ortodox hitközségben máig dívó szokás szerint háromtagú törvényszék (bét din) átokkal, sófárfúvással kényszeríti az elhalt anyát, hogy megszüljje

tum. Archiv für Religionswissenschaft. XIV. 1911. 23, 385) a sófárt a sírköveken az örökéletre ébredés szimbólumának magyarázza — Jes. XXVII. 13. alapján.

¹ P. Jean-Baptiste Frey : Corpus Inscriptionum Judaicarum. I. (Sussidi allo studio delle antichità cristiane. I.) Roma—Paris, 1936. 663. lapon az Indexhez pótlandók a következő számok : 482, 493a, 691a, 732, 86* ; 395 helyett olv. 397.

gyermekét. A sófár azonban itt az egyházi átok szerves része s nem valamely gyászszertartásé.¹

II.

Ennek a magyarázatnak fényénél hasonló világosságot kap a Gaster temetésén látott másik szertartás is: a rabbik temetésén máig szereplő hét körmenet. A Kaufmann-könyvtár egy jémeni Maḥzor-kézirata végén (A. 390/I. 222a.) a következő világos szavak olvashatók: «A halottal való hét körmenet abból áll, hogy a síroktól négy könyöknyire körülállják a koporsót, majd körüljárják hétszer, hogy elűzzék az ártó szellemeket. A hét körmenetet csak tudósnál végzik el, vagy kiváló jellemű embernél, avagy jámbor-jótekonyságkodónál, ha 'am haárec is». A felfogás hasonló alakban megvan Ábrahám Szába (XV. sz.; spanyol) tóramagyarázatában: «Démonok, ártó szellemek csatlakoznak az ember árnyékához, ahogy távozik a világból. Ezért rendelték el a halottért való körmeneteket, mert erre a hét körmenetre elmenekülnek onnan...» (Ceror ha-Mor. Velence. 1567. 96d.).

Itt a hetes számban kell keresnünk a démonűző erőt, a hetes szám szimbólumának tulajdonították az elriasztó hatást. A hetes szám e szerepe külön összeállítást kíván, itt néhány példával kell beérnünk.

A Talmudnak a mindennapos hideglelést elhárító ajánlata: Új korsóval menjen a folyóhoz, merítse tele vízzel, *hétszer* forgassa meg feje körül s dobja hátra-

¹ Enten Manó, Jubileumi Emlékkönyv... Dr. Blau Lajos... jubileuma alkalmából. Bp. 1926. 153—154.

felé a vízbe... Ezt az eljárást varázsmondóka is kíséri (Sabbat 66b.)¹ A kapparot-szertartás első említője, Sesna gáon szerint (VII. sz. második fele), a szertartáson kakással a kézben a 107. zsoltár 7 versét mondták el *hétszer* (Sa'aré Tesúba. Leipzig. 1858. 27d—28a. Nr. 299.). Rasi a szertartást — még ősbib alakjában — szintén a gáoni responzumokból ismeri: a pálmaháncsból készült, egyiptomi babbal, vagy borsóval telt kosarát a ház minden fiú- és leánygyermeké *hétszer* forgatja meg feje körül, ezekkel a szavakkal: «ez ennek helyébe, ez a váltságom, ez a csere-tárgyam» — s a folyóba veti (Sabbat 81b.). Ügylátszik, hogy még a XI—XII. században a formulát is, a forgatást is *hétszer* végezték el (Ha-Orah. ed. Buber. Lemberg. 1905. 109. nr. 95.).² A szertartás — amint ma már kétségtelen — a Sátán megengesztelését célozta.³

A gyászszerartáson szembetűnően uralkodik a 7-es szimbóluma. Hillélre hivatkozó hagyomány szerint a halott fejét *hétszer* mosták meg hideg vízben (MS. Kaufmann. A. 409. 48a.).

Egy barajta tanuságával (Baba B. 100b.) Júdeában a gyászmenetet kísérők (a sírtól jövet) *hétszer* ültek

¹ A hetes szám bűvös erejéről további talmudi adatok Blaunál: Az ózsidó bűvészet. Bp. 1898. 28, 66, 73—75, 77, 143. A 7 mint kerek szám: J. Bergmann, MGWJ. LXXXII. 1938. 364—365.

² Spanyolországban a XIV. század második felében is. Menorat Ha-Maor. ed. Enelow. 381.

³ Lásd bizonyítékait: J. Z. Lauterbach: The Ritual for the Kapparot-Ceremony. Jewish Studies in Memory of G. A. Kohut. New-York, 1935. 418. skk.

le és keltek fel. Babilóniában Sar Sálom gáon (850 körül)¹ a szokáshoz magyarázatot csatol: a nyomukban járó szellemek miatt teszik ezt, mert minden egyes leülésük-kor egy-egy szellem tűnik tova (Sa'aré Cedeq. III. 20. ed. Saloniki. 1792. 21b.; idézve Mahsor Vitry. ed. Hurwitz. 248. nr. 280.). RSbM — a XII. században — írott forrásból tudja, hogy ez a szokás «a démonok miatt van, akik a temetőből visszatérőket kísérik» — ő maga azonban nem osztja e nézetet (ad Baba B. 100b.).

Már a bibliai időben 7 napos gyászt ültek (Gen. L. 10.), a gyászolók fejüket 7 nap és 7 éjjel fedték be (Ha-Orah. ed. Buber. Lemberg. 1905. 224. nr. 142.; Sepher Ha-Pardes. ed. Ehrenreich. Bp. 1924. 266., 275.)

A következő példákkal még közelebb jutunk tárgyunkhoz.

Jerikót 7 pap 7 sófárral 7 napon át járja körül, a hetedik napon hétszer, míg végül leomlanak falai (Jos. VI. 2—20). Jerikó körül e szertartással nyilvánvalóan varázskört vontak, hogy megromtsák.² Ezzel az eljárással bizonyára el akarták űzni a város védőszellemeit is.

Az újesztendei sófárfúvás előtt mindmáig a XLVII. zsoltárt mondjuk el 7 ízben.

Rómában 1321 sziván 21-én bőjtöt rendeltek el, amikor a hitközség küldöttei a királyi udvarba mentek. Az 1481-ben Pesaróban befejezett Mahzor (MS. Kauf-

¹ Otzar ha-Geonim. IV. 3. ed. B. M. Lewin. Jerusalem. 1931. 42. Páltói gáon nevében hozza párhuzamokkal.

² P. Saintyves: Essais de Folklore biblique. Paris, 1922. 177—204; hozzá: Heller, MGWJ. LXX. 1926. 395.

mann. A. 380/I. 73a—75a.) leírja az ebből az alkalmából tartott istentisztelet rendjét. A bőjti imarendbe el van osztva a שְׁעֵנָה מִי imának 7 versszaka¹ és minden szakasz után az előimádkozó sófárfúvásra hív fel: «Fújjatok, Áron fiai, fújjatok!», vagy: «Riadózzatok, Áron fiai, riadózzatok!»; az utolsó szakasz után pedig ekkép: «Fújjatok, hatalmasok fiai, fújjatok!»

A sófárt hétszer fújták meg e bőjti rendnél.

Így kerül egy szertartásba, egy cél szolgálatában a két megbeszélte motívum: a sófárfúvás és a 7-es szám szimbóluma.

DR. SCHEIBER SÁNDOR.

JÓ NÉKEM!

«Jó nékem, hogy engemet megaláztál, mert megtanulnám a Te parancsolatodat.» *Zsoltárok könyve* CXIX. 71.

Jó nékem, hogy ifjúságom fényén
reámsujtott erős, kemény kezed
s ütéssel szívemen találtál,
áldott légy, hogy vertél engemet,
jó nékem, hogy engem megaláztál!

Jó nékem, hogy eltévedt gyermeked
— pásztor tévedt juhát — hazaűzted,
ostorral, hogy vérzett kis bárányod,
de sebe lett, amivel hozzádfűzted
azt, ki Tőled menekülni vágyott.

¹ Az ima legteljesebb alakúvá, 23 szakasszá, a római rítusban bővült. D. Kaufmann: *Gesammelte Schriften*. III. Fr. a/M. 1915. 518—519.

«Te ütötted sebem, nézzed, hogy fáj,
Te gyógyítsd meg, aki eltévedett,
hűtlenségem ez egyszer feledd el!»
Síró szóval ekép kérleltelek,
míg szenvedtem sokáig sebemmel.

Mert tévedten, az erdő mélyiben
úgy rettegtem : ha rámtörne a vad...
és vérezve, aléltan, gyöngülten,
megbújva kerestem irgalmadat,
hogy megtúrtél azután, örültem.

De még égett Ellened bennem vád,
mert úgy láttam, hogy szigorod kemény,
keményebben figyelsz engem másnál
és hogy miért, végre megtudtam én
s éreztem, hogy jó, hogy megaláztál!

Azt őrized, akit forrón szeretsz,
azt őrzöd Te, aggódón vigyázod
és ha aklod elhagyná hűtlenül
követed őt és sebekkel alázod,
míg Elébed roskad erőtllenül...

Akit szeretsz, így viszed Magadhoz,
akit nem bánasz, hadd menjen szabadon,
amit akar, tehet, ő nem rabod,
Te tudod, ő nem, mit rejt a vadon
annak, ki Téged egyszer elhagyott.

Jó nékem, hogy szigorod utólért,
áldott légy, hogy vertél engemet,
jó nékem, hogy énrám így vigyáztál,
áldott legyen kemény, sujtó kezed,
jó nékem, hogy engem megaláztál!

A MAGYAR ZSIDÓSÁG HARCA AZ EMANCIPÁCIÓÉRT.

Az 1940-ik esztendő emlékezésre érdemes centenáriumot jelent a magyar zsidóság jogi küzdelmében. Az 1790. évi reformországgyűlés, társadalmi és eszmei forradalom hozzánk is eljutott eredményeként, törvénybe kívánta iktatni a zsidóknak az ország nem-nemes lakosaival való jogegyenlőségét. A törvény nem jött létre, az eszmék tovább értek és az 1839/40. évi országgyűlés újra foglalkozott ezzel a jogkiterjesztéssel. Jogi tartalomra alig különbözik a kétféle reform. Mindkettő a rendi alkotmány szellemében a politikai jogokból kizárt nem-nemesek jogállását szánta a zsidóknak, de azért az 1840. év küzdelmei már többet jelentenek, mint a jogtalanok számára szánt jogok követelését. Különösen báró Eötvös József emelkedett szellemű tanulmánya a *Budapesti Szemlé*ben fejezi ki az új kor eszmét, mely nemcsak jogkiterjesztést, hanem emberi megbecsülést is követel. «Ha szívébe nézhetnénk, ha tudhatnók gondolatait, — írja Eötvös a zsidókról — ha sejdítenők az érzelmeket, melyek keblét kínozva átrezgik, talán becsülnünk kellene, kit oly hidegen megvetünk». Íme, ez az a többlet, mely az 1790-es évvel szemben a fejlődést jelenti. Akkor a felvilágosodott országbíró, gróf *Niczky Kristóf*, még azt mondta *Kazinczynak*: «A zsidó is ember», de ebben a kijelentésben csak a felvilágosult értelem, a feltámadt társadalmi igazságérzet, a hasznossági belátás jutott korszerű kifejezésre. Ennek a kornak felvilágosult gondolkozó-

ját még nem érdekelték a zsidó lélek vívódó háborgásai. De a zsidóság is más alakban jelenik meg a negyvenes években. Addig a zsidóság egyeteme alá-zatos, nemzsidó tollból fakadt petíciókkal bizonyí-gatta az ellene felhozott vádak igazságtalanságát. 1840-ben már egyéni bajvívó áll ki a porondra, hogy hittestvérei nevében megszólaljon. Az akkor Párisban tanuló *Bloch Móritz*, a későbbi *Ballagi Mór*, röpiratot ír a zsidókról és ebben «zsidó szózatot» intéz, már nem az országgyűléshez, hanem a magyar néphez és öné-rzetes érvelése során már arra is hivatkozik: «Csak gon-dolná magát a keresztény valaha egy mívelt zsidó helyzetébe...» Íme, ez — ha nem is a jogi, — de az emberi egyenértékűségnek a hangja. A következő év-ben már a nemrég megalakult tudós társaság a tagjai sorába is választja a magyar zsidóság szószólóját és ez a tény nemcsak előlegezése volt a zsidó-emancipáció-nak, hanem ennek ügyét kedvezően befolyásolta is.

Ballagi röpirata és a szabadságeszmék gyors kivirág-zása megindítja a magyar zsidóság részéről is a harcot a maga emberi és jogi felszabadulásáért.

I.

Az emancipáció gondolatának megvan a maga filo-zófiai háttere. A jogeszmé fejlődése szempontjából azt lehet mondani, hogy a XVIII. század vége jelenti az ember jogainak felfedezését, ugyanúgy, amint a XVII. század ismerte meg az ember értelmét és a renaissance látta meg a testét. És amint a renaissance festőinek képein szinte előmlik az újonnan megismert emberi

testen való öröm, úgy az emberi jogok megismerésén való öröm is megható módon nyilatkozott meg. *Beccaria* a bűnösnek, az emberi társadalom ellenségének is elismeri emberi jogait, *John Howard* betekint a börtönökbe és ott is megköveteli a humanizmus elveinek érvényesítését. *Martini*, a Mária Terézia-korszak vezető államjogásza, komolyan fejtegeti, hogy az uralkodót a lázadókkal kötött szerződések is kötik, amint előbb *Hobbes* még a rablókkal létesített megállapodások kötelező voltát is tanította. Pályadíjak kitűzésével sürgetik a kérdések megoldását. 1777-ben Bernben az addigi kegyetlen büntetőjog reformjára tűznek ki pályakérdést, Metzben pedig 1785-ben azt a kérdést kell megoldani: «Vannak-e módszerek, melyekkel a zsidókat Franciaországban hasznosabbakká és boldogabbakká lehetne tenni?» *Benkő Sámuel*, a dijoni akadémia magyar pályakoszorúsa, arra vállalkozik, hogy megtanítja a népeket a boldogságra.

«A közboldogság és közjó lebeg mindenki ajkán, állam és közjó azonosokul vétetnek» — írja *Concha Győző* erről a korról (*A kilencvenes évek reformeszméi* stb.). A negyvenes évek jogi írói is ebben az eszmevilágban élnek. *Ifj. Palugyai Imre* 1841-ben azt írja: «Az állományok törvényhozásai hasogtaták jelszavuknak az ,emberiség' szent szavát: igyekezének a tömeget visszahelyezni ama eredetiségébe, mellyből csak éj réme foszthatá meg». Íme, Rousseau tanítása nyomán a természetes jog kerül az előtérbe. A zsidók emancipációjával kapcsolatban olvassuk *Vajda Péternél* 1840-ben: «Az életjogot a születés adja eltörölhetetlenül, amibül ismét az következik, hogy főképpen azon

földön van mindenkinek élni joga, ahol születék ; mivel pedig minden föld honhoz, országhoz tartozik, minden születettnek hona, hazája van».

Az emberjogok legelseje és legnemesebbje a lelkiismeret joga. A római jog azt tanította : «De internis non judicat praetor». Erős visszahanyatlás vezetett az inkvizíció alapelvehez, mely a tévedést is büntetni rendelte. Az új jogi felfogás az állam szabályozó hatalmát csak a cselekvésekre ismerte el. «A hit és annak nyilatkoztatása túlesik a polgári törvények mezején s ebbe csak ott lép be, hol mint tett mutatkozik és mint ilyen érintkezésbe jó mások tettei-, jogai- és kötelességeivel». (Vajda.)

A zsidókkal kapcsolatban azonban az általános elvek csak nehezen érvényesülnek. *Frank Ignác* professzor, az első magyarnyelvű jogi munka írója (*A közigazság törvénye Magyarhonban*. 1845), a jogrendszerek alapelveként azt tanítja : «Favores ampliandi, odia restringenda sunt», amit így fordít le : «Bővebben a szabadságot, szűkebben a terheket» — de azért az ország lakosai sorában, a különböző rétegek után, a zsidókat a cigányokkal az «egyebek» rovatában említi fel. Egy zsidó röpirat 1848-ban (*Schwarz Dávid: Szabadság, egyenlőség*. Eperjes) így fakad ki : «Ti . . . jobb rendszert akartok behozni, hogy a bűnösben is az embert becsüljétek meg ; a bűnösben is, csak a zsidóban nem. . . »

Annál nagyobb hódolat illeti meg azokat a nagy szellemeket, akik a kor nagy eszméit a zsidóságra is ki tudták terjesztetni. A korszak levegőjében benne volt a harc minden üldözés ellen. *Voinovich* azt írja : «Eötvös éppoly lélekkel szólalt fel az elnyomott zsidók,

mint Kölcsey az üldözött lengyelek ügyében». Ballagi Mórról tartott akadémiai emlékbeszédében *Imre Sándor* így jellemzi a kort :

— Mozgalmas, szép évek voltak a harmincas-negyvenes — kivált az utóbbi évek... A nyilvános életet általában valamely nemesebb szellem vezette, mely nem engedte, hogy önzés, gyűlölet, vad szenvedély erőt vegyen a hazafiak lelkén.

Imre Sándor szép hasonlata szerint a nemzet nemcsak «jól bekerített, de jól művelt kertet» is akart ebben a korban.

A fejlemények azonban megmutatták, hogy ebben a korban Eötvös — mint 1867-ben írta — társaival együtt még csak «Zukunftsmuzsikus» volt...

Pedig a korszellemen kívül elég nyomós reális ok is szólt a zsidók emancipációja mellett.

A zsidók *hasznosságát* már a jozefinus-kor nagy szellemei is hangoztatták. A valószínűleg *Nagyváthy Jánostól* eredő «*A tizenkilencedik százban élt Igaz Magyar hazafinak örömórái*» című röpirat 1790-ben úgy látja : «Meg kell vallani, hogy ez a nemzetség hasznot is nem a legkevesebbet hajt mind a Hazának, mind a Nemességnek különösen». Az «*Igaz hazafi, kinek tulajdonságait együgyű beszédbe foglalta egy hazája és nemzete javát óhajtó szív*. Pest 1792» című röpirat szerint pedig a zsidók «megpusztult hazánkat népesítettik, kereskedéseik, mesterségeik és szorgalmatosságaik által gazdagittyák és azt még az idegenek, sőt ellenségeink előtt is velünk együtt tekintetessé és rettenetessé teszik». *Berzeviczy Gergely* 1819-ben *Közgazdaság* című munkájában felteszi a kérdést : «Mi az, amit a zsidókra

vonatkozólag javasol a közgazdaságtan?» Ezt feleli rá: «Az ő erejökkel nem élni az állam javára annyi, mint nagy tőkét elhanyagolni».

Ha a XVIII. század végén még csak hasznosak voltak a zsidók, a következő század negyvenes éveiben már *szükség is volt* rájuk és ezzel kapcsolatban a szabadságukra. 1830-ban *Széchenyi* a *Hitelben* költői lendülettel követel reformokat a gazdasági életben, az 1840. évi XV. tc. az új gazdasági rend első jövevényeként kodifikálja a váltójogot. Nem véletlen, hogy az új váltótörvény olyan gyengéd tekintettel van a zsidó ünnepekre, melyeket részletesen fel is sorol. Hiába! *Széchenyi* helyesen látta meg: «A gőzhajó nem tűr feudális szagot».

A kötött gazdálkodásról a szabad forgalomra való áttérés magyarázza az emancipáció gondolatának mind sürgősebb jelentkezését. *Vajda Péter* őszintén tárja fel azokat a gazdasági előnyöket, melyeket a zsidók emancipációjától vár. Ezt írja: «A zsidók polgárosodása tömérdek pénznek nyitja szabad előmlésre kaput. Földművelésünk sínylődik s ennek nemcsak az az oka, hogy az ország lakosainak kilenctized része földjog hijával van, hanem az is, hogy a földműveléshez kevés tőkepénz volt és van a szegényülő, nem pedig gazdagodó földnép kezében. A zsidóság fölszabadulása új fordulást adhat az emberi foglalatosságok ezen legszébbikének, a földművelés és baromtenyésztésnek... Ezen jobbult kilátás a mesterségeket is illeti. Nálunk olly kevés és többnyire olly tőkéletlen a mesterember, hogy csodálkoznunk kell, mi módon lehetünk Európa közepén annyira hátra... Nem is volna ezek egy részé-

nek megélhetési módjok, ha a céhek és határvámok nem biztosítják őket. A zsidóságnak szép tőkepenze lévén, hihető belevágand ezen mezőbe...»

A gazdasági szükség tehát megvolt, de az előjogról való lemondás nehéz. *Báró Eötvös József* a főrendiházban megmondta, hogy az emancipáció ellenérvei «praetexusok», *gróf Erdődy Sándor* pedig ugyanott rámutatott arra, hogy a tizenegy évvel előbb kivívott írországi katolikus emancipációval szemben — melytől a mozgalom a nevét is nyerte — ugyanazok voltak az ellenérvek, mint nálunk a zsidókkal szemben. A negyvenes években a zsidók emancipációja ellen használt leggyakoribb érveket halljuk akkor is, mikor 1790-ben a nők is részt kérnek nálunk a jogokból. A visszautasítás legfőbb indokai, hogy «elkorcsosodottak és elnemzetietlenedtek».

Mint ismeretes, a jogok megadása nem is egyszerre, hanem részletekben történik. Az 1840. évi XXIX. tc., a rendi tábla szabadelvű határozatai ellenére, a főrendek, de főleg a bécsi udvar korlátozó intézkedései alapján, csak a gazdasági szükségesség által legsürgősebben megkívánt reformokat valósította meg. Különösen a bécsi udvar szűkkeblúsége eredményezte, hogy a zsidóságot a kormányval szembeállította és — mint *Löw* írja — ez vezetett a honvédszászlók alá való tömeges jelentkezéshez is. A zsidóság kezdettől fogva a magyarságban látta jogainak biztos zálogát a bécsi udvarral szemben.

De azért az 1840. évi XXIX. tc. sem maradt hatástalan. Mint *Horn Ede* plasztikusan érzékelteti, a válaszfalak felső része már leomlott és ha a közvetlen

egyesítés elé még akadályok tornyosultak is, de megnyílt a kilátás és közvetve a szellemi megközeletés is lehetővé vált. «A külvilág megkezdte a zsidót vizsgáló, figyelmes szemmel nézni s ő viszont a külvilágot».

Az 1840-es esztendő a lelkesedés éve volt. A lelkesedés helyét a következő országgyűlésig a józan gondolkozás és szűkkeblű számítás foglalta el. Az új gazdasági rendbe beilleszkedni nem tudó társadalmi rétegek a maguk eladósodásáért a zsidóságot tették felelőssé, és mint Löw találóan veszi észre, az új váltótörvény hátrányai még a szabadelvű rétegeket is szembeállítják a zsidósággal, melyből a hitelezők egy része került ki. Csak a zsidóságnak az 1848. évi szabadságharcban tanúsított önfeláldozása érlelte meg újra az egyenjogúsítás gondolatát a *Szemere Bertalan*-féle 1849. évi javaslatban.

Egyet feltétlenül megállapíthatunk. A magyar műveltség hivatott képviselői, a nagy magyar szellemek részéről a zsidóság emancipációja iránt a kor felfogását legnemesebben kifejező állásfoglalást tapasztaljuk. A zsidóság felvilágosító küzdelmének egyik tanulsága az, hogy általában a magyar elem türelmes a zsidóság iránt és mikor 1867. decemberében végre üt a felszabadulás órája, *Löw Lipót*, ennek a küzdelemnek egyik vezető harcosa, meglepéssel állapítja meg a nagy eseményt bejelentő cikkében, hogy a magyar elem iránt az első perctől kezdve hirdetett bizalma jogosultnak bizonyult.

II.

Mennél emelkedettebb volt a nagy magyar szellemek fennkölt állásfoglalása, annál visszataszítóbb volt az emancipáció ellenzőinek kicsinyes harca. Ez a harc még csak eredeti sem volt, mert minden országban azonos érvekkel próbálta megakasztani a természetes jogfejlődést. Mikor már magát a gondolatot nem lehetett elvetni, akkor a közvetítő javaslatok léptek előtérbe. Azt javasolták, hogy a jogkiterjesztés csak a zsidóság egyes, vagyonosabb és műveltebb, rétegeire vonatkozzék; volt olyan elgondolás is, hogy huszonöt évre, próbaképpen mondják ki az emancipációt. Mikor a jogegyenlőség már általános elvvé vált, akkor elismerték a jogi felszabadítás szükségességét, de azt hirdették, hogy ezt meg kell előznie a társadalmi felszabadulásnak, erre viszont nem tartották elég érettnek a zsidóságot. Általában, a halogatás minden lehetőségét meg akarták ragadni. Igen nagy akadály volt még a tisztultabb felfogású politikusoknál is a választók körében megnyilatkozó sokszor ellenséges hangulat.

Az emancipáció ellenérvei fajiak, vallásiak és társadalmiak voltak; általában azonosak a zsidóság ellen felhozott általános vádakkal.

A *vallási mozzanat* végigvonal az egész emancipációellenes küzdelmen. 1840-ben *Gasparich Kilit* esztergomi kanonok cikke vetette fel ezeket az érveket. A Talmud helytelenül reprodukált tanításaiban látta a zsidóság emancipációjának akadályát. A zsidók szakítsanak előbb a Talmuddal. Erre a cikkre *Schwab Lőb* pesti főrabbi válaszolt és a fordító, *Ballagi Mór*, az előszó-

ban rábizonyítja a szerzőre, hogy nem is tud olvasni a Talmudban, melyet bírál. Négy évvel később *Friedmann Ábrahám* simándi rabbi röpiratából ismerjük meg a nagyszámú vallási kifogást. (*Az izraelita nemzetnek védelmezése*. Arad.) A replika írója kifejti, hogy az étkezési törvények célja nem a máshitűektől való megkülönböztetés, a messianikus hit nem jelenti a hazával való kapcsolat lazaságát, de védekezni kellett az ellen a vád ellen is, hogy a zsidóknak «sok ünnepük van», vakbuzgók. Megmagyarázza a válaszirat, hogy a Kol Nidré-ima nem old fel a bíróság előtt tett eskü alól, a zsidó «uzsora» vádjáról pedig megállapítja, hogy már Napoleon szanhedrinje is megcáfolta. A szabadságharc évében sem szüneteltek ezek a vádak. *Einhorn* (Horn) röpirata részletesen és alaposan foglalkozik ezekkel. Mikor pedig egy gyűlölködő röpirat azt a „bibliai“ elvet választja mottójául, mely szerint a zsidók állítólag az idegenek kamatot számíthatnak, míg a zsidóktól ilyet nem vehetnek, *Pillitz Dániel* rabbi azzal a csattanós érveléssel is igyekszik ezt a vádat visszautasítani, hogy ha ilyen elv a Bibliában szerepelne, akkor a kereszténység alapítója tiltakozott volna ellene és nem mondta volna, — az evangelista tanúsága szerint — hogy a törvény egyetlen betűjét sem kívánja megváltoztatni.

De a vallási mozzanat a másik oldalon is szerepelt. *Fábián Gábor*, a Tudományos Akadémia tagja, 1844-ben Pesti Hirlapbeli cikkében a zsidók ellen táplált alaptalan gyűlölet magyarázatául hivatkozik arra, hogy a vallási türelmetlenség egyik alapja az, hogy a köznép egy rétege a szent könyvekben szereplő isteni átok

megtestesülését látja a zsidókban és ezt a felfogást újtestamentomi helyek is előmozdítják. Innen a megvettetés és állandó üldöztetés. 1844. február 10-én *Klauzál Gábor* azt mondta az országgyűlésen, hogy a debreceni követnek a zsidóság vallási tanaiból merített érvelése őt az inkvizícióra emlékezteti; egy évezred óta fennálló vallás csak tiszta erkölcsön épülhet fel.

A *társadalmi érvek* ellen a harc leghatékonyabban a felekezeti sajtóban indul meg. A sajtó felszabadításáig a harc zsidó részről is csak a szabadelvű napisajtóban és röpiratokban folyik. Rabbik, papjelöltek, tanítók és orvosok emelnek szót háttérbe szorított hittestvéreik érdekében. Legkimagaslóbb megnyilatkozása ennek a harcnak *Ballagi Mór* röpiratán kívül *Löv Lipót* két cikke 1844-ben *Kossuth* lapjában, a *Pesti Hirlapban*, amelyre maga Kossuth is megtette szerkesztői észrevételeit. A zsidóság nagy tömege azonban csak a sajtószabadság beköszöntésével jut abba a helyzetbe, hogy erőteljesebben és a felszabadított gondolat teljes kifejtésével verje vissza azokat a támadásokat, melyek az általános felszabadulás elvével szemben a zsidókérdésben tovább is a türelmetlenség álláspontját foglalták el. A felekezeti sajtó a maga drámai hangjával jobban érzékeltethette is a közelharcnak, az aprólékos csatározásnak közvetlenségét. Támadás és védelem, érv és ellenérv nyomban követhette egymást. A komoly polémia mellett, a jogi és politikai fejtegetés szakszerű hangja után megszólalhatott a gúny, a levélforma közvetlensége mellett a napló bensőséges hangja.

De ha addig *Ballagi Mór* és *Löv Lipót* a zsidóság kimagasló képviselőiként jelentkeztek, a felekezeti

sajtó cikkíróinak, vidéki levelezőinek nagy száma és szellemi színvonala már maga is bizonyosság volt az emancipáció időszerűsége mellett.

III.

Egy hónappal március idusa után jelent meg német nyelven, de a magyar szellem hirdetésére *Einhorn Ignác*, a későbbi Horn Ede hetilapja: *Der ungarische Israelit*. A lapot, mint a zsidó sajtó legtöbb termékét, a zsidóság kedvezőtlen helyzete hívta életre. Az egyik röpiratíró (Schwarz Dávid) így jellemzi a márciusi napokat: «Úgy vélekedém, hogy kívánatimnak mosolygó célját immár elértem s ez örömemben cocárdát tűzék fel», de kiábrándulván, így folytatja: «mint egy villám hatott rám... megsebzé, meggyilkolá szép reményemet... megszégyenülten vettem le cocárdámat...»

Ebben a kiábrándulásban indult meg az első magyar zsidó felekezeti lap. Március 15-én csak a «felszabadulás órája» ütött — írja keserű gúnnyal *Einhorn Móric*. Csak órákig tartott a lelkesedés. A lap első száma telve van a felszabadulást követő zsidóellenes kirobbanások fájdalmas leírásával, de egyszersmind világosan meglátott diagnózisával is. Mikor Pozsonyban meg akarják szavazni a zsidók választójogát és az utcai tüntetésekre a kormány meghátrál, a lap szemrehányást tesz a kormánynak, mely a legkisebb utcai zajra megremeg és visszaveszi a zsidóktól, amit nekik megadott. A zsidóellenes kirobbanásokról megállapítja, hogy azok «nem a nép zsidógyűlöletéből és nyers lelkiületéből» fakadnak.

A polgárság — olvassuk — nemcsak a zsidókat gyűlöli, hanem a nemességet és a márciusi ifjakat, általában a szabadságot és egyenlőséget is. Csupán a zsidókkal szemben ki meri mutatni.

A zsidóság csalódottan áll az eseményekkel szemben. *Gans* (később Ludasi) *Mór* ezt írja: «A szabadság csókját, a testvér meleg kézszorítását, a 'van hazám' édes tudatát megkóstolva és azután visszataszítva lenni a semmi átható régi érzésébe: ez fáj, kimondhatatlanul fáj...»

Az érvek, melyekkel az emancipációt ellenezték, állandóan változtak és szaporodtak. A negyvenes években a zsidók németajkúsága, műveletlensége, a nehéz testi munkától való tartózkodása voltak a főérvek, ezeken kívül a zsidók erkölcsi állapota ellen merült fel sok kifogás, azt azonban maguk a zsidók és a felvilágosult máshitűek is a zsidóság elnyomott helyzetével magyarázták. Mikor politikai fordulat következett be, a küzdelem társadalmi érvekkel folytatódott. 1844-ben *Fábián Gábor*, egyébként az emancipáció híve, azt fejtegette, hogy a zsidók társadalmi megvetettsége a vegyes házasság tilalmából fakad, ennek megszüntetése előtt nem időszerű az emancipáció. *Kossuth* ismeretes szerkesztői utóirata — melyre Löw Lipót adott kitűnő választ — az étkezési törvényekben látja a társadalmi közeledés akadályát; szerinte Mózes törvényei egy teokratikus állam alkotmánya s így a zsidóság nem emelhető a magyar alkotmány sáncaiba.

Milyen érvekkel folytatják ezt a harcot március nagy felszabadulása után? Alig egy hónappal később *Nyáry Pál* a főváros választmányában azt fejtegeti, hogy nem

vallásuk miatt nem emancipálhatók a zsidók, hanem azért, mert — szeparatisták. Az újfajta érvelésre *Dux Adolf* válaszol. Meg kell fordítani — írja — a tételt. A zsidó azért szeparatista, mert nincs emancipálva. «Szeparatizmusát maga átkozza. Berlinben, Bécsben golyózáporba rohant, hogy a zsarnokságot és szeparatizmusát megsemmisítse».

Másik újkeletű feltétele az emancipációnak, hogy a zsidóság reformálja meg előbb vallását. A többi márciusi pontnál — írja *Ullmann F.* a lap cikkírója — nem tűztek feltételeket, nem szabtak klauzulákat. Vajjon a keresztény cipész, asztalos, boltos el fogja-e tűrni a «reformált» zsidó konkurenciáját? Egy másik cikkíró rámutat, hogy a pozsonyi fosztogatók sem különböztettek reformált és konzervatív zsidó között. Maga a haladó zsidóság is több ízben kifejezésre jutatta, hogy nem fogadna el kedvezést a hithez erősebben ragaszkodó testvérei rovására. Szép példája ez a műveltebb zsidóság önzetlenségének és a hithűség iránt tanúsított megbecsülésének.

A zsidóság egy része maga követelte a vallási formák megreformálását, de állandóan hirdette, hogy erre csak önszántából hajlandó, kényszerből nem, és jogi engedményekért nem tesz vallási engedményeket. «Emberjogokért nem áldozzuk fel lelkiismeretünk szabadságát» — írta *Einhorn Mór* — «nem csereberélünk». Nincs juktim a vallási irány és a jogi felszabadulás között, hiszen Németországban a reformzsidókat sem emancipálták, Németalföldön viszont a legkonzervatívabb zsidók is megkapták a polgár jogait. A reformot csak azért követelik, mert ezzel akarják elodázní a

kérdést; a vallás megreformálása ugyanis nem valószínű meg gyorsan. Horn Ede másutt rámutatott arra is, hogy a szabadságra való törekvésben sem volt különbség konzervatív és haladó zsidóság között, a magyarosodás tekintetében pedig a konzervatív rabbik bachurjaikat még a német szótól is eltiltották, de a magyar szóra serkentették.

A zsidóság legfeljebb *confessio fidei*t volt hajlandó tenni, ezt 1847-ben meg is tette. De ezt is csak arra vonatkozóan, hogy a zsidóság erkölcsi elvei ellentétben vannak-e az államnak tartozó hűséggel. «Szent könyveink nyitva vannak» — írja Einhorn Mór. A *confessio fidei*t Mezei Mór még 1862-ben is felajánlja, ilyent 1790-ben a protestánsoktól is megkívták.

A politikai egyensúly szükségessége is gyakran arra indítja a kormányt, hogy az emancipációt elodázza. Mikor a nemzetőrség zsidó tagjait lefegyverezték, a kormány ezrével kapta a rokonszenv megnyilatkozásait. Így történt, hogy ugyanakkor, mikor a kormány minden tagja híve volt az emancipációnak, — Mészáros Lázár még a minisztériumban is akart zsidót alkalmazni — a kérdés folytonos halogatást szenvedett.

A zsidóság kész ellenfeleinek gyűlöletét is magára zúdítani a jogok fejében. Inkább a csőcselék bántalmazza, — vallja — mint a törvény.

Rendkívül érdekes vita folyik Vörösmartynak a Divatlapban «Zsidóügy» címen megjelent cikkével. A nagy költő azzal indokolja az emancipáció szükségességét, hogy a zsidóságot, mint idegen elemet, be kell olvasztani. A cikkíró kifogásolja, hogy még a liberálisok is idegeneknek tekintik a zsidókat. «De ha egy ember-

tömeget — írja — abban az országban, melyben multja, jelene és jövője gyökerezik, melynek ege őt másokkal együtt övezi, melynek rögeire joga van annak a tulajdonnak a címén, melyet ősei a sírjukkal elfoglalnak, annak a tulajdonnak az alapján, melyet az ő sírjai fognak elfoglalni, a vér jogán, melyet érte ontott és újra ontani kész, a gyermeki álmok és emlékek jogán, az örömök és fájdalmak jogán, melyek őt ennek az országnak egy városához, falujához, kunyhójához kötik, ha ezt a kétszázezer embert idegennek tekinthetik: akkor természetesen, miközben emberjogot hirdetnek, el lehet venni a zsidóktól még azt a jogot is, mely minden állatnak megvan: hogy éljen és örüljön az életének...»

Vajjon más bevándoroltak is «idegenek»-e? — kérdezi a cikkíró. Helyesli az idegenek beözönlése ellen követelt intézkedéseket, de nemcsak a zsidóhitű külföldiek tartandók távol, hiszen a zsidókkal ellentétben éppen a többi nemzetiség kelt fel a magyarság ellen. A zsidók legfőbb baja, hogy kevesen vannak. Más felekezetek is vallásháborúval küzdötték ki felszabadulásukat, a zsidóságnak azonban csak szellemi fegyverei vannak. De az igazság nem függhet az érdekeltek számától!

A politikai helyzettel való megalkuvás megismétlődik júliusban, mikor Pesten képviselőket választanak. *Irányi* ekkor ígéretet tesz választóinak, hogy a következő országgyűlésen sem kezdeményezni, sem támogatni nem fogja az emancipációt. A haza veszélyes helyzete — úgymond — időszerűtlenné is teszi a kérdés felvetését, ez a zsidóságnak is ártana, egyébként az emancipáció ellenzése «általános».

Különösen az utóbbi érv ellen harcol Horn «*Nyílt válasz egy nyílt levélre*» című röpiratában. Tizenöt millió lakosból nem több mint két-háromszáz durvalelkű ember folytat hangos antiszemitizmust. Öt-hatszáz községből mindössze nyolc-tíz szabad város követelte a zsidók kiűzetését. Közben a nép, törvény nélkül, emancipálja a zsidókat, választójogot ad nekik, megválasztja őket esküdti, bírói tisztre. Ha volna ilyen általános hangulat, akkor annak Magyarországon *magyar nyelven* kellene megnyilatkoznia, de magyarul egyetlen hang sem szólal meg a zsidók ellen. *Kossuth Hírlapja* is megállapította, hogy ez nem általános nézet, hanem súlyos előítélet. *Perczel Mór*ic pedig a zsidóellenes Budán nyíltan a zsidóügy mellé állt.

A zsidóellenesség a legkülönbözőbb álarcokban jelentkezett. Egyesek féltő aggodalmaskodást színleltek, hogy népmozgalmak robbanhatnának ki az emancipáció nyomán. Másutt sem folyt vér, ahol a zsidókat felszabadították, veti ellene ennek a felfogásnak a cikk-író, aki ezt írja az emancipációnak ilyen ellenzőiről: «Lemossák magukról a türelmetlenség szégyenét, de a mi könnyeinkkel».

A legkényelmesebb formája az emancipáció elleni harcnak az volt, hogy a zsidók állítólagos «bűneit» tárták fel. Ezek a bűnök — írja a lap — a kereskedésből fakadnak. Más hivatások körében is követnek el szabálytalanságokat, de a közvélemény csak a kereskedelem kinövéseit tekinti bűnöknek, míg egyéb hivatások eltévelyedései iránt sokkal elnézőbb.

Érdekes áttekintés foglalkozott a lapban a korbeli sajtó állásfoglalásával. A kormánylapok: *Közlöny*, *Pesti*

Hirlap, Pester Zeitung, Kossuth Hirlapja és *Nemzet*: agyonhallgatták a kérdést, de gondoskodtak róla, hogy vidéki levelezőik kiszínezett tudósításaival érzékeltessék az emancipáció időszerűtlen voltát. A radikális lapoknak ugyan programmpontja volt az emancipáció, de nem mindnek szívügye. A *Márczius* inkább fegyverül használta fel a kormány ellen, a *Radikállap* szükségességi és gazdasági szempontból foglalkozott vele. Legmelegbben a *Népelem* pártolta. *Kállay Ödön* indítványa után *Madarász József* azt írta, hogy a zsidók nagy szeretettel vannak hazájuk iránt és megérdemlik a felszabadítást. Másik cikkíró kiemelte, hogy míg a jogtalan zsidó lelkesedéssel védi hazáját, a teljesjogú nemzetiségek felkelnek ellene. Három antiszemita lap, a *Hiradó, Figyelmező* és *Ungarns Morgenröthe*, nemsokára megszűnt. Az *Életképek* cikkírója Algirban alapítandó zsidó államot ajánlott, de a lap helyesen tapintott rá, hogy inkább az innen való kitelepítés vágya rejlett az indítvány háttérében. Szép cikket írt a *Népbarátban Vas Gereben*. Rámutatott arra, hogy a népnek ugyanúgy érdeke a zsidókkal való kibékülés, mint a nemességgel való megegyezés. Tervszerűen szítják az ellentétet azok, kiknek érdeke, hogy a lakosság egyik rétegét felhasználják a másik ellen.

Tizennyolc röpirattal folytatott polémiát a negyvennyolcas zsidó sajtó. A röpiratok egy része zsidó szerzők tollából vallási és társadalmi reformokat sürgetett. Ilyen tartalmú röpiratot *Chorin Aron*, a nagy hírű aradi rabbi hagyatékából adott ki fia. *Fränkl Gyula* kassai orvos a «mózesi hitet a mai korszellemhez alkalmazva» tárgyalta. A reformátorok nagy része túlzásba

esett. Dr. *Kálazdy János Nep.* társadalmilag akarta reformálni a zsidóságot. Hadat üzent a héber, zsargon nyelvnek, «zsidózásnak», szombatnak, circumcisiónak, a vallás teljes reformját kívánta. Még az olyan kifejezéseknek is hadat üzent: «Ábrahám, Izsák és Jákob Istene.». Ezek a túlzó reformerek voltaképen ateisták voltak, amire 1851-ben Thun osztrák vallásügyi miniszter felhívja Geringer helytartó figyelmét, akinek a konzervatív zsidóságot ajánlja a figyelmébe...

Az emancipáció ellen írt röpiratok közül Horn röpirata *Fülepp Györgynek «A zsidók emancipatiója Magyarhonban nem célszerű»* című iratával vitázik, a legerőteljesebben pedig *«A zsidók emancipációt kívánnak stb.»* című durvahangú röpirat ellen veszi fel a harcot. Ez a röpirat a zsidóságot idegen, ázsiai népnek nevezi, melynek története irtózatos, véres, szégyenteljes tettektől hemzseg. A zsidó: arcaikata szerint is idegen. Majd rablóbandának nevezi a névtelen szerző a zsidóságot. Zsidó részről a lapban *Pillitz Dániel* rabbi mutat rá, hogy a zsidó történelem véres eseményeiben a zsidóság mindig szenvedő fél volt. Felveszi a harcot azzal a váddal szemben is, hogy a zsidó csak kereskedésből él. A nemrég megjelent *«Naptár és Évkönyv»* éppen akkoriban közölt kimutatást a zsidóság legkülönbözőbb foglalkozásáról. De külön röpiratban is felelt a durva támadásra *Benedek Ignác* volt katolikus pap. Röpiratának címe: *«Ne higgyj a zsidófalónak. Lélek- és történet-tani szempontból»*. Több más keresztény röpirat között («A zsidó és a követ vitatkoznak», Gergelyi Ferenc: «A zsidók állása Magyarországon 1848» stb.) ez volt a legnagyobb hatású. Különösen érdekesen utasítja

vissza Benedek az antiszemita írónak azt a vádját, mely az akkori idők politikai bűnét kívánta ráolvasni a zsidókra. Azt, hogy a zsidók nem vettek részt a nemzetek felszabadításában és nem hoztak áldozatot a szabadságért. Benedek rámutat, hogy Párisban *Crémieux*, Berlinben huszonöt zsidó vértanú, Bécsben *Fischhoff* és *Goldmark* orvosok, Pesten a hősi halált halt *Spitzer* joghallgató álltak a szabadság-forradalmak első vonalában...

A harcoknak ezúttal nem volt eredményük. Az első népképviselési országgyűlés elhalasztotta a zsidók jogi felszabadítását. Maga a zsidóság nem peticionált, mert a zsidó sajtó nem tartotta helyénvalónak, hogy a szabadságeszmék győzelme után még mindig kegyképpen instanciázzanak azokért a jogokért, melyek a zsidóságot megillették...

Szeptember 9-én azt olvassuk a lap vezércikkében: «Veszélyben a haza!... Mint rabszolgák, mint elnyomottak: bizonyosságot akarunk tenni arról, hogy hazánkat és annak jólétét fölébe helyezzük mindennek. *A mi* panaszaink némuljanak el, mikor az egész ország fölé gyászfátyol borul. Küzdeni, vállvetve harcolni akarunk... és ha segítettünk megmenteni Magyarországot: oda fogunk lépni polgártársaink sorába és — ők nem fognak bennünket maguktól eltaszítani...»

IV.

A szabadságharc és az abszolutizmus szomorú évei húsz évvel tolták ki az emancipáció ügyét. A közös harcok, az emigráció és az elnyomás közös szenvedései,

a fokozódó iskolázás is, a magyar társadalom, de a zsidóság részéről is megérelelték a kérdést.

A zsidóság rögtön az 1861-ik évben újra megindítja a maga küzdelmét. Ekkor már ott látjuk az előharcosok sorában a zsidó értelmiség képviselőit: *Mezei Mórt*, *Bródy Zsigmondot*, *Stiller Bertalant*, *Tencer Pált*, *Ágai Adolfot*. Ők a *Magyar Izraelita* hasábjain magyar nyelven szálltak síkra a zsidóság jogaiért. Német nyelven a *Ben Chananja* című teológiai lapban a nagy műveltségű és a vallási tudományokban is kiváló képzettségű *Löw Lipót* főrabbi vitte a harcot.

Mezei Mór, a jogász, elsősorban az autonómia kérdését tűzi zászlajára. Az 1790-ben a protestánsoknak megadott felekezeti autonómia áldásos hatásai alapján az emancipáció kiegészítő részeként hirdeti a hitéletnek a világi hatóságoktól való függetlenítését. Az iskolák tankönyvei sokszor a vallásos érzést is sértik, mert a felekezet nem önállóan dönt iskolái ügyében. Stiller a magyarosodás előharcosa, Bródy az emancipáció ellenérveivel száll szembe. Ezek az érvek már egész terebélyesekké nőttek. «Veszedelemmé» dagadtak, mely a mágnások és a föld népe pusztulását vonná maga után. Bródy irónikus formában mutat rá, hogy ez a felfogás a legnagyobb sértés a magyarságra, mert ezt a csekélyszámú zsidósággal szemben gyengének és ellenállásra, versenyre képtelennek tünteti fel. Ágai Adolf a szépirodalom terén küzd az emancipációért, Tencer Pál pedig magyar nyelvi tanfolyamokat tart.

Löw mélyreható elemzéssel boncolgatja a kérdés minden vonatkozását. Hadat üzen a teológiai-pedagógiai emancipációs elméletnek, mely vallásreform és

erkölesi megjavulás jutalmaként ígéri a jogokat, noha ezek az alkotmány szellemében illetik meg a zsidóságot. Rámutat arra, hogy az emancipáció nemcsak polgári és politikai jogokat jelent, hanem a személy- és vagyonszabadságot s a lelkiismeret szabadságának biztosítékait is. Több esetet tár fel, mely a magyar zsidóság társadalmi és jogi helyzetének alárendelt voltát bizonyítja. Ezek egyike az úgynevezett «sárosi eset». Egy zsidó fuvaros nem tért ki egy nemesember útjából, mire ez tetteleg bántalmazta a fuvarost. Utóbbi védekezett. A hatóság tizenkét botütésre ítélte a fuvarost és az ítéletet déli órában a templom előtt, nyilvánosan hajtották végre. Vas megyében egy esküdt követett el injuriát egy zsidóval szemben. 1862 január 8-án pedig egy tizenhétéves gyengeelméjű nőt erőszakkal megkereszteltek. A nőt elragadták az apai házból és vonakodtak a családtagoknak kiadni. A fiataikorúak elkeresztelése ellen II. József adott ki először rendeletet és 1782-től 1806-ig hatszor kellett azt megújítani. Löw mindezeket az eseteket felhasználta, hogy a zsidóság kiszolgáltatott helyzetét igazolja. Ugyanakkor az önként vallást változtatók a legnagyobb megbecsülésre számíthatnak. A Magyar Izraelita 1862-iki évfolyama beszámol arról, hogy egy műegyetemi hallgató áttérési ünnepélye az aulában folyt le és a rektor szünnapot adott, hogy mennél többen megjelenhessenek.

Az emancipáció kérdéséről még a szabadelvű sajtó is mélyen hallgatott. Löw 1861 januárjában nyíltan felszólította báró *Kemény Zsigmond*-ot, a *Pesti Napló* szerkesztőjét, hogy lépjen ki passzivitásából. A felszólításnak csakhamar eredménye volt. Először *Falk*

Miksa írt a lapban cikket a zsidóság felszabadítása érdekében, áprilisban pedig *Lukács Móric* ezt írta a lapban: «Vajha az emléket is ki lehetne törölni annak, hogy 1861-ben Magyarországon a zsidó, pusztán vallása miatt, jogtalan volt, amit utódaink ugyanolyan pirulva és kétkedéssel fognak hallgatni, amint alig hihető, hogy a mult században Szegeden boszorkányokat égettek».

Közben azonban az ellentábor sem maradt tétlen. A legrégibb érveket sem helyezték lomtárba. 1861 októberében Bécsben *Litwinowitz* püspök még mindig a Talmuddal érvelt a zsidóság felszabadítása ellen, de nálunk is buzgón ismételték az örök vádakát. Azokkal szemben, akik továbbra is a zsidóság tulajdonságaival akartak az emancipáció ellen érvelni, Löw találónan hivatkozott arra, hogy a multban is voltak válásháborúk. A kereszténnyé vált magyarság üldözte a pogányokat, pedig ezek nem követték a zsidók étkezési törvényeit, nem foglalkoztak leszámítolással, váltó-óvatolással, még városi orvosok sem akartak lenni. A protestánsok üldözése sem azon a jogcímen folyt, hogy nem tudnak magyarul, — hiszen ők őrizték leg hívebben a magyar szellemet — nem vádolták őket azzal sem, hogy keveset adakoztak az akadémiára, hogy templomaikban nem magyar nyelven imádkoznak, hogy Kanaánra gondolnak. Ezekből a replikákból megismerjük a hatvanas évek korszerű vádjait.

Azokra, akik feltételekhez kötötték az emancipációt, ráolvasta, hogy önmagukat akarják ezáltal mentegezni, mert így arra hivatkozhatnak, hogy a zsidóság önmaga halogatja, a feltételek nemteljesítésével, az emancipációt.

1861 áprilisában, bár a rendiség már régóta megszűnt, még mindig kísértett az a gondolat, hogy a zsidóságnak csak bizonyos rétegeit kellene emancipálni. 1807-ben még maga a zsidóság is ilyen javaslatot tett, de azóta már minden vonalon teljes volt a jogegyenlőség, melyet egyedül a zsidókkal kapcsolatban nem akartak megvalósítani. Mikor pedig ismételten a bevándorlás korlátozásával akarták kapcsolatba hozni az emancipációt, Löw rámutatott arra, hogy a bevándorlás helyét már évek óta az Amerikába és Bécsbe irányuló zsidó kivándorlás foglalta el. A bécsi hitközséget magyar kivándoroltak tették naggyá abban az időben.

Löw azonban nemcsak az emancipáció külső akadályai ellen harcolt, hanem a belső akadályok ellen is. És míg a külső akadályok leküzdésére *jogvédő iroda* felállítását sürgette, a belső akadályok elhárítását legcélszerűbben *kultúregylet* létesítésével vélte szolgálni. Mindkét intézmény évtizedekkel utóbb megvalósult.

A belső viszonyok leromlására mi sem jellemzőbb annál, hogy míg Löw 1844-ben még rabbiszeminárium létesítéséért harcolt, most kénytelen volt beismerni, hogy az teljesen időszerűtlen. Már azzal is megelégedett volna, ha a megválasztandó rabbi, a vallási tárgyakkal letett vizsga után, legalább néptanítói oklevelet szerzett volna. Műveltsége legalább a néptanítóé mögött ne maradjon el. Ugyanekkor Cseh- és Morvaországban egyetemi végzettséget kívántak meg a rabbitól és a boroszlói szemináriumban Homerost, Herodotost, Platont, Vergiliust, Horatiust, Cicerót, Liviust olvasták eredetiben. Az iskolák ellen konzervatív részről vallási

aggodalmak merültek fel. Dr. *Hildesheimer*, a felvilágosult szárny képviselője, 1857-ben még veszélyt látott a zsidó gimnázium létesítésében, az éjszaki megyék pedig továbbra is ragaszkodtak a vallási iskolákhoz. Abaúj és Sáros megyéknek húszezer főnyi zsidóságából alig részesült valaki népoktatásban. Az ú. n. «ungvári terv» is legalább a bibliai és vallástani oktatást kívánta a chédereknek fenntartani. Löw publicisztikai harcaiból nagy elevenséggel bontakoznak ki az akkori közállapotok és a felekezet belső irányzatai.

1862 december 1-én a Tudományos Akadémia fóruma elé került az emancipáció kérdése. *Trefort* Ágoston tartott előadást a magyar társadalmi osztályokról; ezeket négy rétegre tagolta: parasztok, urak, kézművesek és zsidók. A zsidók közül különösen az alsóbb réteget rajzolta meg igen fekete színekkel s veszélyesnek minősítette. Elismert a zsidóságra vonatkozóan jó tulajdonságokat is, de hibájául róttta fel, hogy németül beszél, nincs önérzete, becsületérzése és — konzervatív, nem pedig forradalmi. Noha *Trefort*, ennek ellenére, az emancipáció mellett tört lándzsát, Löw mégis két cikket írt erről a különös előadásról. Az elsőnek szellemes címe: *C'est très fort!*, a másik az előadóhoz intézett nyílt levél. Löw rámutatott arra, hogy a társadalom legmagasabb rétegeiben sem általános a magyar nyelv, Szegeden a nemzsidók is németül vezetik üzleti könyveiket, a koronázó Pozsonyban csak németnyelvű napilap jelenik meg, míg — igen sok zsidótemplomban magyarul szónokolnak. A zsidó önérzetről meggyőzhette az előadót az az általános felzúdulás, mely őt arra kényszerítette, hogy előadásának

hiteles szövegével ellensúlyozza a napilapok kivonatos közlései nyomán támadt vihart.

A zsidóság megaláztatásának egyik módja az ú. n. «zsidó eskü» volt. *Löw Tóbiás* szerint a türelmi adó állami viszonyában, a házasság korlátozása emberi létében, a gettó társadalmi állapotában és a zsidó eskü lelkiismeretében gyalázta meg a zsidóságot. Löw már 1863-ban vette fel a küzdelmet a zsidó eskü ellen, mert — mint mondta, — az emancipációnak a zsidó iránt a bizalmat is helyre kell állítania. Azért indította idejekorán a küzdelmet, mert a tapasztalat szerint a zsidó eskü sok helyen túlélte az emancipációt. Nálunk is csak az 1868. évi perrendtartás szüntette meg, de még 1875-ben kellett a Kúriának döntvényi úton érvénytelenné nyilvánítani a zsidó eskü kikötését.

Az emancipációnak a külső és belső — művelődési — akadályain kívül lelki akadályai is voltak. A körültekintő Löw erre is figyelemmel volt. 1863 október 8-án a zimonyi zsinagóga felavatása alkalmával templomi beszédben szállt síkra az ellen a felfogás ellen, hogy a vallásos zsidót az emancipáció kérdése, mint földi vonatkozású kérdés, nem érdekelheti. Löw vallási parancsnak vallotta a zsidóság jövőjével való törődést. Hangot adott a zsidóság hazafiasságának is és így kiáltott fel: «Adjatok hazát a zsidónak és a zsidó szeretni fogja hazáját!»

1864-ben egy németnyelvű lap azt kívánta, hogy a zsidóság az emancipációt szolgálja meg úgy, hogy földművessé lesz, mert csak annak van hazája, aki a hazarögét a munka verejtékével öntözte. Ekkor írta Löw azt a híressé vált replikát, hogy ily módon *Deák Ferenc-*

nek sem volna hazája. Dr. *Hirschler Ignácnak*, ha Pesten polgárjogot akarna, ott kellene hagynia tudományos eredményeit és az eke szarva mellé kellene állnia. A *Pesti Hírnök* ugyanekkor attól tette függévé az emancipációt, hogy a zsidó földet ne szerezhessen. Löw a talmudi férj esetére hivatkozott, akinek fiatal felesége a fehér, idős felesége a sötét hajszálait tépdeste ki, míg kopaszán nem maradt. Azokkal szemben, akik «emancipációs-fanatizmusról» panaszkodtak, rámutatott, hogy sokkal inkább lehetne «anti-emancipációs fanatizmusról» beszélni.

1861 óta provizórium volt Magyarországon, a politikai jogok szüneteltek és ily módon a zsidó egyenlő helyzetben volt a nemzsidóval. A zsidóság vezetőit az a kérdés izgatta, hogy a normális idő visszatérésével megszűnik-e a zsidóság visszavettete. 1865 június 7-én a király meglátogatta Magyarországot. Löw ebből az alkalomból rámutatott arra, hogy Őfelsége már előlegezte az emancipációt, mikor engedélyt adott zsidóhitű jelölteknek az ügyvédi vizsga letételére. A zsidóság ily módon bizalommal tekinthet a rendezett jogállapotok beköszöntése elé.

A magyar zsidóságnak az emancipációval párhuzamosan mindvégig szívügye volt a belső egyházi fejlődés kérdése is. Löwnnek ez személyi kérdése is volt, mert a felekezeti életben való ellenfelei több ízben ártottak neki és néhány cikkéért a bírósággal is meggyűlt a baja.

A közelgő képviselőválasztásokkal kapcsolatban Löw lapja keserűen panaszkolt, hogy már csak egyedül a zsidók vannak kizárva a választói jogból. A tekintélyes

zsidó gyáros, földbirtokos megszegyenülten kénytelen látni, hogy házmestere zavartalanul gyakorolja polgári jogait, melyekből ő ki van rekesztve. Bécsben ekkor már zsidó képviselők ültek a parlamentben.

A képviselőjelöltek semmi említést nem tettek a zsidókérdésről, mert azt hitték, hogy az összeülő parlament elé amúgy sem kerül a kérdés. Tettek ugyan kijelentéseket a vallások egyenjogúsításáról, de ez csak a bevett felekezetekre vonatkozott, melyek közül az evangélikus egyház is «szomorú helyzet»-ről panaszkodott.

A zsidóság pedig folytonosan várakozásra volt utalva. Így érkezett el az 1867-ik esztendő...

V.

Ekkor a levegőben volt már az emancipáció, csak az volt a kérdés: mikor és mi módon? Az emancipációra nyújtott «előlegek» már igen bőségesek voltak. Dr. *Rózsay József* már felolvasott az akadémián, már nemesi rangra is emeltek tekintélyes és nagy érdemeket szerzett zsidókat, az esküdtek lajstromába azonban nem vették fel őket. A vidéki városok egyéni elbírálás alapján részesítették jogokban a zsidókat. A választási bizottmány Szentesen, Pulszky választásán, a zsidó birtokosokat, Nagyváradon a zsidó honoráciorokat hívta meg a választásra. Júniusban már az emigránsok, *Horn Ede* és *Diósi Márton*, Kossuth volt titkára is hazalátogatnak. Horn ekkor már tiszteletbeli honpolgára Franciaországnak, egyetemi tanár külföldön, nálunk még hontalan zsidó. Lapjaink a «híres hazánkfia»

jelzővel tisztelik meg. Banketten ünneplik, a megjelent negyven főnyi közönségből csak kilenc a zsidó. Felköszöntőt *Toldy Ferenc* mondott, a megjelentek között, több képviselőkön kívül, ott látjuk *Vadnai Károly* és *Gyulai Pál* nevét. Ugyanekkor, júniusban, a Pesti Napló még azon az alapon ellenzi az emancipációt, hogy a zsidók németül beszélnek és Galíciából idegenek fognak bevándorolni...

Már azok is megértéssel nyilatkoznak a zsidóságról, akik régebben balul ítélték meg. Trefort április 14-én Gyomán programbeszédében ezeket mondotta: «Szóltam egykor a zsidóság hibáiról és sok kellemetlenségeket okoztam magamnak, — de éppen ezért jogosítva vagyok most egyenesen kimondani, hogy a zsidóság polgári és politikai egyenjogúsága felett többé vitázni, vagy azt még továbbra halasztani nem lehet».

Maga a zsidóság nem bízott a törvény gyors meghozatalában. Azt hitte, hogy a koronázás után hosszabb időre elnapolják az országgyűlést. Abban, hogy törvény nélkül gyakorlatba hozzák vele kapcsolatban — mint a nemzetiségekkel kapcsolatban — az egyenjogúsítást, nem bíztak egy pillanatig sem. A zsidóság tehát elkészült arra, hogy még most is várakoznia kell régóta esedékes jogaira.

Érdekes, hogy mikor már nem kétséges, hogy csak idő kérdése az emancipáció: a zsidóság és a közvéleményét kifejező zsidó sajtó szinte leveszi napirendről a kérdést. Sőt, ki is fejezi azt a felfogását, hogy ez a nemzet ügye, nem a zsidóságé. Ezt az álláspontot foglalta el a pesti hitközség is, mikor Eötvös báró felhívására emlékiratot szerkesztett a maga hitfelekezeti

kérdéseiben. Az emancipációra vonatkozó szempontokat kifejezetten kirekesztette ebből az emlékiratból.

A jogkiterjesztés küszöbén a magyar zsidóság sietve végigtekintett önmagán és észrevette felekezeti életének belső fogyatkozásait. Hitfelekezeti életének rendezetlenségét, a szertatási és igazgatási ügyek összekuszálását, hitközségi alkalmazottainak rendezetlen viszonyait és a belőlük fakadó örökös pereket, a rabbik egy részének visszamaradottságát. Ez a felismerés arra serkenti a zsidóságot, hogy sietve pótolja a mulasztottakat. Az emancipáció előfeltételének tekinti az államtól elismert felekezeti alkotmányt. Ennek első sorban a felekezet és állam viszonyát kell szabályoznia és meg kell teremtenie a hitközségek statutumát. Sajnálatos, hogy a felekezet konzervatív rétegei attól tartottak, hogy az állami szabályozás hitéleti kérdésekben is erőszakos beavatkozást fog jelenteni. Félreértették az összehívandó országos kongresszus igazi célját és ellenmemorandummal fordultak a kultuszminiszterhez. Ezzel már előrevetődött a későbbi sajnálatos szakadás árnyéka. Talán helyes lett volna, ha a Magyar Izraelita egyik cikkírójának indítványára megalkotják a felekezet szellemi kitűnőségeinek klubját, mely a közvetlen érintkezés útján tisztázhatta volna a vitás szempontokat. Ilyen állandó jellegű zsidó klub még ma sincs, pedig hasznára válnék az egységes felekezeti közvéleménynek...

A zsidó sajtó túlnyomó részben a belső ügyeknek szenteli hasábjait, sőt kikel az ellen a beteges állapot ellen, hogy sokan szinte kizárólag a jogkérdésekre fordítják tekintetüket. «Mily kevésnek jut eszébe — pa-

naszolja — azon száz meg százezer közül, kik az emancipáció kérdésének állapota felől oly aggodalmasan tudakozódnak, ez életkérdésekkel csak legtávolabbról is tisztába jönni, még kevesen ismerkedtek meg azon ténnyel, hogy belügyeink szűkreszabott terén éppen nem dicsekedhetünk azon előhaladással, melyet az emancipáció kérdésében tagadhatatlanul tettünk». Rámutat, hogy politikai tekintetben a magyar zsidóság szabadabban fejlődhetett más országok zsidóságánál, hitközségi és hitfelekezeti ügyekben azonban azoknál sokkal elmaradottabb. Ne érdemelje meg a zsidóság azt a szemrehányást, hogy «mit felvilágosult század, mit a modern állam türelmessége, mit a honatyák tehettek értük, az megtörtént, de ők maguk semmit sem tettek magukért».

A zsidó sajtó a reformokat az igazi vallásosság és korszerű műveltség szellemében követeli. Sok cikk jelenik meg ebben az évben az iskolák helyzetéről, azok magyarosodása érdekében. Ma politikusok személye ellen sem folyik olyan éles harc, mint akkor a Bach-Thun kormány által kinevezett németnyelvű tanító, vagy egy rossz iskolakönyv ellen. «Egy hitrokon» álnéven «*A zsidók reformációja*» címen Heckenastnál megjelent röpirat feltárja a zsidó oktatásügy minden hibáját és a kultúrával kapcsolatban támadást intéz a vagyonosabb rétegek ellen, akik a pénzt bálványozzák, ugyanakkor «a zsidó intelligencia jobbjára a szegény osztályból kerül ki»...

Mikor *Tisza Kálmán* interpellál az emancipáció érdekében, *Löw Lipót* nyílt levelet intéz hozzá s erre *Tisza* meleg hangon válaszol. Polémia támad *Deák*

interpellációja nyomán, mely a honosítás kérdésével kapcsolatban is elfogadná az emancipációt. Belső vita is támad *Eötvös* és *Horváth Boldizsár* között. Utóbbi általános törvényt kíván a vallásszabadságról, míg *Eötvös* fél, hogy a főrendiház ezt visszavetné s ezért külön kívánja az emancipációt kimondatni. *Löw Tóbiás*, a későbbi főügyészhelyettes, *Frankenburg* «1848» című lapjában több cikkben Horváth nézetét támogatja, ami szép példája annak, hogy a zsidóság mindig az általános szabadság keretén belül kívánja a maga jogait érvényesíteni és nem kíván külön elbánást...

Szeptemberben a *Fővárosi Lapok* tárcaírója még úgy látja, hogy «a zsidó emancipációnak nálunk két hatalmas ellensége, ismert vetélytársa van, a városi német polgár és a mágnás». A mágnás a pénzarisztokráciában látja a maga versenytársát. Feljegyzésre érdemes a cikknek ez a megállapítása is a magyar zsidóságról: «Jobb remény fejében mily bátran harcolták velünk a szabadság harcát. Illetékes bíró tanuságára hivatkozom, t. i. magára Haynaura. Ő igen szerényen csak kétmillióra becsülte a magyar zsidók forradalmi érdemeit». A cikkíró szerint az emancipáció haszna jóval több milliót jelentene...

Az emancipációt megelőző hetek krónikájából érdekes az is, hogy október 7-én egy zsidó vallású tanu visszautasította a pesti törvényszéken az eléje tett német esküformulát. Azt mondta: neki «anyja nyelve» a magyar. Nem tudták megesketni, mert a zsidók számára nem volt készen magyarnyelvű eskümintá...

Mikor november 25-én *Gajzágó Sámuel* jegyző a parlamentben felolvasta a két szakaszból álló eman-

cipációs javaslatot, a napló a törvény mindkét szakasza után «általános, élénk tetszést» jegyzett fel... December 20-án a képviselőház, 22-én a főrendiház fogadta el a törvényt... «Méltósággal, szívélyességgel, még eddig semmi más országban nem mutatkozott egyetértéssel», mint a pesti hitközség körlevele megállapította...

Milyen volt a magyar zsidóság lelki állapota ezekben a napokban? A Magyar Izraelita vezércikke ezt írta: «Jellemző, hogy hitrokonaink most, polgárvoltuk első mézes heteiben, sokkal inkább foglalkoznak a kötelességekkel, mint a jogokkal... E lélektani jelenség korántsem rejtélyes... A rab előre tudja, melyik óra szakítja végét börtöne hosszú éjszakájának, nap nap után számítja ki, melyik percben szívand ismét szabad levegőt, előre tervezgeti, mit fog tenni, hova fog menni, hogyan fog szólni, és mégis midőn eljő a várva várt, a rég kiszámított perc, — a rég nélkülözött szabadság örömmámorba temeti a börtönben készült terveket és ujjongó gyermekké teszi a szenvedésfeledte embert...»

Még az emancipáció megünneplésével is hetekig várt a magyar zsidóság. Templomaiban adott hálát a Mindenhatónak jogai felvirradásáért. És az egykorú krónikás szerint a tavaszi rügyfakadás idejébe nyúltak bele ezek a vallási és hazafias megnyilatkozások, melyek a máshitűek ünnepeivé is váltak...

DR. BALLAGI ERNŐ.

MINDEN IRAMTÓL ELSZAKADTAN.

Magánya szendergő taván
 egy emberlélek elcsitul.
 Még néhány gallyat tör talán
 a parti nyíres fáirul,
 de tudja már, hogy alkonyul,
 hogy menthetetlen alkonyul.
 Homályba olvad a világ,
 oly csöndesen zsong, mint a véred,
 olyan suttogva kér a nád :
 idézd sietve serdülésed,
 e pompakort! mikor a Föld
 játékaid tüzében tündökölt.

Ujjongó játékháborúk
 aranyfüstjén át hallgatod,
 ám fel nem fogtad, kisfiúm,
 jövődben érő alkonyod.
 De az aranyfüst szertehullt,
 szemedre borzongás borult,
 hisz jól tudod már, mit jelent,
 ha föltetszett az esticsillag,
 ha már napunk a tóba hull,
 távol vonatok éjbe ringnak,
 a kígyózó füst lángragyúl,
 hol a komor völgy szélén átvonul.

Még felvillan jó városod,
 most ráömlt a téli est.
 Ó grandiózus házsorok!
 Tündéri, gyermek-Budapest!
 Anyuska prémjén két menyét
 mereszti rád konok szemét,

vidám a szél, zenére fuj
ezerkilencszáztíz hidegje,
ni, angyal kísér, kis legény,
jaj, sebzetten is vértéz egyre,
amíg utadra hullt szegény
hiába várt szüretje küszöbén.

Lehullt... és ez volt kezdete
a rád homályzó szörnyűnek,
elhalt az angyali zene
és minden élet szürke lett.
De most, de most csak nyitja szét
gigász-kezét e szürkesség,
de most tudod csak : úgy borul
föléd koporsód szörnyű szája,
nincsen e Földön oly nagy úr,
ki elbukott lelked kivájja
az irdatlan földél alul,
ahogy időnk poklából rád nyomul.

Lassan nyomul... s a parti nád
s egész tavad már oly sötét,
már szinte látod a világ
roppant csészéjű köldökét.
Körötted a vizes homály
súlyos, akár a békanyál.
Megkövültek a madarak.
Ülsz egymagadban és agyadba
kábulat álom-ujja nyúl.
Minden iramtól elszakadtan
pihensz nyugodtan, szótlanul...
S egy lélegzet a világürbe hull.

«AZ ASSZIMILÁCIÓ KORA», A MAGYAR IRODALOM ÉS A ZSIDÓK.

I.

Magyar tudós ritkán igazodott olyan sietve korhangulathoz, divatos jelszavakhoz, mint Farkas Gyula, a berlini egyetem magyar irodalomtanára, «Az asszimiláció kora» című, időszerű és érdekes könyv szerzője. A kérdés, amelyet vizsgálat tárgyává tett, mindenképpen megérdemli a tanulmányozást, vakság vagy strucepolitika volna tagadni a jelentőségét. Hiszen köztudomású, hogy a kiegyezést követő félszázadban hatalmas sváb, tót és zsidó tömegek magyarosodtak meg, s kiemelkedő tehetségű fiaik a nemzeti élet különböző területein, így az irodalomban is, vezető szerephez jutottak. Mivel pedig a jövőben is úgy lesz, hogy sem a maroknyi magyarság nem mondhat le a közötté élő népek segítségéről, sem a szétszórt zsidóság az alkalmazkodásról, az asszimiláció lehetőségeinek és veszélyeinek kérdése mindkét fél részére életfontosságú. Farkas Gyula helyesen figyelmeztet, hogy az asszimiláció kora — mert joggal nevezhetjük így — problémátlanabbnak képzelte a dolgot, mint amilyen a valóságban. A nyelvi asszimilációval nem szabadultunk meg sem eredeti jellegünktől, sem a régi közösségünkhöz fűződő lelki szálaktól s így a befogadott «új földesur»-ak és új földtelenek helyzete egyáltalán nem olyan síma, mint ahogy azt Jókai gondolta; befogadók és befogadottak egyaránt elkövetnek

hibákat egymással szemben; az utóbbiak útja a nemzetben még jóideig követhető, akár a folyóé a tengerben, amelybe beleszakadt. Sokágú, kényes és nehéz kérdés ez; finom operációs kés kell hozzá, nem bicska. A zsidóság éppúgy került tudományos tanulmányozását, mint az egész háborúelőtti félszázad. Pedig semmi okunk fázni tőle. Az együttélés problémáit ezek tagadása éppúgy még súlyosabbá teszi, mint tapintatlan tárgyalása; csak a nyugodt önismeret segítségével ellenőrizhetjük viselkedésünket és kerülhetjük el hibáinkat. Állunk a vizsgálat elé.

Farkas Gyulától figyelemreméltó tanulságokat várhattunk a kérdés tisztázásához. Korábbi műveiből gondolkodó természetnek ismertük; az, hogy érdeklődése kevésbé az esztétikai jelenségek, mint az irodalom társadalmi hátterének kitapogatására irányul, a szóbanforgó kérdés vizsgálatánál nem látszott károsnak. De anyaga feldolgozásában ezúttal a tudós pártatlansága helyett inkább egy politikai agitátor módszerével jár el. Tájékozottságát végeredményben arra használja, hogy hatóságosabban terjessze a tájékozatlanságot. Ha valahol előfordul az «idegen» szó, számára mindig magátólérteződő, hogy zsidót értenek rajta. Korábban még tudta, hogy a nemzet különböző műveltségű csoportokból tevődik össze, s hitt abban, hogy a csoportok harmónikusan élhetnek egymással, vagy kiegészíthetik egymást a nemzet javára. Épp ennek módjait kutatta. Most hirtelen úgy látja, hogy a beolvadottak ártalmára vannak a magyarságnak. Olykor-olykor mondja ugyan ennek az ellenkezőjét is, de fejtegetései gyakorlatában az idézett tétel érvényesül. Könyve alaptanulsága, hogy

a jó fajmagyarok mindig útálták a zsidót, s ez meg is érdemelte az útálatot.

Az Izr. Magy. Irodalmi Társulatot, melynek egyik főhivatása a magyar-zsidó irodalom kérdéseinek tudományos vizsgálata, az asszimiláció problémája is érdekli, az a mód is, ahogy az Farkas Gyula könyvében tárgyalásra kerül. A probléma az értékes tanulságoknál fogva, amelyeket tisztázása révén a magyar zsidó irodalom története nyerhet, maga a könyv, sajnos, nem annyira értékénél, mint inkább veszedelmes voltánál fogva. Mert «Az asszimiláció kora» tudományos becse majdnem semmi; a gondolkodás fegyelme híján az a szemlélet, amely Horváth Jánosnál és Szekfű Gyulánál, de még Szabó Dezsőnél is a valóságérzék ellenőrzése alatt állt, itt féktelenné torzulva érvényesül. Az alapos bírálatok után, melyekben a könyv különböző helyeken részesült, elegendőnek véljük, ha itt csak a zsidóság szempontjából vizsgáljuk fejtegetéseit.

II.

Könnyű volna kimutatnunk, hogy Farkas Gyula hibásabban ír magyarul, mint az asszimilánsok, akiknek magyarságát kétségbevonja. Hogy olyan alakokat használ, mint «övéké» s olyan mondatokat ír le, mint: «Ezt az írói csoportot két feltűnő életjelenség jellemzi, mindkettő a sors adománya: kevés kivétellel mind kálvinisták és . . .» De méltatlan volna azzal intézni el ellenfelünk vádjait, hogy csúfot űzünk belőle. Megbocsátanók tévedéseit is, ha nem volnának olyan illetlenül gyakoriak. Egész könyvre volna szükség, ha min-

den botlását helyre akarnám igazítani, e helyett csak néhány kézzelfogható tudatlanságára mutatok rá. Azt állítja, s természetesen mindjárt kedvezőtlen következtetést is von le ebből, hogy az ortodoxia első magyar nyelvű folyóirata csak 1891-ben indult meg; nem tudja, hogy *Magyar Zsidó* címen Farkas Albert 1868-ban szerkesztette az elsőt. A Népszava megalapítóját, Külföldi Viktort, zsidónak sejteti, pedig nem volt az soha. Szerinte Palágyi Menyhért *Új Nemzedéke* (1887) az első, zsidó-szerkesztette magyar irodalmi folyóirat, holott Ágai Adolf már 1868-tól szerkesztője volt a *Borsszem Jankónak* és 1870-től a *Magyarország és a Nagyvilágnak*, Kiss József 1872-től a *Képes Világnak*, Hevesi József 1884-től a *Magyar Salonnak*, stb. Dömötör János, akihez Farkas szerint nem jut el a kor világnézeti válsága, már edinburghi teológus korában elvesztette hitét s meghasonlottsága később öngyilkosságba is sodorta. Tinódit összetéveszti Ilosvaival, azt állítva, hogy Ady az előbbiről írt verset. Úgy tudja, hogy Osvát Ernő 1905-ben írta utoljára egy cikk alá nevét, holott még 1929-ben is dolgozott a *Nyugatba*. Acsády Ignác *Fridényi bankja* című regényének keresztény-morva főhősét zsidónak hiszi, jeléül, hogy sohasem olvasta a könyvet.

De ez még hagyján. Mindenki tévedhet. Számíthatjuk-e azonban a sértőszándék nélküli, akaratlan botlások közé az olyan állítást is, hogy a zsidók a szabadságharc alatt mint hadseregszállítók jutottak szerephez és Haynau ezért büntette őket súlyos hadisarccal? Hiszen Farkas Gyula feltétlenül tudja, hogy ezt az állítást Szemere Bertalan, Kossuth, Klapka és mások régen megcáfolták? Odasorolhatjuk-e azt az állítást,

hogy «a szabadságharc kitörésekor a legtöbb hazai zsidó újságíró Ausztriába menekült», holott az igazság az, hogy valamennyi (Ludassy, Horn, Dióssy, Szegfy, Falk, Zerfi) itthon maradt és a nemzeti ügy szolgálatába állt? Véletlen és ártalmatlan botlás-e, ha azt állítja, hogy a hetvenes években a zsidó felekezeti lapok kivétel nélkül német nyelven jelentek meg, s ebből a zsidóság németnyelvűségére következett? Hiszen egyrészt a 70-es években is megjelent *A Magyar Izraelita Országos Tanítóegyesület Értesítője*, az *Izraelita Lapok*, az *Izraelita Hitközségi és Iskolai Lap*, másrészt, ha már a hatvanas években voltak magyarnyelvű zsidó felekezeti lapok, akkor ezek megszűnése az emancipáció után (mikor a zsidók magyarosodása a statisztika szerint is rohamosan haladt előre) nyilván nem a csökkenő magyarosodást, csak a felekezeti élet iránti érdeklődés csökkenését jelenthette. A prófétai erkölcsű Acsádyt, a zsidó önkritika első képviselőjét, aki a magyar multban és a zsidó jelenben egyformán megbélyegezte a lelketlen anyagiasságot, egy kurta mondatban azzal intézi el, hogy materialista volt. De különösen Kiss Józsefre, a Palágyi-testvérekre és Ignotusra haragszik. Nem tudja, hogy Kiss József, akit anacionalista egyéniségnek tart, *Kongresszusi dalok* című első versesfüzetében, 1868-ban magyar hazafias verseket tett közzé. Azt állítja, hogy *A Hét* csak a zsidókat istápolta, holott Ambrus, Herczeg, Pekár, Voinovich, Juhász, Kosztolányi szereplése az ellenkezőt bizonyítja. Még kiáltóbb valótlanság, hogy Kiss József ellenzéket alkotott Aranyval szemben; hiszen a zsidó balladák költője mindig tisztelte a *Tetemrehívás* poétáját, akinek ellenzéke csupa

fajmagyar íróból állt. Kiss József sikereinek növekedését a «zsidó hatalom» gyarapodásával magyarázza, pedig igazi oka a költő tehetségének fejlődése és a nagy vetélytársak elhallgatása volt. Azt a látszatot kelti, mintha Reviczky idegenül állt volna Kiss Józseffel szemben és olyan kegyetlen bírálatot írt volna róla, amelyért ennek oka lett volna haragudni. Holott — ha nem is kizárólag magasztalást tartalmaz — e bírálat szerint Kiss József «Egy költő, akinek az istenek megbocsátanak, ha bizonyos emberek nem is»; «Endrődivel együtt fényesen megcáfolja azt a tehetetlen siránkozást, hogy a magyar líra hanyatlik»; balladáit «vetekednek egymással az elsőségben», s aki az Ágota kisasszonyt írta, «joggal zenghetné magáról: Nekem örök ifjúság jutott!» (Koszorú 1882., 82—4. l.) Ez az egy kritika eléggé megcáfolja Farkas Gyulának azt az állítását is, hogy Kiss Józsefben a nyolcvanas évek csak a zsidóság költőjét látták. Az sem igaz, hogy Kiss az egyetlen egyházi költő a kilencevenes években; Váradi Antal, Rudnyánszky vagy Bán Aladár sokkal inkább annak tekinthető, nem beszélve a kevésbbé ismert költők seregéről, akik a katolikus irodalom ápolására 1889-ben indított *Magyar Szemle* hasábjain szerepelnek s akik közül ötvenet mutat be az 1889-ben megjelent *Katolikus költők* című antológia (Esztergom); a *Magyar Szemle* meglegedetten állapítja is meg: «Az új korszakban igen sokan művelik az egyházi költészetet» (1900., 267. l.). Palágyi Lajosnak Farkas többször is felrója, hogy fiatal korában egy szocialista verset írt (ami mellel magában is különös annak a részéről, aki Adyban és a háborúutáni nemzedékben épp az erős szociális érzéket be-

csüli), de elhallgatja, hogy később hazafias költővé lett; elhallgatja, hogy bátyja, Menyhért idealista, konzervatív, nacionalista, sőt olykor antiszemita elveket vallott; nem veszi észre, hogy az Arany és Ady közti átmeneti, ha szabad e szóval élnem: preszimbolista kornak — mint, remélem, lesz még alkalmam kimutatni — ő volt a kritikusa (nem Péterfy); hogy tiszteletet parancsoló következetességgel harcolt a félretaszított Vajda Jánosért és Tolnai Lajosért; hogy máig felül nem múlt megértéssel és tisztánlátással méltatta Komjáthy Jenőt, akinek temetésén egyedül ő és Lajos öccse képviselte a magyar íróvilágot. A két testvér a kort megelőzve hirdeti a népi gondolatot. Ezt az érdemüket Farkas Gyula, aki állandóan a hagyományokat követeli a zsidó írótól, azzal a légbőlkapott feltevés-sel igyekszik megsemmisíteni, hogy erre a gondolatra nem maguk jöttek rá, csak Vajda János szócsövei voltak. Miért haragszik rájuk? Épp azért, mert nem talál rajtuk kifogásolni valót. Mert egészen olyanok, aminőknek szerinte egy jó zsidónak lenni kellene. Farkas Gyula láthatóan lelkesedik az erényekért. De az erény lelkes mai hívei közül vajjon hány választotta volna annak idején a hatalom pártja helyett a hónaposszobában lakó agg lírikust és a nyomorgó, magános regényírot, mint ahogy az általa lefitymált Palágyiak tették?

Harmadik kedvenc céltáblájának, Ignotusnak, sokkal nagyobb a jelentősége, semhogy elkerülhetné a vádlatok padját. Farkas Gyula, mint látni fogjuk, nem is rest és szerez egy okmányt, hogy a kiváló írot és irodalompolitikust odaültethesse.¹

¹ Még egy kis bokréta ferdítéseiből: Palágyi Lajos *Az újú szer-*

III.

De legyünk elnézőek. Attól, hogy Farkas némely részletben téved, műve egészében még mindig igaza lehetne, ha a tudós megvesztegethetetlen elfogulatlanságával keresné az igazságot. Sajnos, ezt a tulajdonságot, a kutatás megbízhatóságának e szubjektív zálogát, hasztalan keressük nála. A tragikus válópörben, amelyet a magyarság egy része ma a beházassodott népekkel folytat, Farkas Gyula azt az eleve valószínűtlen fiskálisi álláspontot képviseli, hogy e házasságban csak az egyik fél követett el hibákat és az csak hibákat követett el. Minden bajt az asszimilánsok, főképp a zsidó asszimilánsok nyakába akar varrni. Ugyanakkor, mikor Vészt, Kabos Edét veszedelmes darabontnak bélyegzi, mert a Budapesti Naplóban dolgoztak,

zetes c. drámai költeménye nem «valóságos pamfletje» a katolicizmusnak, hanem inkább magasztalása. Nem igaz, hogy Ágai csak rokonszenves zsidókat rajzolt, gyakran állította pellengérré a zsidó parvenü műveletlenségét és pöffeszkedését. A keresztény nyugatosok Farkas szerint későn szólalnak meg, vagy későn érvényesülnek. Az igazság az, hogy Kosztolányi, Juhász már egyetemi hallgató korukban elismert költők, az egyetlen kivétel Móricz, aki belső okokból későn találja meg önmagát; s épp a zsidó Füst, Gellért, Nagy Zoltán, Kemény Simon az, akik sokkal nehezebben, illetve egyáltalán nem jutnak népszerűséghez. Farkas azon állításait, hogy a Nyugat zsidó költői sívár, elzsargonosodott magyar nyelvet tanultak, a magyar nyelvre úgy tekintettek, mint únt tankönyvek kellemetlen emlékeire s műveltségük csekély fajsúlya (egy Lukács Györgyé, Balázs Béláé, Nagy Zoltáné?) ellenében volt a folyóirat keresztény íróival, elég idéznünk, cáfolnunk fölösleges.

szemet húny a fölött, hogy Ady és Kosztolányi is e lap munkatársai között foglalt helyet. Tudja, hogy minden magyar szenvedett a szűk hazai viszonyok miatt, a zsidóktól mégis rossznéven veszi, ha hébe-korba ők is szenvedni mertek miattuk. Ha a fajmagyar bírálatot mond, «átérzi a magyarság örök tragikumát»; ha zsidó teszi ugyanezt, megkapja a «destruktív» bélyeget. Ha viszont nem teszi s jólérzi magát, akkor ez a jöttmagyar könnyű lelkiismeretére vall. Farkas megérti, hogy Beöthy Zsolt síkraszállt a harmadrangú Lampérth Gézáért, de nem bocsátja meg neki, hogy síkraszállt Molnár Ferencért. Egy-két homályos mondatban siklik át a fölött, hogy a beolvadottak is csináltak valami jót. Ha a zsidó származású író dicséretes dolgot művel, vagy őt hallgatja el, vagy zsidó voltát. Mivel például Földes Béla korán s ijesztő adatokkal figyelmeztetett a kivándorlás veszélyeire, Farkas elfelejti megemlíteni, hogy zsidó eredetű. Elhallgatja Falk és Kónyi odaadó munkásságát, elhallgatja, mit végeztek zsidó tudósok a magyar nyelvészet terén, elhallgatja, mekkora szerepe volt tudásuknak és szorgalmuknak a magyar történetírásban is. De véletlenül ráakad egy mondatra, mely Marczali nyelvét és felfogását idegenszerűnek ítéli. Igaz, hogy ez a mondat is egy (német) asszimilánstól ered, mindegy, ez az egy mondat többet nyom a latban, mint magyar történészek egész sorának, többet, mint Gyulai, id. Andrássy Gyula, Tisza, Apponyi stb. ítélete, egymagában elég annak bizonyítására, hogy Marczali, sőt egycsapásra a többi magyar-zsidó történész egész munkássága idegen szellemű volt.

IV.

De még mindig ne törjünk pálcát a könyv felett. Az eddig felsorolt s hasonló kisiklások mellett még tanulságos lehetne, s ha az effélékre rámutatunk, még nem érintettük voltaképpen mondanivalóit. Már sokkal aggasztóbb az az alapvető módszerbeli hiba, hogy Farkas Gyula a tudományos szokással és saját régebbi eljárásával ellentétben nem jelöli meg idézeteinek lelőhelyét s így majdnem lehetetlenné teszi ellenőrzésüket. Pedig tudjuk, hogy egy mondat az összefüggésből kiszakítva könnyen kap merőben más értelmet, mint amit szerzője behelyezett, és a kritikus egy-egy különösen feltűnő idézetnek olykor joggal kívánja a hiteles alakját és értelmét megállapítani. Hogy aggodalmunk Farkas Gyulával szemben mennyire nem alaptalan, két példa eléggé bizonyítja. Farkas Gyula azt sejteti, hogy Arany László a zsidókban látja népe veszedelmét, mikor így ír :

Így vesz fajunk s helyén a hont előntő
 Jött-ment kalandorok vernek tanyát.....
 Ha volna mennydörgő szóm, hogy kiáltsam :
 Hazám, vakard le az élősdí fajt.

Mikor azonban kikeressük a Délibábok hőse idézett versszakát, meglepetve jövünk rá, hogy Farkas Gyula két versszakot ragasztott együvé, s a közben pontozással átugrott sorok más jelentést adnak a strófának. A kihagyott sorok ugyanis így hangzanak :

Kis népet elnyel a nagy ; a jövőndő
 Csak a nagy törzseké stb. (IV. ének.)

S ha valakinek még mindig kétsége lehet a felől, merre látja Arany László a veszedelmet, félreérthetet-

lenül megírja egy évvel később a Húnok Harcá-ban, melyet a berlini egyetem irodalomtanára olyan óvatosan ismertet könyvében, hogy ember legyen a talpán, aki megérti, milyen veszedelemről van szó. Arany László itt így ír:

...nyugodalmadban tán észre sem vetted,
Micsoda ellenség leskedik mögötted.
Hogy verne le tollal, tiporna le pörrel
Hős Eduard Kattner, vitéz Franz von Löher.

Mert iszonyú végzet évezredek óta,

Hogy soha hun s gót közt ne lehessen béke,
Küzdjön a két fajnak minden nemzedéke.

Ez után a tapasztalat után senki sem csodálkozhat, ha az olvasó némely más idézetet is szeretne közelebről szemügyre venni. Mint a magyar zsidó szellem egyik legkiáltóbb bűnjelét, Farkas Gyula háromszor is idézi Ignotus egy valóban ijesztően tapintatlannak látszó kijelentését. A Hét Farkas Gyula szerint (109. l.) «nem egyenjogúságot követel, hanem a zsidóság felsőbbrendűségét hirdeti, mert — mint Ignotus mondja — a zsidók sokan vannak, a magyarok túlságos kevesen...» Írói elégedetlenek a magyar nyelvvel, mert ebben «egyetlen szó sincs, mely egyetlen gondolatukat is a maga teljes hűségében képes volna kifejezni.» Másutt (146. l.) úgy idézi e mondatot, hogy «a fiatal zsidó írók meg vannak győződve róla, hogy rövidesen az lesz a magyar irodalom, amit ők csinálnak, mert hiszen a zsidók sokan vannak, a magyarok pedig kevesen.» Egy harmadik alkalommal (153. l.) újból idézi a szóbanforgó mondatot, azt téve hozzá, hogy «Ignotus itt már támadásba megy át.» A Hét betűrengetegében kóborolva egészen

véletlenül sikerült az alaposan kiaknázott bűnjelre rábukkannom. De itt még nagyobb meglepetés ért, mint előbb. Mindenekelőtt kiderült, hogy az Ignotusnak tulajdonított mondat egy Makairól írt névtelen és jelzetlen színbírálatban található, s a cikk az évvégi tartalomjegyzékben is névtelenül szerepel. Meglepetésem azonban még fokozódott, mikor a cikket végigolvastam — amelyet egyébként, stílusáról ítélve, valóban írhatott Ignotus — megállapítottam, hogy annak értelme nemcsak más, mint a Farkas Gyula által beleolvasott három értelem bármelyike, hanem egyenesen ellentéte azoknak. Mindenekelőtt: annak a mondatnak, amely szerint a zsidó írók elégedetlenek a magyar nyelvvel, semmi nyoma. Viszont találunk ott más mondatokat, amelyeket Farkas Gyula bölcsen lemetszett az idézetből. Engedjék meg, hogy az egész részt bemutassam: «Antiszemitaságra Magyarországon a zsidók túlságos sokan vannak, a magyarok túlságos kevesen, — ami annyit jelent, hogy a zsidóság legalábbis számbelileg számbaveendő faktor, amelyet nem lehet sommás úton elsikkasztani — viszont a magyarság is meggondolja, hogy kényszerítő ok nélkül ellökjön-e magától egy támasztékot. A magyarországi zsidóságra csak akkor várna komoly veszedelem, ha nem azonosítaná magát a magyarsággal, mert a magyarság ebben az egy dologban tréfát nem ért. Viszont a zsidóság is csak ebben az egy esetben volna veszedelmes a magyarságra nézve, egyébként pedig becses segítség a széthúzás és a visszavonás ellen való küzdelmeiben» (A Hét, 1897. január 10.). Hát ez a bűnjel teljes szövege, ismétlem, Farkas Gyula egyik legfontosabb bűnjele! Ítélje meg az olvasó, a

zsidóság felsőbbrendűségét hirdeti-e ez, mint ahogy Farkas Gyula állította, azt tartalmazza-e, hogy a magyar irodalom rövidesen az lesz, amit a zsidó írók csinálnak belőle, vagy van-e benne támadás a magyarság ellen, mint ahogy Farkas Gyula nem restelte állítani. Nem nevezem meg, nem merem megnevezni Farkas Gyula eljárását, tőle kérdezem, akadt-e magyar-zsidó tudós, egyetlenegy is, mindmáig, aki az idézés hasonló módszerével emelt volna vádat egy író vagy épp azon túlmenően egy egész nép, egy felekezet ellen, mint ahogy ő tette, aki pedig nem győzi számonkérni tőlünk a magyar esszé klasszikus hagyományait s az ősi magyar erkölcsöket. De a sajátos idézési módszer, amelyen sikerült rajtakapnunk, fényt vet az egész könyvre. Egyszerre rájövünk, hogy hiszen Farkas az összes tényekkel ugyanúgy bánik, mint az Ignotuszöveggel: azokat is éppoly merészen és önkényesen korigálja. S veheti-e bárki is rossznéven, ha ezek után általában bizalmatlan vagyok Farkas Gyula idézeteivel szemben s például szeretném tudni, hol teszi Kiss József azt a gúnyos kérdést: «ki is az a Csokonai, hiszen ma már minden iskolásgyermek jobban versel nála» (121. l.).

V.

De még mindig ne dobjuk sutba a könyvet. Ha bizonyítékai túlnyomórészt hamisak, vizsgáljuk meg eredményeit a bizonyítékoktól függetlenül; a végeredmény lehet helyes, ha a számításba hibák csúsztak is be. Farkas Gyulának két főgondolata van. Az egyik az, hogy a magyar hagyományok az egymást követő nemzedékek

fajmagyar képviselőiben voltakép sosem szakadtak meg, mert az Arany-iskola ellenzékét nem törzsökös magyarok, hanem asszimilánsok alkották, mint ahogy Adyt, Móriczot s a Nyugat többi íróit a fajmagyarok mindjárt megértették, inkább csak a beolvadt idegenek áskálódtak ellenük, a másik az, hogy, hála a szunnyadó faji erő intenzitásának, a magyarság e népileg és szellemileg elidegenedett környezetben képes volt újra magáratalálni, a kapcsolatot nagy multjával megteremteni és egy új, gyökeresen magyar szellemi fejlődés áramlatát megindítani. A magyar parlag századunk elején újra virágzásba borult . . . (14. l.)

S íme, máris újabb meglepetés ér. Az idézett tételek megdöntésére váratlanul segítséget kapunk — Farkas Gyula személyében. «A magyar irodalom története» című könyvében ugyanis, amely 1934-ben a Káldor-könyvkiadóvállalatnál jelent meg, még teljesen más szellemben nyilatkozott a kérdésekről, amelyekkel új könyvében foglalkozik. Így abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy Farkas Gyulát magával Farkas Gyulával cáfolhatjuk meg. 1934-ben ugyanis még tudta, hogy az Akadémia és Kisfaludy-Társaság ellentábora a Petőfi-Társaságban már a hetvenes években szervezkedik meg, hogy Vajda, Reviczky, Komjáthy, e kor három jelentős lírikusa, ellenzékbe szorul a hivatalos irodalommal szemben, tudta, hogy a kilencvenes évek íróit általában nem lelkesítik nemzeti eszmék, «nem is lelkesíthetik, amikor a politikai élet nem termel ki egyetlen egységbe foglaló nemzeti gondolatot sem, és amikor kívülről, az alkonyuló Európából új inspirációként csak a szocializmus eszmevilága jelentkezik»

(268—271. l.), tudta, hogy «Kiss József sokszor nemzeti hangú költő, mint akárhány kisleludysta» (273. l.), tudta, hogy a Nyugat megindulása idején az egyik párton «eleve gyanúval fogadnak minden új tehetséget, akit a Nyugat fedez fel» (280. l.), Ignotus, Fenyő Miksa, Hatvany, Osvát nyugatossága pedig még nem hagyományellenes a szemében, hanem «olyan törekvés, mely az elmúlt századok folyamán mindig felbukkan, ha a magyar szellem elszigeteltsége már-már végzetes mérveket ölt» (280. l.). Farkas Gyula ekkor még azt hirdette, hogy a konzervatív irodalmi kritika pártatlanul heves támadásokat intéz a Nyugat ellen (282. l.) és hogyha ezt az írói kört rokonszenvük a radikális áramlatok felé vonta, «ez nagyobbára életkor-jelenség náluk», hiszen «a velük szembenálló idősebb akadémikus nemzedék akárhány tagja fiatal korában radikálisabb volt még náluk is», a fiatal költők alapjában «apolitikus egyéniségek, ami azonban nem jelenti, nem jelentheti a nemzeti közösségből való kikapcsolódásukat» (284. l.), ekkor még a Nyugat íróit nemcsak a közös ellenfél tartja össze, «bár ezúttal az idősebb nemzedék rendkívüli kitartással ragaszkodott a hatalomhoz, összefogja származásra való tekintet nélkül az európai kultúra tisztelete és a humánus tisztelete is» (288. l.). Ez írók meleg humanizmusa «felülemelkedik fajon és nemzeteken a nélkül, hogy magyartalanná válnék.» És «ha magunkénak vallottuk Janus Pannonius és a renaissance költők sokszor sikamlós latinnyelvű költészetét, mennyivel inkább miénk ez az irodalom, habár költőit nem tulipántos bölcső ringatta. Amint Budapestet nem törölhetjük el és nem is kívánjuk eltörölni a magyar föld

színéről, amint el kell ismernünk, hogy a magyar zsidóság immár integráns részét képezi a magyar társadalomnak, úgy nem zárhatjuk el azt az irodalmat sem a magyar szellemi fejlődés áramából, amelyet Budapest és a magyar zsidóság termel» (289. l.). Igen, ezt mind Farkas Gyula írta, igaz, hogy még 1934 tavaszán . . .

VI.

De Farkas tételeinek a tények is ellentmondanak. Utaljak arra, hogy Aranynak már csak azért sem lehetett zsidó ellenzéke, mert — mint látni fogjuk — életében alig volt zsidó költő Magyarországon, az akkor még Arany nyomdokain járó Kiss Józsefet kivéve? Hogy Gyulai ellen már a hatvanas években frontot szervezett a színmagyar Zilahy Károly, s ezt a frontot a hetvenes években a Petőfi-Társaság még kiszélesítette, ellenségének vallva mind az Akadémiát, mind a Kisfaludy-Társaságot, a Petőfi-Társaság első szervezői közt pedig egyetlen zsidó sem akadt! (Koszorú 1879. A Petőfi-Társaság személyzete.) Farkas Gyulával szemben hangoztassam mindezt, aki legjobb könyvében maga bizonyította be, milyen mértékben volt meg a szakadás a XIX. század elején a protestáns és katolikus magyarság közt, pedig ekkor a zsidók még teljesen ki voltak rekesztve a nemzet életéből? Farkas Gyula szerint a társadalom a Nyugat korszakában is igazában két táborra szakadt: fajmagyar és zsidó táborra, sőt a nyugatosok sorában is éles ellentét volt törzsökösök és asszimilánsok közt műveltség és felfogás dolgában, s Adyék közelebb álltak a fajmagyar uralkodó réteghez, mint zsidó írótar-

saikhoz. Mutassak rá, hogy Adyt nemcsak az asszimiláns Rákosi, sőt a Farkas Gyula által kíméletesen kezelt Herczeg, hanem a fajmagyar Tisza István, Beöthy Zsolt, Vargha Gyula is támadta, sőt még nyugatos keresztény költőtársai, Kosztolányi, Babits is hol nyílt, hol leplezett ellenszenvvel nézték? Hogy maga Ady, aki pedig valószínűleg mégis jobban ismerte a helyzetet, mint Farkas Gyula, magyarságának megrágalmazói közt különféle típusokat említ, csak zsidókat nem? («Én nem vagyok magyar?») Farkas Gyula szerint a pesti közönség visszautasította Móriczot s az igazi új népi írókat, holott, mint tudjuk, csak a pesti közönség fogadta el őket, amiért a jobboldali sajtónak állandó kárhoztatásában is részesült. Mutassak rá, hogy a különben valóban kitűnő Horváth János, aki Farkas Gyula szerint oly megértő volt a Nyugat iránt, Farkas Gyulának téves benyomást keltő, kiszakított idézeteivel ellentétben kegyetlenül bánt Babits esszéivel és elítélte a Nyugat íróinak politikai radikalizmusát? (Lásd bírálatát Babitsról Egyet. Phil. Közl. 1917., továbbá *Forradalom után* és *Aranytól Adyig* című tanulmányait). Fejtegessen, mennyire nem érti Adynak politikai, társadalmi rokon- és ellenszenveit az, aki szerint Ady semmi közösséget sem érzett Ignotus irodalompolitikai harcaival és a zsidók miatt nem szerette Pestet, az az Ady, aki szinte égett Tisza István s az egész úri Magyarország szenvedélyes gyűlöletétől? Farkas Gyula szerint Kiss József éber zsidó ösztöne miatt nem értette Adyt és Móriczot. Eszébe sem jut, hogy a *Tüzek* költőjének fajmagyar nemzedéktársai még kevésbé értették őket, s ha a zsidó ösztönökön múlik

a dolog, hogyan lehettek Ignotus, Bíró Lajos, Hatvany, Reinitz Béla, Révész Béla, Fenyő Miksa Ady leglelke-
sebb apostolai? Babitsban, akit szívességből a faj-
magyarok közé sorol, Kosztolányiban és Juhászban
Farkas szerint nem ismerni fel idegen költők hatását,
ők csak a magyar elődökhöz kapcsolódtak, szemben
a Nyugat zsidó költőivel. Nos, Babits, aki pedig leg-
jobban lehet tájékozva a dologról, mindig büszke volt
rá, hogy szelleme nagy nyugati írók művein táplál-
kozott, de azt is mindenki tudja, mit köszön Koszto-
lányi és Juhász is a francia parnasszistáknak, impresz-
zionistáknak és szimbolistáknak. Kiss József viszont —
s ezt is csak Farkas Gyulával szemben kell emlékezetbe
idézni — Aranyhoz kapcsolódik, Ignotus Arany versei-
hez és Gyulai esszéihez, Szép Ernő a népköltészethez,
Füst Milán Berzsenyihez.

VII.

Miután így a könyv elárvult eredményei úgyszólván
már szerzőjük támogatásától is elesnek, egy másik író
jön segítségükre. A Farkas Gyula által felvetett problé-
mához egész könyvben szólt hozzá Németh László
(*Kisebbségben*), ez a fellépésekor zseniálisnak ígér-
kezett fiatal esszéista, aki rendkívüli szellemességben
szikrázó stílusa és a személyes motívumokat nagy
közösségi célokkal a szétválaszthatatlanságig össze-
keverő különös önzetlenségének lángolása révén a
magyar fiatalság javát számíthatja hívei közé. Nem
tagadom, nagyon sajnálom, hogy ez a szenvedélyes
lélek, amely oly lobogva kereste az igazságot és mintha

folyton egy igaz ügyért való heroikus önfeláldozásra készült volna, végül egy durva tévedés áldozatává vált és beállt az üldözöttek üldözői közé. Bár nála általában nem a tények, hanem az értékelések hamisak, ő is szemrebbenés nélkül leírja, hogy a zsidók «Adyt, Móriczot, Szabó Dezsőt a legszívesebben kitörölték volna», hogy az Ady-revízióknak is a zsidók Ady-gyűlölete az igazi forrása, vagy hogy ő felszólította a zsidóságot: «Ne küzdjete az ellen, hogy irodalmunk és jövőnk mihozzánk hasonlítson» és a zsidóság visszautasította az ajánlatot. Csak melleleg említi, hogy Eötvös József félzsidó volt, s természetes, hogy e tudomása fényénél látja a nagy író alakját. Nos, lehet, hogy Eötvös filozemitizmusa érthetetlen zsidó-bérencség vagy zsidó ősz nélkül, ez az állítás mégis pusztaráfogás: Eötvös anyai részről is színteresztény, s így nem félzsidó, csak félosztrák, mint állítólag némely kitűnő eszéistánk . . .

Németh lényegében csatlakozik Farkas Gyula felfogásához. Szintén úgy véli, hogy az asszimilánsok megfertőzték a magyar szellemi életet, bár ő, szemben a berlini egyetem tanárával, több jóindulattal van a zsidók, mint a németek iránt. De Németh László nemcsak teljesen magáévá teszi Farkas Gyula elgondolását, hanem még meg is toldja és megalapozza, többek közt a mély-, a híg- és a jöttmagyarság kétes értékű elméletével. Ami tételeiből az egyetemes magyar szellem történetére vonatkozik, nem kisebb emberek zúzták szét azóta, mint Babits Mihály és Szekfű Gyula; ideje megmutatni, hogy Farkas Gyulának és Németh Lászlónak a zsidóságra vonatkozó tanításainál gyermeketegebb kártyavárat ko-

moly magyar író még nem alkotott. Semmi sem egyszerűbb, mint bebizonyítanunk, hogy ha valóban olyan volt a modern magyar művelődés útja, mint amilyenek Farkas Gyula és Németh László rajzolja, akkor nem nekik van igazuk, hanem nekünk. Igen, saját fegyvereikkel verhetjük meg őket. Farkas Gyula szerint a magyar szellem a kiegyezés óta eltelt három-négy évtizedben romlott el, mégpedig a német, de főképp a zsidó asszimilánsok beolvadása következtében; Németh László merészebb és — akaratlanul a mi malmunkra hajtva a vizet — azt állítja, hogy a züllés már Kazinczyval kezdődött: a XIX. század első felében a magyar irodalom negyven év alatt többet magyartalanodott, mint utána száz éven át. Mindkét vádló szerint bűntény történt, s a zsidóság követte el. Valahogy úgy képzelik, hogy a zsidó tanítvány elrontotta mesterét, a magyarságot. Ám a XIX. század első felében, amely alatt Németh László szerint a legvégzetesebb magyartalanodás folyt, a zsidóság nemcsak egyetlen igazi írótnem ad, de még mint olvasóközönség sem befolyásolja a magyar irodalmi életet. Csak 1840-ben kezd magyárosodni s akkor csakhamar szerényen be is kapcsolódik a magyar irodalmi életbe. 1867-től azonban vagy másfél évtizedig visszavonul. Hova? A tudomány és a közgazdaság területére. 1877-ben, mikor Arany ismert verse a kozmopolita költészetet támadja, összesen csak három magyar zsidó szépíró szerepel: Kiss József, aki azonban ekkor még nyomorgó, kezdő poéta s Arany-utánzó balladákat ír, Dóczi Lajos, szintén Arany bálványozója, aki azonban épp ebben az évtizedben, 1872—1884-ig gróf Andrássy Gyula

mellett a külügyminisztérium bécsi hivatalnoka és írói működése teljesen szünetel, és végül Ágai Adolf, Arany János volt nagykőrösi diákja, ártalmatlan humorú tárcák írója. Ha Farkas Gyula gondosabb figyelemmel tanulmányozta volna a kérdéses korszakot, észre kellett volna vennie azt a feltűnő jelenséget, hogy 1868-tól egészen a nyolcvanas évekig, tehát másfél évtizeden át nem lép fel új magyar zsidó író, eltekintve egy sereg kiváló tudóstól, akiktől azonban maga Farkas Gyula vagy Németh László sem tagadhatja meg teljesen az elismerést. Hol vannak hát azok a zsidó költők, akik az egykorú magyar irodalomnak kozmopolita jelleget adtak? Itt az ideje, hogy leszámoljunk ezzel az elterjedt szólammal, melyet húsz éve adnak át egymásnak irodalomtörténeteink. Farkas Gyula — elfelejtve, amit csak néhány lappal előbb mondott — azt állítja, hogy a kozmopolitaság vádját Palágyi Lajosra alkalmazták először, 1899-ben, mert «amikor a zsidó költők tömegesen megjelennek, a zsidó szó tabu alatt lévén, az egyszerűség kedvéért kozmopolitának nevezték őket».¹ De hiszen Arany tudvalevőleg már 1877-ben állást foglalt a kozmopolita költők ellen,

¹ Moldvai Klára *Az 1870-es évek irodalmi élete* c. disszertációjában így sorolja fel a «nemzetileg színtelenek csoportját»: «A két Palágyi, Komjáthy, Réviczky, Gáspár Imre, Benedek Aladár, Koroda Pál stb. büszkén vallják, hogy kozmopolitizmusra törnek». Nem tudom, honnan szerezte adatait a különben szorgalmas szerző, mindenesetre elfelejtette, hogy Palágyi Lajos 1870-ben négyéves volt, a filozófus Palágyi Menyhért pedig tizenegy. — Arany és a kozmopolita költők viszonyának tisztázatlan kérdéséről l. még Koroda Pál cikkét. (Nyugat, 1929.)

s maga Farkas idézi Szana Tamás szavait 1882-ből: «A magyar szépirodalom idegen példányképek hatása alatt kozmopolitikus jelleget öltött, s az idegen termékek áramlata megmételtyezi a nemzeti érzületet, a jóízlést, s nem egyszer az erkölcsöket». Figyelemre méltó bizonyítékkal szolgál a nyolcvanas évek hatalmas antiszemita irodalma is, amely kígyót-békát kiált a zsidókra s a pálinkahamisítástól a rituális gyilkosságig mindennel megvádolja őket, csak azt az egyet nem veti szemükre, hogy a magyar irodalmat befolyásolják. Ennek a vádnak ugyanis annyira nincs alapja, hogy az állapotokat még jól ismerő kortársaknak egyszerűen nem is juthatott eszébe. Németh László az ő kitűnő ösztönével ráhibáz, hogy szellemi életünk mélypontja az 1860—80, de főképp az 1867—80 közti kor; csak azt nem tudja, hogy a zsidóság épp ekkor vesz részt legkevésbé a magyar-szellemi életben. S nem elég, hogy a hetvenes és nyolcvanas évek zsidó írói nem szolgáltak rá a kozmopolitizmus vádjára; tudjuk azt is, kik adtak, legalább látszólag, okot rá. A kozmopolitizmus vádját a katolikus Reviczky és Rudnyánszky (az utóbbi Magyar Szemle 1889) veszik magukra, büszkén és dacosan vállalva azt. Valóban, a nyolcvanas években, mely hangos a kozmopolitizmus jelszavától, a felvidéki dzsentriköltőkön (Reviczky, Rudnyánszky, Komjáthy, Gáspár Imrén, Koroda Pálon) át szivárog be hozzánk a német és Justh Zsigmond, Ambrus Zoltán, Pekáron át a francia műveltség, a zsidó Ágainak és Kiss Józsefnek még csak az a becsvágya, hogy minél magyarabbak legyenek, s Aranyhoz járnak iskolába. A kozmopolita mételtyezés

vádjával szemben tehát a zsidóság alibit tud bizonyítani. Nem volt jelen. Vagy ha latinra fordíthatja védekezését, elmondhatja a phaedrusi farkas és bárány meséjével: «Equidem natus non eram». Hiszen akkor még a világon sem voltam! A tudós egyetemi tanár vastag könyvet írt a zsidók mételyező hatásáról és nem vette észre, hogy a zsidók a kérdéses idők irodalmában úgyszólván nem fordulnak elő . . .

VIII.

Míg az 1867 utáni évtizedek nyomasztó sívárságát Farkas Gyula és Németh László jórészt az asszimiláltak számlájára írják, a XX. század elején tapasztalható pompás kivirulásnak nem adják világos magyarázatát. Általában, mint a magyar faj életerejének csodáját emlegetik, Farkas Gyula még utal arra is, hogy Ady 1877-ben született, abban az évben, amelyben egy kiváló statisztikusunk szerint a magyar faj kolera-okozta biológiai pusztulása megakadt. Két feltevés van tehát előttünk: egy teológiai és egy tudományos. Amaz egyszerűen a faji erő deus ex machináját látja a «Nyugat» létrejöttében, emez biológiára és statisztikára is hivatkozva, úgy látszik képzelni a dolgot, hogy Ady, Móricz, Babits nagy nemzedéke azért hozhatott egy új magyar költészetet, mert 1877-től nem volt kolera Magyarországon.

Farkas Gyula és Németh László nem fogja ugyan elhinni, de a magyar irodalom huszadik századi nagy kivirulásának jobb magyarázatát kaphatták volna a zsidók szerepében. Csak meg kellett volna gondolniok,

hogy azt a kietlen szellemi pangást, amelyért a kiegyezéstől körülbelül 1890-ig terjedő időszakot Farkas «antikulturális korszak»-nak nevezi, amelyben füzetes ponyvaregények burjánzása szorítja ki a komolyabb irodalmat s az írók egymásután dobják el az életet, örülnek meg, vagy válnak meghasonlott, magános különcökké, ezt a nyomasztó, csíraölő levegőt, mondom, 1890 táján kezdi felváltani egy egyre élénkebb pezsgés, különös módon épp akkor, mikor a zsidóság íróival, sajtójával és olvasóival egyre erősebben kapcsolódik be a magyar szellemi életbe. Mert a századfordulón és a «Nyugat» korszakában, amely mindkét szerző szerint a magyar fajta életerejének csodálatos kivirulása, csakugyan jelen volt a zsidóság! 1890-ben, *A Hét* megindulásával kezd jelentőséghez jutni a magyar irodalomban. Farkas Gyula idézi is ennek egy korai felismerését 1895-ből: «Másfél évtized alatt alakult egy magyar-zsidó irodalom, — írja valaki az antiszemita Magyar Szemlében — mely magán viseli egy igazi irodalmi iskola bélyegét. Ez a zsidó-magyar korszak». Farkas Gyula bevallja, hogy a nyolevanas évek végétől kezdve főképp zsidók olvassák a magyar irodalom új termékeit. Tud a folyóiratokról is (*A Hét, Jelenkor, Magyar Génius, Szerda, Figyelő* stb.), amelyekben jórészt zsidó pénz, fogékonyság, áldozatkészség igyekszik a magyar szellem legkülönb új erőinek szállást csinálni; Kiss József, Palágyi Menyhért, Osvát Ernő és más zsidó írók a századforduló felé, mintegy a közeljövő sejtelmétől hajtva, sűrögve buzgólkodnak egy folyóirat megalapításán, mint szorgos, gondos méhek, amelyek kaptárt építenek a hamarosan megtermő mézhez.

Erről a korról azt az egyet mindenkinek el kell ismernie, hogy elevenség dolgában messze felülmúlta a zsidómentes korábbi évtizedeket. Azt sem lehet kétségbevonni, hogy ez az elevenség a fajmagyar tehetségeknek is hasznára volt, mert annál a néha sznobisztikusan megnyilvánuló szellemi szomjúságnál fogva is, amelyet az antiszemitizmus annyiszor vet szemünkre, többnyire a zsidóság soraiból kerültek ki legelső megértőik és legrajongóbb híveik; hogy amint nagy államférfiaink mellett rendszerint ott buzgólkodott egy-egy odaadó, szerény és lelkes zsidó, úgy a magyar irodalom néhány nagy és meg nem értett óriásának is zsidók voltak a heroldjai: a szegény és magános Vajda Jánosnak a Palágyi testvérek, Adynak Ignotus, Hatvany és mások, a «Nyugat» egész táborának a szerzetesi tisztaságú Osvát Ernő, a zsidó megértésnek, apostoli hévnek és önfeláldozásnak ez a ragyogó megtestesülése. Néhány éve még maga Németh László is elismerte (*Tanu*, I. évf. 2. sz.), hogy «A Hét» c. folyóirat már megpuhította a talajt s Ignotus, Hatvany, Osvát segédletével kialakul a «Nyugat» s ez olyan oxigéndús levegőt teremt, melyben «az életrevaló írói egyéniség gyorsan nő». Igaz, a «Nyugat» írói javarészenek a zsidóság nem vérszerinti, csak nevelőapja volt; de talán ez sem lekicsinylendő érdem, főképp ha olyan gyermekekről van szó, akiket a vérszerinti apa kitagadott s akikről utóbb kiderült, hogy fajtájuk legkülönb fia. Tény az, hogy a «Nyugat» korszakának egyetlen írója sem kényszerült öngyilkosságra, sőt Tolnai vagy Vajda sorsára sem, legalábbis 1919-ig, míg a zsidóságnak volt némi befolyása a magyar szellemi életre. Németh László

szerint a fajmagyarok «egy idegentől megszállt várba szegényen, egyenként lopták be magukat, hogy Ady nagy nemzedékében krátert nyissanak a mélymagyarságnak». De miért lopták volna be magukat, mikor a zsidók maguk ültették őket a vár élére és harcoltak értük? A színmagyarok Budapest bevételével szerinte «bosszút álltak városi úttörőik: Zilahy Károly, Vajda, Tolnai, Reviczky, Justh, Péterfy sorsáért azzal, hogy végül ők is lettek a magyar irodalom». Ha ezt bosszúból tették (a motiválás jellemző Németh Lászlóra), roppant céltévesztett bosszú lett volna. Hiszen a felsorolt írók a zsidómentes korban pusztultak el (Zilahy 1864-ben, Reviczky 1889-ben halt meg) s javarészt Gyulaiban és a konzervatív magyar körökben látták ellenségüket és épp a két legnagyobbnak: Vajdának és Tolnainak a zsidók már barátai és pajtásai közé tartoztak, a mindenkitől üldözött Tolnait meg éppen többször valósággal az éhhaláltól mentették meg. (L. Tolnai *A sötét világ* c. önéletrajzát, *Képes Családi Lapok* 1894—5.) De a zsidók nemcsak azt tették lehetővé a fajmagyar íróknak, hogy megszólaljanak, hanem azt is, hogy őszintébben, tehát magyarabban szólaljanak meg, mint elődeik. Mert a dobogókon kívül, amelyeket összeácsoltak számukra s a hallgatókon kívül, akikül lábaikhoz ültek, még valamit adtak nekik: megértést és szabad levegőt. Ady Endre tudta, hogy mehet az érzés és gondolat legszűzebb és legveszélyesebb tájaira, húséges zsidó olvasói mindenhová követni fogják. Nem ismeri a művészi alkotás lélektanát, aki mellőzhető tényezőnek tartja a közönséget, amelynek számára az alkotás készül, és sosem értheti meg a

«Nyugat» íróinak teljesítményét, aki megfélekedzik arról a bátorításról, amely zsidó olvasóik rajongó megértéséből áradt feléjük. Ne legyen félreértés: Ady, Móricz és társaik alkotásai természetesen azért magyarok, mert ők maguk magyarok. De hogy magyar természetük oly mélységesen őszinte vallomásokban szakadhatott fel belőlük, abban igenis nem csekély része volt a zsidó közönség biztató megértésének, amelyre feltétlenül számíthattak. Beszélhetnénk néhány zsidó író közvetlen hatásáról is; arról a talajpuhításról, amellyel A Hét megkönnyítette a «Nyugat» útját, Heltai iróniájának szerepéről az addig kötelező, de ekkor már üressé vált pátozsz lejárata terén, meg lehetne említenünk, hogy Ady maga ismerte el Szilágyi Géza és Bródy Sándor reá tett hatását, Kosztolányi a Dóczi Lajosét, hogy Juhász Gyula lelkesedéssel írt Kiss Józsefről és így tovább. Ezek a hatások mind nagyobb merésre, szabadságra neveltek, tehát arra, hogy ha egy íróban magyar mondanivaló lappangott, hát azt hozza napvilágra. Sőt, a zsidó környezet esetleges idegenszerű árnyalatai sem árthattak egy erős írói karakternek: azok sem nyomták el, hamisították meg eredeti bélyegét, ellenkezőleg, épp arra szolgáltak, hogy jobban tudatára ébresszék a maga más természetének. Ha Ady, Móricz s némileg Juhász annyira hargszulyozza a magyarságát, ez részben bizonyára épp zsidó környezetüknek tulajdonítható. Mert érdekesmód épp a zsidókkal leginkább barátkozó s így befolyásukkal feltehetően leginkább átítatott íróink: Ady, Móricz, Juhász a legmagyarabb jellegűek. Az ember szinte kénytelen arra gondolni, hogy a filoszemitaság cseppet

sem árt a magyar bélyegnek és hűségnek, inkább használ.

S így végül rájövünk, hogy nem volt kár keresnünk a Farkas Gyula és Németh László tévedései mögött bujkáló igazságot. Homályosan felismertek valamit, ha igazságkereső vágyuk nem is volt olyan erős, hogy teljesen tisztába jöjjenek vele. Farkas Gyula úgy látja, hogy a kiegyezés korában a tömeges asszimiláció következtében a magyar szellem lehanyatlik és csak Ady fellépésekor egyenesedik fel újból; Németh László — az időhatárok némi módosításával — úgy véli, hogy a hanyatlás már a század elején kezdődik s az emelkedés már 1880-ban; míg a «Nyugat»-ban mindkettejük szerint igazán magyar irodalom terem. De ha a XIX. század folyamán a magyarság mind mélyebben szívja magába a zsidó asszimiláció mérget, hogyan lehetséges, hogy a beteg egyre egészségesebb lesz s akkor ugrik legtöbb erővel talpra, mikor a mérleg legjobban átjárta? Hiszen akkor azt kell hinnünk, hogy a mérleg talán nem is olyan káros, mint némely orvos képzei, sőt talán nem is mérleg!

Farkas Gyula mestere, Horváth János, *Aranytól—Adyig* című tanulmányában még így ír: «A Nyugat zsidó és hangsúlyozottan filozemita írók csoportosulása; kicsiben: egy zsidó beolvadással telített magyarság; egy végbement zsidóbeolvadás». (45. l.) Farkas Gyula és Németh László szerint már, mint láttuk, a «Nyugat» a legmagyarabb szellemű irodalmat termelte. Melyiküknek van igaza, Horváth Jánosnak vagy nekik? Bátorító tanulság számunkra, hogy mindkettőnek. A «Nyugat» valóban zsidóbeolvadással telített, de

ugyanakkor mély és tiszta magyarság. Létezése annak igazolása, hogy a két állítás nem mond ellent egymásnak. Köszönjük Farkas Gyulának és Németh Lászlónak az akaratuk ellenére kiállított bizonyítványt, hogy zsidóság és magyarság nem feltétlenül kibékíthetetlen ellenfelek, hanem egymásra vannak utalva s egymást kiegészítik. S ehhez még hozzáfűzhetjük a kérdést: van-e egyetlen hazai nemzetiség, amely a magyar szellemnek olyan virágkorát segítette volna életre valaha, mint a zsidóság a «Nyugat» korszakában?

IX.

Zsidóság és magyarság összeolvadása a világháború előtt már-már teljesen sikerült. Mi az oka, hogy épp a siker küszöbén megállt és visszájára fordult? A két nép színe-java a «Nyugat» szellemében őszinte együttérzéssel találkozott. Nem lett volna egyébre szükség, mint hogy ami a «Nyugat» táborában mintegy jelképesen végbement, a nemzet széles rétegeiben megismétlődjék. De ez nem történt meg. S utólag rájövünk a kudarc okára. Ha a zsidóságot a háború utáni magyarság kilökte a testéből, a legasszimiláltabb zsidó elemeket leginkább, ez nem azért volt, mintha a zsidóság nem asszimilálódott volna. Farkas Gyulák után, akik szerint a Nyugat a klasszikus magyarság legtisztább megjelenése, tragikomikusan fog ugyan hangzani, mégis úgy van: az volt a baj, hogy a zsidóság a magyarság e lángjához, Adyhoz, Móriczhoz, a «Nyugat»-hoz asszimilálódott. A negyvenes évek óta itt talált a zsidóság először megint olyan magyar nemzedéket,

amely valóban elragadta. Milyen repeső szívvel, milyen rajongva sietett elébe! Mintha a várt Messiás érkezett volna meg. Soha lelkesebb asszimilációt. Egy bizonyos korhatáron alul minden zsidó, aki egyáltalában képes volt komolyabb irodalom megértésére, a «Nyugat»-ért lelkesült. Nem vették észre, hogy nincs mögöttük senki. Hogy csak ők asszimilálódnak Ady Endréhez, a keresztény középosztály nem. Hogy a politikailag disszimiláltak kis csoportjához asszimilálódnak, amelyet a magyarság nemzsidó tömegei értetlenül, sőt ellenségesen néznek. Hogy ha társadalmi-politikai sikert akarnak, nem Adyhoz, hanem a hatalomhoz kellett volna símulniok. Hamar utólérte őket a büntetés. A háborús összeomláskor, mikor a tömegek ragadták kezükbe a vezetést, Komp-ország — hogy Ady híres hasonlatával éljek — Nyugatról azonnal «megindult dühösen Kelet felé újra: egy kis sarka leszakadt a kompnak, ott maradt a nyugati partok táján, vagy tízezer emberrel». Hogy a tízezer emberből mennyi volt a zsidó, nem firtatom; hogy országos arányszámukat messze meghaladták, kétségtelen. De Ady mondott még keserűbb véleményt is a «Nyugat» körüli összeolvadás jövőjéről. *Korrobori* című cikkében, az utolsóban, amelyben a zsidókérdéssel foglalkozott, a magyar és a zsidó elit közös szellemi táncorgiájáról szólván, aggódva jövendőli: «Sváb, szepes, rutén és isten tudja, miféle korcsmagyarok rárohannak a magyarság nevében a muzsikálókra és összetapossák a hangszereket...»

X.

Hivalkodni voltunk kénytelenek, mikor pedig a magunkbaszállásnak volna ideje. Senki sem hiszi közülünk, hogy minden zsidó minden szava hasznos volt a magyar életre. De felelnünk kellett Farkas Gyula és Németh László vádjaira, s nem tehetünk róla, hogy hamis vádjaik nyomán érdemeinkre bukkantunk. Vádakra kellett felelnünk: a botlásokról, amelyeket az asszimiláció során kétségtelenül mi is el-elkövettünk s amelyeket szintén becsületesen fel kell tárnunk egyszer, ezúttal ezért nem esett szó. Ez az oka annak is, hogy számos kérdést elkerültünk, amely az asszimiláció tanulmányozása során felmerül. Innen van az is, hogy túlnyomólag tévedések kipécézésével bajlódtunk.

Elismerjük, hogy befolyásoltuk a magyar szellemi életet. De nem kell restelkednünk emiatt. Hasonlítsa össze bárki a zsidómentes 70-es éveket a háborúelőtti irodalmi fénykorral, amely állítólag magyar-zsidó-kor volt, s aztán ítéljen e befolyás értékéről. Kénytelen lesz belátni, hogy az a nagyobb alkotóerejű, sőt az a magyarabb kor, amelyben befolyásunk érvényesült! Ezt a tanulságot azonban, mely ott hever könyvekben, Farkas Gyuláék nem vehették észre, mert ki nem mondott, de egész munkájuknak mintegy elvi alapjául szolgáló felfogásuk szerint árt egy ember és egy nép egyéniségének, ha idegen hatás alá kerül. Holott minden szellemi közösségnek szüksége van arra, hogy időnként kívülről kapjon új táplálékot, s ha elmarad az európai műveltség menetétől, maga kárhoztatja magát arra, hogy utóbb sietni legyen kénytelen.

A hazai zsidóság a negyvenes évektől, de főképp 1867-től kezdve a magyarság révén ismerkedik meg a modern európai műveltséggel. De csakhamar visszaadja a kölcsönt a magyarságnak. Ennek karján tette az első félénk lépéseket Európa felé, most aztán ő ragadja ugyanabba az irányba, mind mélyebben tovább. A 80-as évektől, de főképp 1890-től kezdve már ő terjeszti a nyugati műveltséget a Duna—Tisza táján. Felrissíti, változatosabbá és gazdagabbá teszi a magyar szellem táplálkozását, s egyszersmind élénkebbé a feldolgozás folyamatát is. Új áramlatok meghonosodásához éppúgy idő kell, mint jövevény szavakéhoz és jövevény emberekéhez. De míg a Bessenyeivel, Kazinczyval beáramló műveltség csak egy félszázad múlva vált Vörösmartyban, majd Petőfiben igazán magyarrá, a nyugati műveltség ezúttal bámulatos gyorsasággal alakult Ady Endrében és társaiban magyar vérré. A zsidók nélkül nem lett volna «Nyugat», Adyék nélkül a «Nyugat» nem volna oly mélyen magyar. A «Nyugat» a magyar mult legszebb példája arra, hogy az ölelkezés nem megsemmisülés, az ölelkezés élet. A zsidóknak érdeme, hogy érintetlen, mély rétegeket vertek fel a magyar rétegből, ennek dicsősége, hogy a zsidó ösztökélésre olyan értékes és annyira magyar alkotásokkal tudott felelni. Úgy kapaszkodtak egymásba s emelték egymást egyre feljebb, mint két fogaskerék. Most az egyik kereket leszerelték. Elválik, a koci jobban halad-e így.

DR. KOMLÓS ALADÁR.

MESSZE BORULAT.

Mire gondol egy magános tücsök,
mikor alkonyul felette a nap
és fekete égbolt magasodik...
A világ előttte csak síma lap.
Lábának vonóját felemeli
és méléz kottává lett szívében,
mindegy már : miért, hol, merre, hogyan?
hangversenyszámát most kezdi éppen.

Fátyol van a felhangolt húrokon,
messze borulat adománya ez,
hallgatod barlangos fülkagylókkal
és mint inda át- meg átfon a nesz.
Hallod a nem emberi keservet,
amit egy síró pára hegedül?
Mire gondol a búsuló tücsök,
ha maga van a mezőn egyedül...?

KÖMŰVES IMRE.

HELLENIZMUS A ZSIDÓSÁGBAN.

I. Alexandria.

Aigyptos mezején tartottak az istenek engem,
 Bár haza sóvárgtam; hiba volt dús áldozatomban;
 Istenének akaratját elhanyagolni tilalmas...
 Van hát egy sziget ott, a viharverdeste vizekben,
 Ős Aigyptos előtt: Pháros néven nevezék el;
 Egy teljes nap oda érni a fürge hajóval,
 Hogy ha vitorláit füttyülő szél fújja mögülről...
 Jó kikötője vagy, honnan tengerre taszintják
 A szép karcsú hajót, ha ivóvízzel teletölték.
 E szigeten tartott Kroniosz húsz hosszú nap engem...»

(Homeros, Odyssea IV. 350—360. s.)

S makedóni Nagy Sándor, aki mindenhová magával vitte volt Homéroszt, az Odysszea hatása alatt Kr. e. 331-ben az egyiptomi Rhakotisz falu helyén alapította *Alexandriát*, majdnem ezer esztendeig Róma mellett az ókori világ legfontosabb városát, a Ptolemaeus családból származó uralkodók korában az irodalom és a tudomány székhelyét.

Északon a tenger, délkelet felé a tó kikötő-várossá tették. Az ilyen városnak minden előnyét élvezhette a tenger és a Mareótisz-tó közé ékelt nagy *zsidónegyed*. Belevetette magát a zsidó az örvénylő életbe, belekapcsolódott a világkereskedelembé. Tanuságot tesz erről a sok papyrusz-okirat, amelyről nálunk beszámol Blau Lajos éles elmével és mély tudással.¹

¹ Magyar Zsidó Szemle XXIV—XXXIII. évf. — Zur demotischen und griechischen Papyrus-Urkunde. Berlin, 1912. Papyri

A nemzetközi forgalom fejlesztette a kereskedelem mellett az ipart is. Elvész a falusi élet idillje és megszületik a rendkívül meggazdagodott kereskedő mellett a városi proletáriátus, a feltörekvő művelődő zsidó-polgárság mellett a pigra massa, a konzervatív tömeg.

A művelődést a színházak, akadémiák mellett nagyon előbbre vitte a könyvtár, így a tisztán makedon és hellén lakosságú *colonia Macedonum*-kerületben épült nagy könyvtár 400,000 példánnyal (kettős példányok nélkül 90,000 munka), az autochtón egyiptomi Rhakotiszban a *Serapisz-templom könyvtára* 42,000 kötettel. Bizonyára számottevő könyvtára lehetett az *Óniász-templom*nak is, szentírási és nemzeti irodalmi termékek mellett ú. n. «szifré homérosz», tehát görög művek: lírikusok, epikusok, drámaírók, rétorok, történetírók, filozófusok, orvosok, fizikusok, matematikusok stb. műveivel. Művelődött a kultúra-éhes zsidó, görög köntösbe öltöztették a zsidó eszméket és megrészegedtek az ókor egyetlen teljes kultúrájú nép áldásaitól, miként Faust Hellász képviselőjétől, Helénától:

«Du bist's, der ich die Regung aller Kraft,
Den Inbegriff der Leidenschaft,
Die Neigung, Lieb', Anbetung, Wahnsinn zolle.»

Goethe, Faust, II.

«Te vagy az, akinek minden erőm megindítását,
A szenvedé y egész tartalmát köszönhetem,
Hajlamom', szeretetem', imádásom', örületesem.»

und Talmud in gegenseitiger Beleuchtung. Leipzig, 1913. Évkönyvünkben 1914. Monatschrift f. Geschichte u. Wissenschaft des Judentums. Breslau, 1919. és Prosbol im Lichte der griechischen Papyri und der Rechtsgeschichte. Budapest, 1927.

II. Mi a hellenizmus?

«Ha Aristoteles filozófiájában a görögség lényé konkrét kifejezéssé tömörült, akkor Aristoteles a megsemmisülés küszöbén jelent meg: hagyatéka volt a haldokló görögségnek az emberiség minden jövő nemzedéke számára... A legérettebb görög filozófusnak királyi növendéke (Nagy Sándor) fegyveres győzelmeivel a Kelet távoli országaiba vitte el a hellén szellem diadalát; ... a görög műveltség az antik világ közös kincse, míg végre a római birodalomban az uralkodó szellemi hatalommá, és így az egész emberiség elidegeníthetetlen javává lett».¹

Érdekes, hogy a zsidó hellenizmus nem Aristoteleshez, hanem Platonhoz kapcsolódik. Míg Palesztínában a szigorú törvénnyel szemben a nemzeti eszmét készek feláldozni a hellén asszimilációnak, Alexandriában és a tengerparti gyarmatokban a zsidók nem adták fel az írásbeli és szóbeli tanokban hirdetett vallást és fenntartották a kapcsolatot az anyaországgal és jeruzsálemi szentélyével; a *mózesi törvényhozást cszszegyeztetni akarták a görög filozófiával* és sok részletét allegorizálták, hogy a pogányok meghajoljanak Mózes egyénisége előtt.

Hogy e célt elérhessék, az istentisztelet nyelveként, a héber mellé a görögöt helyezték, sőt lassanként ez lett a nép nyelve még Judaeában is.² Ennek hellén

¹ W. Windelband: Geschichte der alten Philosophie. München, 1894. 175. l.

² A görög nyelvnek a zsidóságra való hatását kimutatja Krausz Sámuel a görög és latin kölesönszokról szóló nagy művében és számos értekezésében.

irányítója a Kr. e. 300-ban alapított Antiochia lett. A hellén szellem kiszabadította a zsidóságot elszigeteltségéből és Simon, az igazságos (Simon hacaddik Kr. e. 300—270) unokája, József, Tóbia fia, a politikai hatalmat magához ragadva, megnyitotta Judaeát a hellén világfelfogásnak.

Hogy a teokratikus, nemzeti rétegekben milyen visszahatást szült a hellénizmus térfoglalása, nem tartozik a jelen értekezés keretébe.¹ Legnagyobb volt az ellenhatás Antiochus Epiphanes erőszakos hellenizálása ellen, és I. Simon, a makkabeus (Kr. e. 140), megsemmisítette Judaeában a politikai hellenizmust.

De a szellemi hellenizmusról bevált a Noé szájába adott áldás: «Adjon Isten szép osztályrészt Jáfetnek, lakozzék Sém sátraiban!» Körülbelül ezer esztendeig makedóni Nagy Sándortól kezdve a zsidó-arab tudomány fellendüléséig, a filozófia és az exact tudományok terén máig, tehát újabb ezer esztendőn át, a sémi zsidóság sátraiban hajlékot talált Hellász óriási szellemi kultúrája.

III. A hellenizmus a zsidóság szellemi életében.

Alexandriában készült az első görög bibliafordítás, az ú. n. *Septuaginta*, legelőször Mózes Ötkönyve. Demetrius Phalereus azt ajánlotta II. Ptolemaeus Philadelphusnak, hogy a nagy könyvtár részére szerezzé

¹ L. erre nézve *Heinrich Graetz* művét: *Geschichte der Juden*. II. 2. (Geschichte der Israeliten vom Tode des Königs Salomo 977 v. Ch. bis zum Tode des Juda Makkabi 160 v. Ch.)

meg a zsidók törvénykönyvét is. A király a jeruzsálemi főpaphoz fordul, hogy küldjön hozzá Alexandriába tudós férfiakat, akik a Bibliát számára lefordíthatják. A főpap eljár a király megbízásában. A héberben és a görögben jártas tudósok elvonultan az alexandriai forgalomtól, Pharos szigetén zavartalanul végezhetik a fordítást. Amikor elkészülnek vele, az alexandriai zsidósággal jóváhagyatják, hivatalosan elismertetik és a királynak átadják.

A király örül a sikeres (és tapintatos¹) műnek. A könyv belekerül a könyvtárba és ezentúl megismerkedik a pogány világ a zsidó törvénnyel és ennek alkotójával, Mózással.

«Krisztus korában a Septuaginta a görög zsidóknál teljesen kiszorította az eredeti szöveget, alapja lett az istentisztelet keretében a (tóra)- felolvasásnak. Philo és Josephus ezt használják, éppen úgy az újszövetségi írók legtöbbször, különösen Márk evangélista és Pál apostol». (Friedrich Bleek, *Einleitung in das Alte Testament*. Berlin, 1886. 536. l.)

A bibliai könyvek mintájára írták egyiptomi zsidó tudósok az ú. n. *apokrif* művek legtöbbszörét, így pl. Tóbith, Judith könyvét, a Salamon bölcsesége címűt stb., valamint az ú. n. Sibyllákat.

A hellén olvasók e művek felé fordultak; érdekelte őket különösen a Biblia és elmélyedve Sokrates, Pytha-

¹ Móz. III. k. 11, és V. k. 14, 7. Arnebeth (=nyúl) szót drasy-pousznak fordítják, gyorslábúnak, nem «lagosz»-nak, mert a Ptolemaeus család neve volt Lagi; sértő lett volna, hogy a lagosz a tisztátlan állatok közé tartozik.

goras, Platon, Aristoteles gondolatvilágában, sok ellenmondást találtak a Biblia és a maguk világnézete között.

A hellén szellemtől telített zsidó írók kénytelenek védekezni és egyúttal a Szentkönyvet megvédeni. Allegóriákhoz kénytelenek fordulni. Így cselekszik Arisztobulosz, aki magának a királynak, Ptolemaeus Philométernek (Kr. e. II. száz.) ajánlja a munkáját: Ἱερῶν νόμων ἐρμηνεία (A szent könyvek magyarázata).

Arisztobulosz szerint olyan kifejezéseket, mint pl. Isten keze, karja, szeme, járása, állása stb. nem szabad szószerint venni, hanem csak képletesen: Isten keze jelenti a hatalmát, Isten állása a világ rendjét és fennállását. «Isten leszáll Szinaj hegyére»: ezt nem szabad mint térben megtörtént jelenetet felfognunk, hiszen Isten mindenütt van. Ez a fejezet csak arra való, hogy e képpel szemléltesse az isteni kinyilatkoztatás fényességét. A világ teremtése hat nap alatt Arisztobulosz szerint azt fejezi ki képben, hogy a világban tér- és időbeli rend uralkodik; a hetedik napon való pihenést sem szabad a szó szoros értelmében felfogni; a megteremtett világ fennmaradását jelzi.

Még a hitéhez hű, de a görög kultúrának hódoló zsidó író és laikus egyaránt feláldozza az Írás világos kifejezését az idegen eszmének, lemond a betű szentségéről, a zsidó vallásnak úgyszólván egyik alapdogmájáról.

A hellén-alexandriai zsidó kultúrkörben megrendül a hit a Biblia igazságában és ez átcsap Judaea és Kis-Ázsia többi hellenista zsidóságára. A hitet és a tudást ellentétesnek érzik.

Megrendítő erővel és költői lendülettel száll ítéletre a filozófusok elbizakodottsága és az uralkodó körök erkölcsromboló világfelfogása ellen a *Sophia Salomonis* («Salamon bölcsesége» a Kr. e. III. száz. vége felé) az ú. n. Rózsa-dalban.

Balga szóval, balga hittel szólnak :
 Rövid az életünk, zord és komor,
 Nincsen ír, ha közelg a vég ;
 Nincs, aki a Hádeszből megváltana minket.
 Bizony ismeretlenségbe vész eredetünk,
 S halálunk után leszünk, mintha nem lettünk volna.
 Csak pára orrunkban a lehelletünk,
 Gondolkodásunk csak szívverésünk szülte szikra :
 Ha ez kialszik, hamuvá szétomlik a test.
 Korán elfelejtik a nevünket is,
 Tetteinkre nem gondol többé senki...

Bizony csak tova tűnő árnyék létünk,
 Ha egyszer letűnt, újból vissza nem tér —...

Nosza rajta! Élvezzük a jelent,
 Éljük vele, mint a bohó ifjú,
 Részegedjünk meg drága mirrhás borral
 S szakasszuk le a tavasznak virágít.
 Fejünk' ékesítse rózsá, mielőtt elhervad ;
 Víg lakomáinkon ne hiányozzék senki ;
 Vigadásunkról emlékezzék meg minden.
 Ez a mi részünk, ez a mi sorsunk ám.

Le a jámbor inségessel, le!

Nincs kímélet özvegyasszonnyal,

Nem jár ki tisztelet az aggnak sem!

A hatalom legyen minden jog forrása...

A jámbor szerző szembeállítja e világnézettel a zsidó valláserkölc kiválóságát. Az ember halhatatlan ; Isten a maga lényének képmására alkotta.

Izrael ama jámbor, akit kiválasztott Isten. Ha a

föld urai üldözik is Izraelt, mert útja eltér az övéktől, mert istentelenségüket gáncsolja... Ha reá lesnek, mint a vadra a föld népei, megkínózzák és dicstelen halállal sújtják: megpróbáltatás ez mind... De egykor ítélni fog Isten a népek fölött... és bűnbánóan szólnak: «Ez tehát az, akit kigúnyoltunk, ez volt megvetésünk tárgya. Járatlanságukban örületesnek tartottuk az életet, becstelennek a végét... Megtévesztve letértünk az igazság útjáról»... (A Sophia Salomonis 2., 5., 18. és 19. fej. egyes helyei.)

Mert bizony támadták a zsidóságot és vallását pogány írók és tudósok. Ismertebb nevek Apollonius Molon, Lysimachos, Chairemon, Apion és az egyiptomi pap Manetho, akire jóhiszeműen támaszkodik Tacitus is.

Harcra kiáll a hellenizmus két legkiválóbb zsidó képviselője. *Philon és Josephus Flavius*.

Philon (1—60),¹ a C. Caligulához menesztett alexandriai zsidóküldöttség tagja és előadója, kidolgozta *Mózes Ötkönyvének filozófiai kommentárját*, hogy evvel a görögöknél és a hellenizmus bűvkörében élő hit-

¹ Stílusa, nyelvezete a finom érzékű, szellemes hellén íróé: Platonra emlékeztet. Platont szentnek mondja, Herakleitos, Parmenides, Empedokles, Zenon, Kleantes isteni férfiak, akik külön szent gyülekezet tagjai. Jól ismeri Homerost, Euripidest és a többi görög író és tudóst. — Lelki szemeim előtt áll az én nagy filozófus-professzorom, Freudenthal Jakob, amikor az ő rendkívül kellemes hangján szólt Philonról a breslauer jüd.-theol. Seminarban. — Igazán zsidó sors, hogy az egyoldalú talmudizmus elfeledette Philont és fenntartotta a legjelentéktelenebb amóra nevét.

sorsosainál megszerezze a zsidóságnak és alaptörvényhozásának megbecsülő elismerését.

A mű egyik része szól a világteremtésről (Περὶ τῆς κοσμοποιίας) egészen Ábrahám születéséig. Ebben bőven kijut az allegorizáló képzeletnek. A másik rész Περὶ τῶν νόμων (A törvényekről) kiemeli a mózesi törvényhozás ésszerűségét és örök igazságát.

Ez az első nagy mű, amely az antik, nem-zsidó világgal megismerteti a zsidóság szellemiségét.

Mélyen érző, erkölcsös görögök Alexandriában és Kis-Ázsiában, előkelő gondolkodók Rómában felfigyeltek, és Philon meg az alexandriai zsidó hellenisták előkészítették a kereszténység diadalmas, hódító útját. Meg is emlékeznek Philonról az egyházatyák.

A második nagy hellenista a zsidó háború Görgey Artúrja — őt is igazolta a történelem — *Josephus Flavius* (szül. Kr. e. 37.) (Jószéf ben Matiszjáhu hakhóhén.). Ez a zsidó árulónak bélyegzett katona, politikus és historikus örök dicsősége népünknek. Philon munkáját folytatja. Mint a zsidó háború egyik hadvezére igazolja annak nagyságát, magasztosságát a világhódító Róma előtt. A zsidó vallást megvédelmezte az alexandriai szofista Apion röpirata ellen; a nagy római történelem mellé illeszti hatalmas, húsz könyvből álló művét: Ἰουδαικῆ Ἀρχαιολογία, a zsidók őstörténetét a világ teremtésétől Neróig (66. Kr. u.)

A győző Rómának hirdeti: *Izrael politikai pusztulásával nem jár együtt vallásának romlása; Róma istenei nem győztek Ción istene fölött.*

Ennek a hirdetője (latin feldolgozása, a Hegesippon útján az egész világ előtt) a Flaviusok Rómájában

olyan elismerésben részesült, hogy műveit elhelyezték az állami könyvtárba és odaállították melléjük mell-szobrát. Josephus Flavius az első zsidó, aki Európában szobrot kapott.¹

*

A zsidó igazságnak nem ártott a hellenizmus, nem az iszlám, nem a renaissance, nem a XVIII—XIX. század eszmevilága. Molièret követte öntudatlanul: *Je prends mon bien où je le trouve* — elfogadta a jót, ahol csak találta. «Megújhdott a zsidóság szelleme: megint fiatal lett, örült az életnek és az élet is örülhetett neki».²

DR. KOHLBACH BERTALAN.

A KIDRON VÖLGYE.

A Kidron völgye oly síma,
mint hízelgő ember szava.
Komor, fenséges, fekete,
lépesős, kopár, Kidron völgye, te!
A pokol talán ilyen lehet,
hová viszik a holt lelkeket.
Sivatag ez, sötét kősvatag,
Judea földje, csöndes, álmatag.

¹ V. ö. Alexander Baumgartner S. J. Geschichte der Weltliteratur. III. Die griechische und lateinische Literatur. Freiburg im Breisgau, 1902. 563. l. — Graetz, Geschichte der Juden III. 456—457.

² Kecskeméti Lipót: Egy zsidó vallás van-e, több-e? Nagyvárad, 1913. 27. l.

Itt minden csöndes és halott,
 nem lenget üde illatot
 a szél, zöld fűszál, színes virág,
 viruló bokor, nincs, nincs, sehol.
 Csak oldalt nyúlik zölden el
 ciprusos oázis, zsenge liget,
 sivatag gyöngye : Getsemáne kert!
 S könnyes szemem most elpihen
 a remegő, szép Holt-tengeren.
 Oly közel csillog zöld vize,
 hinném, elérem izibe,
 csak kinyujtom felé kezem,
 s langyos vizében megmeríthetem.

MONOSTORI ADA.

BÉRÉNICE.

Racine születésének 300 éves fordulójára.

Racine-nak nemcsak bibliai *Esther*-e és *Athalie*-ja érdemel élénk figyelmet, gondos tárgyalásra méltó zsidó történeti tárgyú *Bérénice*-e is.

Bérénice történetét Racine-nal egyidőben feldolgozta a klasszikus francia tragédia-költészet másik kimagasló művelője, Corneille Péter is. Racine drámája 1670 november 21-én az *Hôtel de Bourgogne*-ban került színre, Corneille *Tite et Bérénice*-ét egy héttel később Molière társulata adja elő. A köztudatban Racine Lajos, a költő fia, majd Fontenelle és Voltaire gyökereztetni meg azt a hiedelmet, hogy *Henriette d'Angleterre* ügyessége ravaszkodta ki a francia tragédia két nagy költőjének szembeállítását, a nélkül, hogy ezek bármit is sejtettek

volna. Egy jeles irodalomkutató, *Michaut*, megcáfolta ezt *La Bérénice de Racine*-jában.

Előszavában Racine Bérénice történetére vonatkozóan *Suetonius*-t idézi: «Titus reginam, cui etiam nuptias pollicitus ferebatur, statim ab urbe dimisit invitus invitam.» Ez így nagyon sovány történet. Rámutat erre maga a költő is, de úgy látja, hogy «a szenvedély erőszaka» drámai feldolgozásra nagyon alkalmassá teszi. Különben Racine nemcsak Suetoniust olvasta, hanem Tacitus *Historiae*-jét (2, 2, 18), Dio Cassius *Ρωμαϊκή ιστορία*-ját és *Josephus Flavius* híres munkáját is. Ezeknek az íróknak a leírása alapján Titus és Bérénice története így alakul ki: Bérénice-be, Juda királyának leányába, Jeruzsálem ostroma alatt, beleszeretett Titus, *Vespasianus* fia; magával vitte Rómába, feleségül vette volna; az utolsó percben erről mégis lemondott, mert attól tartott, hogy a nép ellene zúdul.

Racine drámájának ez a tárgya: Titus császár megtudja bizalmasától, *Paulin*-től, hogy a római nép elégedetlenségét keltheti fel, ha Bérénice-t feleségül veszi. Ezért elbocsátja udvarából. *Antiochus*, az *Eufrátesz* mellett elterülő *Comagène* királya is szereti a zsidó királyleányt. Titus most reábízza a *dépôt précieux*-t, de Bérénice nem tud hozzáhajolni, mert még elutasítottóságában is Titusért dobog a szíve.

Ebből az egyszerű cselekvényből *Voltaire* inkább idilli pásztorszerűséget érzett ki, mint tragikai erőt. Du Maine hercegnőhöz írott levelében azt olvassuk, hogy Bérénice nem egyéb, mint egy császár, egy királynő és egy király között lejátszódó *pastorale* (*Oeuvres de Voltaire*, XXXVI. köt., 384. l.). Homlokegyenest

szegződik szembe ezzel a francia kritikai irodalom legkimagaslóbb szellemének, *Sainte-Beuve*-nek az álláspontja. *Bérénice* tervét jellemezve, ezt írja: «Végtelen művészetre vall, hogy azok a kis rúgók, melyek útnak indítják a cselekvényt s felépítése alapját megvetik, a legtökéletesebb összhangban vannak . . .» (*Sur la reprise de Bérénice au Théâtre Français*, 1844 januárjában, *Portraits littéraires*-je I. kötetében, 125. l.) Milyen éleslátással hirdeti: Racine inkább «a szív harcát» elevenítette meg benne, mint a «tényekét»! Nem kevésbé mélyen fejtegette a *Collège de France* hallgatói előtt a finoman elemző *Deschanel*: arra, hogy egy ilyen vékony tárgyat drámává szőjön ki a költő, «csodálatos árnyaló művészet»-re, a «pátosz szelíd és gyöngéd eré»-re volt szükség (*Racine*, I. k., 237. l.). Az ilyen tárgyhoz erősen kínálkozik a klasszikus költők tisztelte *hármás egység törvénye*. Újabban is jellemzően írja Racine-ről *Maulnier*, hogy a hely, idő és cselekvény egységével való könnyű bánás a tragikai egyszerűség természetes következménye nála, Racine valóságos *magicien des unités* (*Racine*, 1936., 79. l.).

Ilyen varázslója a női léleknek is. *Bérénice* Előszavában azt hangoztatja, nem múlhatatlanul szükséges, hogy a tragédiában vér folyjon, *felséges szomorúságot* kell belőle kiéreznünk. Valóban, a *tristesse majestueuse* tragikai hangulata árad felénk a zsidó királyleány Racine-rajzolta egyéniségéből. Bízik Titusban, ezerszer megpecsételt esküiben, hogy őt majd császárnévá koronáztatja. Derűlátó: Titus szereti, ő is Titust; hiszi, hogy a nép enged majd. Rajongva szól Titus dicsőségéről és Rómája ragyogásáról. De egyszerre csak elborul

a lelke : Titusnak szava sines hozzá. Nem érti hallgatását. Milyen remekbe készült lélekrajz drámai vetülete az a szín, melyben Antiochustól megtudja, hogy meg kell válnia Titustól; attól fél, talán tört vetettek neki, hogy elválasszák tőle. Érzi, hogy ereje elhagyja s hogy lelkét gyászos sejtelem felhózi be. Mikor szembe kerül a császárral, a dialektika élesen hasító érveitől szikráznak hozzáintézett szavai. Felébred önérzete, büszkesége is. A gúny hidegfényű acélját is megvillogtatja, s vallomást tesz szerénységéről: a trón bíbora nem vonzotta soha; szeretett; az volt a vágya, hogy szeressék. Nem akarja, hogy miatta szerencsétlenség szálljon a birodalomra: engedelmesen meghódol Titus intézkedésének.

Ez a lélek a maga tusáiban és a végső megenyhülés szivárványos ragyogásában a «kizajlott búfelhő»-nek méla ború megülte világát tárja elénk. Ha igaz, hogy Descartes *Discours de la méthode*-ja egy gondolat története, az is való, hogy Racine tragédiája egy lélek elégiászerű kibontakozása.

Mélységben és alakító művészetben Racine túlszárnyalja Corneille-t. Corneille *Tite et Bérénice*-e abban a lényeges mozzanatban tér el Racine *Bérénice*-étől, hogy a zsidó királyleánnyal vetélytársat állít szembe: Domitie-t. Noha a császár testvérének, Domitian-nak a jegyese, trónra vágyódásában minden követ megmozgat, hogy Tite-et meghódítsa magának. Domitian bizalmasának, Albin-nek mesterkedéséből Bérénice Rómába jön. Szembekerül Domitie-val, Tite-nek is szemrehányásokat tesz. Ez újra fellángol, de a büszke Bérénice Domitie-hez utasítja. Azt mondja a császárnak, messze

földre megy, hogy ott sirassa el szerencsétlenségét. Hiába közvetíti Domitian a szenátus döntését: csak rómaivá kell fogadnia Bérénice-t, Tite feleségül veheti, szakításának büszke elhatározásában ingathatatlan marad.

Corneille Titusa, mint a Racine-é is, gyenge, ingadozó, a férfiaság lelke a két Bérénice-be szállott, de míg Racine-nál megragadó költészettel rajzolt küzdelmét az *államérdek* sziklavára ellen vívja, Corneille-nél mesterkedő erőltetettségre vall az a kiokoskodott fogása, hogyan állja Bérénice a harcot — *a másik nő ellen*. A klasszikus francia dráma egyik legszembezőkőbb sajátossága, a *szónoki mozzanat*, mindkettőhöz utat talál, de Racine-nál Bérénice szavait csipkefínomságú líraiság költői heve melegíti át, Corneille-nél észből pattant érvek ridegen villanó hidege hűti le.

A kritikai köztudatot is élénken foglalkoztatta a két *Bérénice*. Racine ellenségei résen állnak. *Villars* abbé (1671) kikel a fiatal Racine ellen, gúnyolja a «szerencsétlen fiatal embert», hogy vakmerőségében vagy «oktalan barátok» tanácsára bele mert menni az «egyenlőtlen» küzdelembe.¹ Szemére veti, hogy Titus nem római hős, hanem egyfelől epedő Céladon, másfelől áruló és eszköszegő. Bérénice jellemének alakításába is beleköt, a cselekvény csupaszságával pedig Corneille tárgyszövegét állítja szembe.² Utrechtben 1673-ban a két *Bérénice*-

¹ L. Deltour: *Les ennemis de Racine au XVIIe siècle* c. művében, 245. l. Néhány héttel később mégis tiszteletlen és durva hangon nyilatkozik *Villars* Corneille *Tite et Bérénice*-éről, Racine-t pedig ...dícséri. Deltour k.-ben: 246. l.

² Deltour id. m. 232—244. l.

ről ‚kritikai vígjáték’ jelent meg: *Tite ou Titus ou les Bérénices*. Az Emlékezet templomában megjelenik Corneille és Racine négy főalakja: a két Titus és a két Bérénice; Thalia Corneille-t, Melpomene Racine-t védi. A kihallgatások és védőbeszédok elhangzása után Apollo keményen elmarasztalja Corneille alakjait, noha a Racine-éi is kapnak egy kis korholást. Az ítéletnek érdekes helye ez: «Azok is, ezek is jobban tették volna, ha a történet országában maradnak, ahonnét származnak, hogysen a költészet birodalmába akartak átmenni, erre semmikép sem alkalmasak.»¹

Igazabbak és mélyebbek az élesebb szemmel látó, finomabb ítélkezéssel kutatók megállapításai. *Deschanel* úgy találja, hogy Corneille rejtélyes módon írta meg *Tite et Bérénice*-ét, Racine alkotása igazibb; szellemi alkatához híven, Corneille a nagylelkű megoldást, az önkéntes áldozatot kívánja, míg Racine, a női lelkék költője, «a lemondás és a könnyek» patétikus önfeláldozását. Az egész Racine-irodalomban *Deschanel* élezi ki a leghatározottabban, hogy *Segrais Bérénice-regénye* (4 nyolcadr. kötetben, 1648—1651) hozta forgalomba Titus és Bérénice mondáját: Racine elfogadta, de nem használta fel, míg Corneille vázlatul ezt választotta (id. m. 242—244. l.). *Faguet*, az éleselméjű kritikus, összevetve a két nagy francia költő *Bérénice*-ét, kiemeli, hogy Corneille a maga alkotásába belevitte érzékét a rendkívüli iránt, Racine pedig a magáéba nemes bájt lehelt, a szív finom érzelmeit fejezte ki benne: «Sikere olyan nagy volt, hogy még az irígységet

¹ Deltour k.ében 248—252. l.

is elhallgattatta » (A *Satires et portraits au dix-septième siècle* című kötetében, 70. l.)

Racine-nek ez az irigységet is lefegyverező ereje, Corneille *Tite et Bérénice*-ével kapcsolatban, még egy jelentős szempontból érdekli a kutatót. A nagy *Brune-tière*, a vaslogikájú irodalomtudós, *Les époques du théâtre français*-jében úgy nyilatkozik, hogy Racine *Bérénice*-e a francia irodalom «legnemesebb elégiá»-ja. Igaz, de mennyire *mélyebb volna* Racine tragédiája, elégiás, sőt tragikai vonatkozásban is, ha *Bérénice sorsába belejátszanék Jeruzsálem pusztulása*. Felmerül a kérdés, van-e a szent város vesztének nyoma a tragédiában. Sajnos, ez csak emlékszerű benne, így is fagyos és merev.

*

Maga Bérénice hideg a zsidó nép iránt, nem is említi. Másfelől Arsace emlékezteti Antiochust vitézi harcaira a «lázadó, de végre igába tört» Júda ellen: Jeruzsálem ostromoltjai sáncaikon biztonságban szemlélték a rómaiak haszontalan rohamait, de Antiochus rettenthetetlenül osztogatta a halált (I. felv., 1. jel.). Azt a szomorú valóságot, hogy Titus tűzzel-vassal emésztette Jeruzsálemet, hogy itt rémes forrongást és vészes éhínséget támasztott, Paulin így jellemzi:

Enfin après un siège aussi cruel que lent
Il dompta les mutins, reste pâle et sanglant
Des flammes, de la faim, des fureurs intestines
Et laissa leurs remparts cachés sous leurs ruines.

Paulin Titus előtt hivatkozik a leigázott Júdára, füstölgő sáncaira, *Titus buzgalmának örök emlékére*

(II. felv., 2. jel.). Így szolgál az ősi hazáját hősiiesen védő zsidóság gigászi küzdelme egy *chevalier galant* felmagasztalására! Bérénice elveszett zsidó hazáját egy könnyre sem méltatja.

Nem így Corneille. *Tite et Bérénice*-ének két jelenete ragadja meg figyelmünket. Az egyikben (III. f., 3. j.) Bérénice és Domitie, a két vetélytárs, lép fel. Mintha a Sorbonne doktorainak disputációit leste volna el, Domitie elismeri ugyan Bérénice-nek Titushoz való jogát, ez őt szereti is; neki, Domitie-nek, kudarcból kell tartania, de annyival mégis csak tartozik önmagának, hogy odanyilazza Bérénice-nek: neki, *Domitie-nek, nincs meg az az érdeme Titus előtt, hogy ezt a hőst a maga hazáján engedte volna diadalmaskodni:*

...je n'ai point la gloire
D'avoir sur ma patrie étendu sa victoire
Et renversé l'autel du dieu que j'ai servi.

Igazi női csípősséggel végzi, talán már terhére is van. Míg itt a gúny mezébe öltözött retorikai játék mozzanata tűnt fel, egy másik jelenetben (IV. f., 1. j.) tragikai ború feketeségében komorodik elénk az a motívum, mely Racine tragédiájában teljesen hiányzik: Corneille Bérénice-e úgy érzi, *mikor Róma el akarja rabolni szívét attól a Titustól, kinek hazáját is feláldozta, hogy Istenének büntetése sújtja:*

C'est à Tite, à lui seul que j'ai tout immolé.
J'aurais servi Solyme ou péri dans sa perte
Et quand Rome s'efforce à m'arracher mon coeur,
Elle sert le courroux d'un dieu juste vengeur.

Jeruzsálem ostroma csak belevillan a két klasszikus költő tragédiájába. Elég egy pillantást vetnünk az egyetemes költészetre és a hazai irodalomra, hogy lásuk, mennyire érezték a költők ennek az ostromnak drámai erejét, Bérénice-szel való vonatkozásban pedig még egy lenyűgözően érdekes párhuzamra is nyílik alkalmunk.

*

Titus 67-ben követte apját, Vespasianust, Júdeába; mikor pedig ezt Galba után császárrá kiáltották ki, hazatért és fiára bízta Jeruzsálem ostromát. Titus, féktelen kegyetlenségre valló vérengzés után, 70 szeptemberének 8-ik napján elpusztította a zsidóság szent városát. Rómában nagy *triumphus*-szal ünnepelték érte, diadaloszlopot is állítottak neki.

Jeruzsálem pusztulását *Poussin*, a nagy francia festő, két remekbe készült képen örökítette meg, *Giulio Pippi* mesteri festményén a Titus diadalszekere elé fogott zsidó nő az igába tört Júdeát személyesíti.

Ez a hazáját és hitét omló vére özönével védő zsidóság lebilincselte a lelkeket. Jámbor zsidó házak falán olvashatjuk ezt a két héber szót: *Zécher lechorban!* (Emlékezzél a pusztulásra!). Jeruzsálemnek a *deliciae generis humani* eszményképe, Titus császár okozta rémületes lerombolására céloznak. Bérénice története elválaszthatatlan tőle. Ebben a mozzanatban *Villars* abbé Racine-kritikája jó nyomon járt. *Villars* szeméretveti a nagy költőnek, hogy Bérénice megfeledkezik zsidó hitéről, halhatatlan pogány istenekről beszél (l. *Deltour* id. m. 239. l.).

Egy 1391-ből való *insbrucki* kéziratban egyházi játék van Jeruzsálem pusztulásáról. Egy *oxfordi* író is drámába foglalta 1584-ben.¹ A francia *Richeome Lajos* azt tervezte 1599 táján, hogy *Le jugement général*-jába verses tragédiát ékel Jeruzsálem veszéséről. Valószínűleg iskolai dráma volt.² Különös figyelmet érdemel egy XVII. századi angol költő, *Crown János*, a klasszikus Dryden kortársa. Hősi drámának (heroic play) nevezi 1677-ben írott színművét: *The Destruction of Jerusalem by Titus Vespasianus*. Nagy költekezéssel hozták színre és hatásos eszközökkel mozdították elő sikerét. Két részből áll: az elsőbe elképzelt szerelmi történetet szőtt Parthia királya és a zsidó főpap leánya között, a másodiknak tárgya Jeruzsálem pusztulása, hozzáfűződik Titus és Bérénice szerelme. Jeruzsálem feldúlása tárgya egy másik angol drámának is. *Hamings Vilmos* alkotása ez: *The Jews' Tragedy, or Their Fatal and Final Overthrow by Vespasian and Titus his Son* (1692). Josephus Flavius munkája alapján dolgozott, a drámában szerepelteti is. Az a legszembeötlőbb törekvése, hogy Jeruzsálem ostromáról reális festést nyújtson.³

Mindannyit túlszárnyalja a *Bánk bán* költőjének, *Katona József*nek tragédiája: *Jeruzsálem pusztulása*. A magyar kritikai irodalom klasszikusa, Gyulai Pál, dicséri a Josephus Flaviusból merített tragédia szereplői-

¹ W. Creizenach: *Geschichte des neueren Dramas*, I. k. 231. és III. k. 422. l.

² H. Bremond: *Histoire littéraire du sentiment religieux en France*, I. k. 29. l.

³ Adolphus William Ward: *A History of English Dramatic Literature to the Death of Queen Anne*, III. k., 400—401. l.

nek erős, jellemző vonásait; Simon, János, Eleázár «a szenvedély óriási alakjai»-ul tűnnek eléje (*Katona József és Bánk bánja*, 81—85. l.). Bayer József is méltatja *Jeruzsálem pusztulásának* hatalmas drámai erejét, «az erő biztos járását» (*A magyar drámai irodalom története*, I. k., 256. l.).¹ A mi tisztünk ezúttal csak az,

¹ A kiváló Katona-kutató, *Waldapfel József*, egyik alapos tanulmányában (*Jeruzsálem pusztulása, Irodalomtörténeli Közlemények*, Akadémia, 1929, 301—327., 397—449. ll.) részletesen igazolja, hogy Katona Józsefnek *Josephus Flavius Bellum Judaicum*-a volt a forrása. Fejtegeti azt is, milyen finom művészi érzéssel alakítja a költő a nyers anyagot. Bérénice történetét illetően kideríti, hogy Katona használta *Josephus Flavius* másik főművét, az *Antiquitates*-t is. Megállapítja, hogy Katona tárgyát kivált a *Florus* és Bérénice jelleméből fejlesztett küzdelem elképzelésével avatta drámaivá és hogy Bérénice-ben egész ellentétességében igyekezett megeleveníteni «e sokrétű érdekes alakot». Általában *Jeruzsálem pusztulásában* Katona «tudatos művészi önfegyelmzés»-ét figyeli meg, a tudatosság mozzanatára rámutat a történelmi anyag alakításában is.

Ezen a helyen említjük, hogy a XVI. századi *Hans Sachs* drámájának (*Zerstörung Jerusalems*) tárgya a szent városnak Sanherib okozta feldúlása. Másik, élénk figyelmet érdemlő jelenség, hogy az *elbeszélő költészet* sem feledkezik meg Jeruzsálem pusztulásának megrendítő tragédiájáról. Nálunk *Mádai Mihály*, *Josephus Flavius* és *Rufinus* nyomán, verses történetbe kezdett 1551-ben Jeruzsálem pusztulásáról, de csak 16 versszakot írt (*Régi Magyar Költők Tára*, VI. k. 33—35. l.). *Szegedi András* 1553-ban írta zavaros, kusza és tanulágszolgáltató *Historia de expugnatione urbis Jerusolomitanae*-ját (*R. M. K. Tára* VI. k. 153—187. l.). *Csengeri András* *Historia a Jeruzsálem városának veszedelméről* c. versét (1574), mint *Mádai* és *Szegedi* is, *Josephus Flavius* nyomán írja (*R. M. K. Tára* VI. 6.). *Vályi Nagy Ferenc* is *Josephus Flavius*-t kényszeríti verses alakba. Mint *Beöthy Zsolt* írja, *Dugonics András*, *Kónyi János*, *Etédi Soós Márton*, *Peretsényi Nagy László*, így *Hunyadi László*-jában

hogy a két költő Bérénice-alakítását összevevessük. Míg Racine Bérénice-ének tudatában nem él a pusztulásra szánt népe emberfölötti gyötrelmeivel való együttérzés, Corneille-nél is röpkén villan meg, addig Katona ezt jelentős vonásul vetíti elénk. Racine-nél úgy támad elő, mint aki a diadalmas Titus előtt olvadozik, míg Katona József Bérénice-e zsidó népe miatt sötét borúba temetkezik. Elpanaszolja Josephus Flaviusnak: Jeruzsálemet «a tyrannusok oly inségre vitték, hogy csak említeni is rettentő» (I. felv., 5. sz.). Kacérnak is festi. Titus szemére veti, hogy ellopta becsületét; «szirén

(1793) és *Jeruzsálemében* (1799) Vályi Nagy Ferenc is, Gyöngyösi István költői példaszolgáltatásán buzdul, «abban a műágban keresnek babérokat, amelyben mesterök tündöklött». (*A szépprózai elbeszélés a régi magyar irodalomban*, II. k., 134—135.)

A XIX. század legünnepeltebb héber költője, *Jehuda Léb Gordon*, az oroszlanok elé vetett Simeonról szóló megragadó költői elbeszélését Jeruzsálem pusztulásának korából meríti. Mennyire megrázza a lelket Gordon leírása:

Füstölgő romok, hullák temetetlen,
Égő tetőkről vér, vér permetez,
Győzők zsvaja zajtól visszaretten,
Hullák, romok, Jeruzsálem ez?

(Patai József: *Héber költők*, I. k. 77—78. l.) *Feuchtwanger Leó Zsidó háború-jának hőse* Josephus Flavius. Ez a lenyűgöző történeti regény széles ecsetelésű képeket nyújt Rómáról, Jeruzsálem ostromáról és Izrael bosszúállóinak mozgalmairól. A regényben Berenike Titus iránt érzett vonzalmának legfőbb rúgója Jeruzsálem megmentése. Titus Berenikének tett forró ígérete ellenére is elpusztítja Jeruzsálemet.

Újabban Jeruzsálem pusztulását megragadóan dolgozta fel *Kóbor Noémi: Jeruzsálem pusztulása*. Budapest. 1922.

készített sírgödröt virtusainak» (III. felv., 4. sz.). A visszautasított Bérénice elfogadja a szerelmére áhítózó Florustól a tört, hogy búcsúöleléskor Titus szívébe dőfje (III. felv., 6. j.), de ijedtében elejti, mire Titus elvezetteti. Majd Florus-szal szövetkezik, ha kíméli Titust és Jeruzsálemet. Csalárdul Florus mégis elpusztítja a várost.

A történelmi valósághoz híven Katona Bérénice-ingatag erkölcsű, szerelemre lobban Titus iránt is. Vonzó vonása zsidó népéért való tusakodása; érezzük, hogy mögötte vészes parázslással izzik Jeruzsálem borzalmas tragédiája. Katonánál bontakozik, alakul, majd ellobban a szerelem, Racine-nél csak utolsó szakaszában éled elénk. Katona, a romantikus drámaírók modorában, párhuzamos cselekvényként, Simon, Eleázár, Matathiás és Mária sorsában a zsidó nép tragédiáját peregteti le, Racine a józan számítású görög drámának pőre egyszerűségére törekedett. Lélektani elmerülése tagadhatatlan, de ezt kimért határig rögzíti, csupán a szeretett, majd a politika vaskényszerére elutasított nő helyzetének általános lélektani szemszögéből cselekszik; kiiktatja ennek zavaros multját, így tova-tünteteti a jellem valódi vonásait. Másfelől igaz, hogy *mint elképzelt Bérénice-t* meglepő lélektani finomsággal és árnyaló készséggel rajzolja. Katona Bérénice-ében a jellemvonások gazdagabbak, igazabbak, elevenebbek, tragikai farkasszem-nézésük is élesebb, de az is kétségtelen, hogy a klasszikus eszmény sugallta egyszerűsített-ség ellenére is *lelki elmélyedésben Racine-é a pálma.*

*

Ez a két mozzanat: klasszikussága és elmélyedése a női lélek világában nagy színpadi sikert is biztosított Racine *Bérénice*-ének. *La Champmeslé*, aki iránt maga Racine is gyengéd érzellemmel viseltetett, a jellemrajz finomságát mélyen átérző lélek művészetével tolmácsolta a zsidó királyleány szerepét; nem kevésbé tündökölt benne *Lecouvreur Adrienne* (1724), a francia színművészet másik csillaga; Bérénice-alakításával a harmadik nagyság, *Gaussin kisasszony*, még a nagy Rousseau-t is elbűvölte. A jelentős szerepet csodás művészettel tolmácsolta a francia színészet élite-karának egyik legragyogóbb tehetsége, a zsidó *Rachel* (1820—1858.) *Janin*, a kiváló kritikus, fedezte fel.

Stendhal csodálatos lángelmének látja Rachelt, Béranger lelkesen vallja, hogy ez a *phénomène dramatique* a romantika idején valóságos forradalmat csinált a XVII. század klasszikus tragédiaköltészete javára: feltámasztotta Corneille-t és Racine-t, Gautier Teofil pedig azt hirdette, hogy ennek a klasszikus világnak életrekeltésével kerékbe törte a nagy romantikus mozgalmat.¹

Stendhal, Béranger és Gautier nagy kortársa, *Sainte-Beuve*, elmélyedő gondossággal és lelkesen méltatta Rachel Bérénice-alakítását. Kiemeli, milyen kimagasló értelmi erővel mélyedt el Rachel ebben a «a lehető leg-racineibb» szerepben. Ezt a *distinction d'esprit et d'intelligence*-ot nem győzi eléggé dicsérni. Méltatja orgánuma tisztaságát és természetességét, testtartása, taglejtései

¹ Maurice Souriau: *Histoire du romantisme en France*, 1927, III. k., 220—222. — Barthou könyvet szentelt Rachelnek.

és öltözködése antik illemtudását, válogatott ízlését. Olyan jelenségeket lát Rachel Bérénice-alakításában, melyek «diadémra született homlokokat» díszítenek. Kivált az utolsó felvonásban csodálja meg ennek a művészi munkának *tragikai fenségét (majesté tragique)*. Úgy érzi, hogy Rachel a helyzet eszményképét eleve-nítette meg (l'idéal de la situation est devant nous). Sainte-Beuve is vallja, hogy a diadalmas romanticizmus idején a győzelmi lobogót Rachel menti át a klasszikus dráma javára.¹

*

Sainte-Beuve neve a kritika körébe vonja figyelmünket. A *Parfaict testvérek* ezt írják hatalmas történeti munkájukban (*Histoire du théâtre français*, Amsterdam, 1735), hogy Corneille a maga remekeivel valóságos eszményi mintaképpé magasztosult, de csakhamar Racine is helyet foglalt a nagy ember mellett és «bábérbai közül elragadott néhányat» (I. k. Előszó: XXIII. lap). Hozzátehetjük, hogy ennek a szellemi viadalnak a Bérénice-tárgy volt a legszembeötlőbb bizonyág-levele. Miután foglalkoztak Villars abbé, Sévigné-né, Subligny és Du Bos kiritikájával, közlik Bérénice III. felvonásának 2. jelenetét, mert láttatni akarják, mennyire nincs igazuk az akadémuskodó bírálóknak. Így kiáltanak fel: «Az érzelmek milyen tömege! Milyen művészet van fokozásukban és milyen választékosság kifejezésük módjában!» (VII. k., 96. l., 1747-ben). A XVIII. század egyik legjelesebb kritikusa, *La Harpe*² Racine-t

¹ *Portraits littéraires*, I. k., 124—127. l.

² Jean-François Le Harpe (1739—1803).

méltató akadémiái *éloge*-ában kiemeli, hogy a tragikus stílusnak Franciaországban Racine az első mintája, a tökéletesség fokára emelte azt. Találóan veti össze a nagy költő *Andromaque*-ja bámulatos művészettel rajzolt nőalakjával, Hermione-nal: Hermione-ban Racine a szenvedély erőszakosságát, végzetességét és iszonyatát festi, Bérénice-ben mindazt, ami gyöngédség, fínomság és elmélyedés van ebben az érzelemben; Hermione megremegteti, Bérénice könnyekig meghatja a nézőt (a *Choix d'éloges* c. kiadványban: *Éloge de Racine*, III. k., 363. és 373. l.). Dícséri még benne a tárgya nehézségén diadalmaskodó erőt, ékesszóló, megható és szíveket lebilincselő nyelvét. Elevenre tapint La Harpe, mikor ezt írja még Bérénice-ről: «Mennyi örömet kellett találnia XIV. Lajos udvarának, ennek a művelt, ragyogó, gyönyörkergető udvarnak, ebben a mindeddig nem hallott, elbűvölő nyelvben!» (379. l.) Eszünkbe jut La Harpe mestere, *Voltaire*, amint *Le siècle de Louis XIV*-ában, szemlét tartva a kor költőiről, úgy dícséri Racine-t, mint aki «a költészet szelíd harmóniáját» és «a szó báját» a legmagasabb fokra emelte (376. l. az 1889-iki kiadásban.).

Szellemesen írta *Sainte-Beuve* (1844), hogy *Bérénice*-en rajta van Racine egyéniségének jegye: *le cachet racinien*: «Mint ahogyan mondják, egész nyarat kell Nápolyban töltenünk, egész telet Szentpétervárott, éppen úgy, amikor az ember Racine-hoz közeledik, bátran *Bérénice*-ig kell eljutnunk» (*Portraits littéraires*, I. k., 116. l.). Az éleslátású *Nisard* úgy látja, hogy *Bérénice* egytestvér Racine egyéb nőalakjaival: *Iphigénie*-vel, *Junie*-vel, *Monime*-mal, szelídségben és félnétségben annyira,

mint a fékezett és fátyolozott érzelmekben ; mindennek titkát, nyelvét is csak Racine ismerte (*Histoire de la littérature française*, III. k., 41. l.).

Racine munkáinak bámulatos tudású, józan ítéletű és finom ízlésű kritikai kiadója, *Mesnard*, ötletesen felelt Villars abbénak arra a vádjára, hogy *Bérénice* csak madrigálok és elégiák gáláns szövedéke volna. «Ha *Bérénice* inkább elégia, mint tragédia . . ., milyen utólérhetetlen elégia ez!» (*Les Oeuvres de Racine*, 1865., II. k., 348. l.). Meleg szavakkal jellemzi *Bérénice* «egyszerű, természetes báját», «elbűvölő szelídségét», összeveti Catullus Ariadne-jával és Vergilius Dido-jával; erősebb tragikus szenvedélyt talál bennök, de úgy érzi, hogy a szerelem megható gyöngédségében Palesztína királynőjének szerepe páratlan a költészetben (357. l.).

Brunetière (1879) *Corneille* alakjainak hősiségével szemközt Racine emberei szenvedélyének realizmusára világít élesen: mindennap és minden szélességi öv alatt akad egy-egy Titus, «ki összetöri vagy összemorzsolja valamelyik *Bérénice* szívét» (*Études critiques sur l'histoire de la littérature française*, I. série, 171—2. l.). *Bernardin-t* (1898) *Bérénice* egyszerű tárgya ragadja meg «a maga szomorúan fenséges meztelenségében» (a *Petit de Julleville* szerkesztette *Histoire de la langue et de la littérature française*, V. k., 93. l.). A sokféle szempont között figyelmet érdemel még az összehasonlító irodalomtudomány egyik legkiválóbb képviselőjének, *Beldensperger*-nek álláspontja is. Szép tanulmányában (*Racine et la tradition romanesque, Revue de littérature comparée*, 1939., 649—667. l.) azt fürkészi, mennyire mélyen megkapták Racine lelkét Scudéry kisasszony,

La Calprenède, D'Urfé és Gomberville regényei. Az ő motívumaik közül való ez a *Bérénice*-be utat talált indíték is: a szerelmi győzelem szempontjából a leg-hatalmasabb műveletek «a hölgy» szeme láttára történt vagy tudomására jutott hőstettek. Kimutatja, hogy egyéb *romanesque* mozzanatok is utat találtak Racine tragédiájába.

A költők is felmelegednek Racine alkotásain. A XVIII. században *Léonard Miklós* szép költeményében (*Le temple de Guide*) így köszönti a halhatatlan tragikus szellemét:

Mais toi, peintre du coeur! quelle grâce t'inspire,
Racine! à ta voix le jeune amant soupire,
La douceur de tes vers fait palpiter son sein.¹

Dorchain Ágost szép ódájában (1888) költői mezbe öltözik Corneille—Racinepárhuzam: Corneille emberfeletti hősöket teremtett, Racine bájt varázsolt a színpad deszkáira; felidézi Bérénice-t, Esther-t, Andromaque-ot és a többi sebzett szívű, de nem panaszkodó, halálra boldogan készülő nőalakját:

Toutes, le sein meurtri, toutes au coeur blessées,
Mais toutes, sans se plaindre et sans vouloir guérir,
Fières de leurs blessures, heureuses d'en mourir.²

Ha a szív sebzettségének szomorúságában nem is, de a *douceur*, a *charme* hódító varázsában *Bérénice* édes testvére *Esther*-nek. Sorsuk egy mozzanatában

¹ A *Poètes français*-sorozatban, *Veuve Dabo*, 1821, 31. köt., 99. l.

² A költeményt közli Jules Lemaître *Impressions de théâtre*-ja, IIe série, 1—2. l.

mégis szemközt állanak egymással : míg Bérénice tróntól való elestében az elégiaköltés méla bánata sötétedik felénk, Esther királynővé emelkedésében borút váltó derű vidámítja fel a lelket.¹

A *Bérénice*-en eláradó elégiás mélabúnak a költői nyelv nemesen árnyaló erejével kifejezett bűbajos varázsa biztosított számára ragyogó helyet a klasszikus francia alkotásoknak magasztos hangulatot sugalmazó, díszes csarnokában.

1939.

DR. ELEK OSZKÁR.

¹ Racine Bérénice jellemének alakításában, mint a Katonával való egybevetéskor erre már rámutattunk, eltér a történeti valóságtól. E. Deschanel a Collège de France-on tartott előadásában (1891) okosan vetette fel ezt a problémát : mi az oka annak, hogy az a Racine, ki lényeges mozzanatokban annyira szokott ragaszkodni a történelemhez, *Bérénice*-ben meglepő módon eltér attól. Magyarozatát abban találja, hogy Racine-ra *Segrais* Bérénice-regénye hatott. Ennek a regénynek is Titus és Bérénice szerelme a tárgya. Deschanel kiemeli, hogy ebből a munkából Racine csak az «eszményi adat»-ot merítette (*Racine*, I. k. 217. l.). Deschanel azt is tárgyalja, hogy XIV. Lajos Mancini Mária iránt érzett szerelmének is sugalmazó ereje volt Racine-ra : a Napkirály már közel állott ahhoz, hogy Mancini Máriát feleségül vegye, mint Titus Bérénice-t ; Bérénice-hez mintául szolgált még I. Károly, angol király leánya, Henriette d'Angleterre, «a báj megtestesülése», sőt La Vallière kisasszony is ; összevegyültek a költő képzeletében, — írja Deschanel — de a nézőkben is (id. m. 218—236. l.). Másfelől Bérénice Titusában a nézők nem egyszer szimatolták XIV. Lajost. (Deltour id. m. 229. l.)

MEGTÉRÉS.

Ingáján az Idő tovalibben,
 a kör bezárul ; aztán nincs kiút.
 Ne keresd már fáradt szemeimben
 a ragyogást : az örök kisiút.
 Ne keresd a meséket, a rétet, —
 átfonta a szürkeség, közöny.
 Ajkamra a bánat vont pecsétet
 s barázdát mosott a férfikönny.

Mint gólyahír, ha szétporlik a szélben,
 úgy suhan a tünde ifjúság ;
 csak néha-néha : álmaimban érzem
 napsugaras csókját, ritmusát.
 S ha ébredék, a hajnal sápadt fénye
 új hajszára, szenvedésre űz...
 Dideregve, lassú lángban égve,
 napról-napra fogy az égi tűz.

Az utcasarkon kővel soh'sem dobtam
 hajléktalan, fázó, bús ebet, —
 éreztem a boldogabb napokban :
 belőlem is űzött eb lehet.
 Megnyugodtam. Az én helyem nem itt van ;
 Győzzenek a hangos csörtetők...
 E véres földön, bíbor esti pírban,
 meghajlok az Istenem előtt.

A MAGYAR ZSIDÓK GAZDASÁGI JELEN- TŐSÉGE MÁTYÁS KORÁBAN.

(Mátyás király születésének 500. évfordulójára.)

Az európai zsidóság történetírója egy állandóan ismétlődő jelenséggel találkozik kutatásai során: a zsidóság gazdasági és társadalmi helyzete Európában mindig akkor volt a legjobb, ha gazdaságilag fejletlenebb népek keretén belül élt, ahol erősebb, fejlettebb gazdasági kultúráját kellőképpen érvényesíthette. Így az ú. n. korai középkor századaiban, amikor a Merovingok, de sőt a Karolingok megalakuló nagy birodalmában is a zsidók képviselték a római gazdasági kultúra hagyományait és ők voltak az ugyan teljesen visszafejlődött világkereskedelemnek majdnem kizárólagos lebonyolítói. Ez az oka, hogy mind a Merovingok, mind a Karolingok birodalmában a zsidók jó, sőt kiváltságos helyzetet foglalnak el. Ugyanez a helyzet pl. Spanyolországban a mór hódítók kiverése után, amikor a fiatal Spanyolország belviszályai és még alig kialakult társadalmi és gazdasági rendje miatt nem nélkülözhetette az arabok gazdasági iskolájában kiművelt zsidóság szolgálatait. Majd mikor a XV. század végének nagy zsidóellenes mozgalma kikergette Spanyolországból a zsidókat, ezek a gazdaságilag még fejletlen török birodalomban találnak új hazát és helyezkednek el jó gazdasági pozíciókban. Ugyancsak a XIV. századi nagy németországi zsidóüldözések menekültjei jó fogadtatásra találtak a német gazdasági

viszonyoknál jóval kezdetlegesebb gazdasági körülmények közt élő Lengyelországban.

Mindenütt, ahol a gazdasági fejlődés megindult és nagyobb méreteket öltött, ahol a városok alakulása, a fejlődő pénzgazdálkodás a nép jelentős rétegét, az ú. n. polgári elemet a gazdasági pályákra terelte, ez a polgárság már szívós védekezést fejt ki a zsidóság versenye ellen. A középkori polgárság a kereszténység jelszavait használja fel tisztára gazdasági céljai elérésére. Úgy, ahogy a céhekbe tömörült középkori városi polgárság minden más városbeli iparos ellen is védekezik, még fokozottabb mértékben teszi ezt a számára idegen és gazdaságilag képzetlenebb elemmel, a zsidósággal szemben. Míg a korai középkor zsidósága még nagy részben iparral és kereskedelemmel foglalkozhatott,¹ addig az érett és késői középkor zsidó lakosságát a céhek féltékeny iparosai és kereskedői teljesen kizárták az iparból és kereskedelemből és így lett számukra az egyedüli lehetséges foglalkozási ág: a pénzüzlet.

Magyarországon a korai középkor, a magyaroknak Európában való kései feltűnésének megfelelően, a nyugatinál későbbi időpontra, a X—XIII. századra esik és így az Árpádházi királyok uralkodásának jelentős része még a korai középkor szellemi, társadalmi és gazdasági képét tükrözi. Ez az oka, hogy a magyar zsidóság ebben a korban jó, sőt kiváltságos gazdasági

¹ Kulischer: Warenhändler und Geldausleiher im M. A. (Zeitschrift f. Volkswirtschaft, Sozialpolitik und Verwaltung. Bd. XVII. 1908.)

és társadalmi szerepet játszik. Bár már II. Endre alatt, de még inkább a tatárjárás után a magyar törvényhozás — egyházi nyomásra — némileg zsidóellenes irányt kezd is öltetni, mégis még IV. Béla zsidó kiváltságlevele is igen kedvez a zsidóknak. A gazdasági átalakulás Magyarországon IV. Béla korában kezdődött meg és nem véletlen, hogy IV. Béla óta beszélhetünk Magyarországon a nyugati mintára a király közvetlen főhatósága alá rendelt zsidóságról, a «iudaei regis»-ről, magyarul a zsidók ú. n. kamaraszolgaságáról.¹ Komoly városi életről, polgári osztályról Magyarországon csak a XIII. század vége óta beszélhetünk és tulajdonképpen csak a XIV. század, az Anjouk uralma hozza Magyarországra a nyugatibb életformákat, a nagy gazdasági átalakulást, a pénzgazdálkodás kifejlődését. Károly Róbert pénzügyi, gazdasági reformjai nemcsak az államgazdálkodást alakítják át szinte forradalmi erővel, de döntően befolyásolják a gazdasági élet fejlődését, egyre inkább nyugativá válását. Egészen természetes és magától értetődő, hogy ugyanekkor kezdődik meg Magyarországon is a zsidóüldözés. Nem is annyira az egész Európára kiterjedő nagy zsidóüldözés, amely a XIV. század közepén a nagy pestisjárvány, a «fekete halál» következtében zúdult rá az egész nyugati zsidóságra, mint inkább az átalakult gazdasági háttér idézhette elő Nagy Lajos 1360-i zsidóüldözését, mert hiszen zsidóüldözések már az előző században is eléggé gyakoriak voltak Európa

¹ Balog Szidónia : A magyarországi zsidók kamaraszolgasága és igazságszolgáltatása a középkorban. (1907.)

nyugati felében. Nagy Lajos korában a zsidó községek még nem lehettek nagyon erősek. A magyar zsidóság még nem tudott alkalmazkodni a megváltozott gazdasági rendhez, amely a gazdasági életből a zsidóságot kizárja és létlehetőséget számukra csak a városokban, de a céhekbe tömörült polgári életen kívül, nyújt. A megváltozott gazdasági életben a zsidóság számára csak ott volt megélhetés, ahol pénzüzetek lehetősége fennállott és így minél gazdagabb egy-egy város, annál nagyobb számban tűnnek fel benne a zsidók. A magyar városok azonban számra és gazdasági jelentőségre még a XIV. században is alatta állottak a nyugati városoknak. Így, mikor a Nagy Lajos-féle zsidókiűzés (1360) négy éve után Magyarországon ismét feltűnnek a zsidók, számuk valószínűen még az előző időhöz képest is megcsappant. A kiűzetés ideje alatt ők is alkalmazkodtak a nyugati viszonyokhoz, ők is igyekeznek a jobb lehetőségeket megragadni és a magyar városok vonzóereje nem nagy. Az új korszakban tehát, amelyet Magyarországon Zsigmond uralkodása jelez, a magyar zsidó községek, még a legjelentősebb magyar városokban is, mint Pozsony és Buda, aránylag jelentéktelenek, különösen, ha összehasonlítjuk őket a német-római birodalom városainak zsidó községeivel.

Zsigmond uralkodása a nagy átmenet kezdete a középkor és az újkor közt, a régi intézmények bomlása, újak születése jellemzi. Zsigmond nem régi feudális uralkodó, de még nem az új állameszme, a kezdődő abszolutizmus képviselője. Zsigmond féllábbal a középkorban, féllábbal a renaissance új világában áll. Gazdasági intézkedései is ezért ilyen kétarcúak. Már nem

támaszkodhatik a feudális államjövödelmekre, de nem birtokosa még a modernebb adójövödelmeknek sem. Ez az oka, hogy ott és úgy szerez pénzt, ahogy tud és bennünket e helyen az érdekel, hogy a zsidók kamaraszolgaságának pénzügyi kihasználása tulajdonképpen Zsigmond uralkodása alatt éri el csúcspontját. A zsidók ugyanis mindenütt a városok féltékenységének ellensúlyozására helyezkedtek a király gyámsága alá, hogy így erősebb hatalommal próbálják a gyengébbet kijátszani. Magyarországon is ezért kéri a zsidóság minden uralkodó trónraléptekor a IV. Béla-féle kiváltságlevél megerősítését.

A nyugati uralkodók már a XIII. századtól kezdve gyakran éltek azokkal a jogokkal, amelyeket ez a kamaraszolgaság adott a királynak a zsidók felett. A városok által zaklatott és a lakosság által üldözött zsidók u. i. a király védelmét súlyos pénzösszegek, néha vagyonuk jelentős részével fizették meg. Olyan általánosan és nagy arányokban azonban, mint Zsigmond, előtte senki se vette igénybe a zsidók anyagi teljesítőkéességét.¹ Minden alkalmat megragadott, hogy a birodalmi városok és esetleg egyes főurak zsidóitól a lehetőség szerinti legnagyobb összeget zsarolja ki. Ezzel adott példát a későbbi, renaissance-korbeli uralkodóknak a zsidók minél nagyobb kihasználására.

Bizonyos, hogy a magyar városok jelentősége, különösen Budáé, Zsigmond korában emelkedett. Buda

¹ Áldásy Antal: Zsigmond császár koronázása és a német zsidóság megadóztatása. Budapest, 1916.

Zsigmond idején már olyan vonzó gazdasági központ, ahová elég nagy számmal tódulnak a «gallicus»-nak nevezett; olasz pénzváltók és kereskedők. Nem látjuk azonban, hogy a zsidó községek Zsigmond korában is jelentősebben megnőttek volna. Ha ugyanis tekintetbe vesszük, hogy abban a jegyzékben, amelyet Zsigmond veje és utóda, Albrecht számára 1438-ban állított össze egy Nachem nevű bécsi zsidó az összes birodalmi zsidóságtól várható adóról, a magyar zsidóság mindössze 3000 forinttal szerepel, szemben 156,100 forinttal, a magyar zsidóság anyagi erejét vajmi csekélyre becsülhetjük.¹

A Zsigmond halálát követő válságos évek, a folytonos török támadások, belpolitikai viszályok, a Kapisztrán János korabeli zsidóüldözés nem igen teheték kívánatossá a zsidóknak a Magyarországon való nagyobbarányú letelepedést. Nem is áll egyetlen adat sem rendelkezésünkre, amely ennek az ellenkezőjét bizonyítaná.

Hunyadi Mátyás trónrajutása Magyarországon több szempontból korszakalkotó és rendkívüli jelentőségű volt. Mátyás igyekezett valóra váltani az olasz renaissance új államgondolatát, a hűbéri erőktől mentesített, korlátlan királyi hatalmat. De szellemi és társadalmi, gazdasági és hadügyi téren is mindenütt a renaissance tartja Mátyással diadalmas bevonulását az országba. A főúri hatalom letörése, a zsoldosereg felállítása, az állandó egységes adó kivetése csak úgy a renaissance kísérőjelenségei, mint az olasz tudósok és művészek

¹ Áldásy Antal id. m. 6. l.

meghívása, a híres Corvin-könyvtár felállítása, az ország előkelői közt a humanista műveltség terjesztése.

Kérdés, mi a zsidóság szerepe a renaissance-ban, miképpen foglal állást a zsidóság a renaissance-szal és a renaissance a zsidósággal szemben. A renaissance vallási közömbössége, bizonyos fokú hitetlensége a XV. század szellemi életében megtűri a zsidókat és így nem egy zsidó játszik a renaissance szellemi mozgalmában, a humanizmusban némi szerepet.¹ Emellett a humanizmus lehetővé teszi az Ótestamentum eredeti héber szövegének kritikai vizsgálatát és így a humanizmus görög tanítómesterei mellett feltűnnek a zsidó vallású és származású héber tanítómesterek is. A zsidóságra viszont bizonyos fokig hatással van a renaissance vallástalansága és tulajdonképpen e korban találkozunk az első nagyszámú kitéréssel, amelynek célja a gazdasági és társadalmi életben való elhelyezkedés. Mert természetesen a gazdasági verseny kérdését, a zsidóknak e téren való üldözését nem változtatta és nem változtathatta meg a renaissance.

Mátyás renaissance-uralkodása Magyarországon, mint említettük, eléggé jelentéktelen, nem gazdag és nem nagyszámú zsidóságot talált. Ez a zsidóság a néhány nagyobb nyugatmagyarországi városban (Pozsonyban, Sopronban, Nagyszombaton stb.) és főképpen Budán foglalt helyet. A nyugatmagyarországi városok zsidó lakossága, pl. Pozsonyé, mint az egykorú oklevelek tanúsítják, a szomszédos Ausztriából való beszivár-

¹ Dubnov: A zsidóság története. Budapest, 243. l.

gással némileg megnőtt. Buda gazdaságpolitikai jelentősége, mely már Zsigmond alatt is számottevő volt, Mátyás korában természetesen fokozódott. Hiszen Mátyás kora nagy gazdasági fellendülést hozott. Mátyás világpolitikai tervei egy nagy középeurópai birodalom létrehozatalát célozták és bár csak részben jártak sikerrel, Magyarország mégis erősen kiterjedt Nyugat felé. Ennek a terjeszkedésnek, a folytonos háborúkkal járó hadseregszállításoknak, stb. igen nagy a gazdasági jelentőségük olyan korban, mely már tudatában van e gazdasági lehetőségek kihasználásának. De ebben a gazdasági fellendülésben, úgy látjuk, a zsidóságnak csak igen jelentéktelen szerep jutott. Nem fogadhatjuk ugyan el Kohn Sámuelnek azt az állítását, hogy a zsidók gazdasági helyzete Mátyás korában különösképpen megromlott volna,¹ amit különben ő maga cáfol meg könyve egy másik helyén, ahol arról beszél, hogy a zsidó prefektúra felállítása óta, tehát szintén Mátyás uralma alatt, a zsidóadó az eddiginek ötszörösére (20,000 aranyra) emelkedett.² Kohnnak ez utóbbi adata egyáltalán nem megbízható forrásra támaszkodik, de éppúgy nem meggyőző az előző állítása a zsidók anyagi helyzetének megromlásáról. Kohn e tekintetben Mátyásnak arra az 1475-ben kelt oklevelére hivatkozik, amelyben Mátyás eltiltja a pozsonyiaknak, hogy ingatlanaikat zsidóknál zálogosítsák el.³ Itt azonban meg kell áll-

¹ Kohn Sámuel: A zsidók története Magyarországon. Budapest, 1884. 230. l. és kk.

² Kohn Sámuel id. m. 215. l.

³ Magyar Zsidó Oklevéltár I. kötet (Budapest, 1903) 206. l.

nunk. A XV. században az ingatlanra adott kölcsönök már az általános pénzületi keretekben is elvesztették az előző századokban oly fontos szerepüket. Megállapították azonkívül, hogy az ingatlanra adott kölcsön már a XIV. században is kevesebb biztosítékot nyújtott a zsidónak, mint az ingó zálogra adott.¹ A városok már ekkor is lehetőleg elkerülték, hogy városi ingatlan — pedig a zsidó kölcsönökben nagyrészt csak erről lehetett szó — zsidó kézre kerüljön és ezért a zsidót, ha ilyen városi ingatlan birtokába jutott volna, minden eszközzel elgáncsolták. Így a zsidók Mátyás alatt, éppúgy, mint előtte, nagyjából ingókra nyújtott zálogkölcsönök adásából tartották fenn magukat, és eléggé valószínűtlen, hogy a renaissance pompaszere-tete, amely ebben az időben előkelőt és közembert egyaránt áthatott, a megszorult emberek számát csökkentette volna. Az a felfogás, amely a zsidók anyagi romlását feltételezi, azon a régi babonán alap-szik, hogy a középkorban az egyedüli pénzkölcsönzők a zsidók voltak. Mint azonban tanulmányunk bevezető soraiban hangsúlyoztuk, a zsidóságnak ez a kedvező helyzete mindig csak addig állt fenn, amíg gazdaságilag fejletlen nép közt élt. Ez a helyzet Magyarországon azonban már Mátyás előtt két évszázaddal megszűnt. Mátyás kora tehát nem jelent lényeges változást e téren. Természetes, hogy a városi polgárság, amely különösen Mátyás második házassága óta egyre inkább bevándorló olaszokkal növekedett, féltékenyen

¹ Lederer Emma : A középkori pénzületek története Magyarországon. (Budapest, 1932.)

örkődött jogai felett és a gazdasági élet fentebb tárgyalt nagyobbarányú lehetőségeit, a nagyobb kölcsönöket maga igyekszik lebonyolítani. Az államkölcsönökben pedig a külföldi, olasz bankárcégek szerepelnek egyre nagyobb számban. Mátyás korában talán csak egy zsidó szerepelhetett a nagyobbarányú pénzkölcsönzés, talán az államkölcsön területén is: Mendel, a budai zsidó, a későbbi zsidó prefektus. A zsidók történetével foglalkozó valamennyi munka kiemeli a zsidó prefektúra felállításának jelentőségét és Mendel budai zsidó prefektus valószínű nagy gazdagságát.

A zsidók felett Magyarországon 1440-ig a nemzsidó vallású és származású zsidóbíró ítélkezett, majd ügyeiket, mivel a kamara szolgálói voltak, a tárnokmester ítélőszéke elé utalták. 1480 körül azután úgy látjuk, hogy Magyarországon a zsidók «előljárója» a zsidó Mendel lett. Büchler rámutat arra, hogy Mendel bizonyára a király «házi zsidaja» volt és tisztségét valószínűleg ennek a körülménynek köszönhette.¹ Hogy Mátyásnál kiváló kegyben állhatott, arról meggyőző bennünket az az 1484-i két oklevél,² amelyben Mátyás, aki 1475-ben elítélendőnek tartotta, ha zsidók városi ingatlant birtokolnak, Monyorókereki Elderbach Jánosnak nemcsak ingóságait, hanem ingatlanait is, tehát *nemesi* birtokot foglaltat le Mendel számára. Bizonyos, hogy Mendel, mint az okleveles adatok is igazolják, nemcsak polgároknak és főuraknak, de váro-

¹ Büchler Sándor: A zsidók története Budapesten (Budapest, 1901) 40. l.

² Magyar Zsidó Oklevéltár I. 212., 213. l.

soknak is adott kölcsönöket,¹ és látjuk azt is, hogy Mátyás mindenütt előmozdítani igyekezett, hogy Mendel hozzájusson a pénzéhez. Természetesen nem szabad túloznunk a Mendel vagyonáról való elképzelésünket. A zsidó történetírás itt az egykorú leírásokra támaszkodik, amelyek arról tanuskodnak, hogy milyen pompával jelent meg Mendel egyes ünnepélyes alkalmakkor. Nem szabad azonban figyelmen kívül hagynunk, hogy a renaissance krónikásai a pompa festésében igen gyakran dúsképzeletű túlzásokba esnek és azt sem, hogy ebben a külsőséges korban ünnepélyes alkalmakkor mindenki még jóval vagyonán túl is költekezett.

Mendel zsidó vagyona és előkelő szerepe meglehetősen egyedülállónak látszik ebben a korban, amikor inkább a kitért zsidónak vannak lehetőségei a társadalmi és gazdasági életben való jobb elhelyezkedésre. A renaissance felfogásával áll összefüggésben és nem véletlen, hogy Magyarországon ebben az időben, a renaissance virágzásának korában, találkozunk az első, gazdaságilag nagyobb szerepet játszó kitért zsidó családdal, az Ernusztokkal.

Ahogy Zsigmond — aki pedig igazán értett a zsidók kihasználásához — nem tudott a magyarországi zsidókból jelentős jövedelmet kiszedni, úgy valószínűleg Mátyás sem vette túlsok hasznát — Mendelen kívül — magyarországi zsidóinak. Bár egynéhány esetben, így Pozsonnyal, Nagyszombattal szemben élt a levélölés módszerével,² hogy u. i. névleg a városnak a

¹ Magyar Zsidó Oklevéltár I. 212., 216. l.

² M. Zs. Okl. Tár. I. 206. l.

király számára teljesített szolgálatai fejében elengedi a város polgárainak a zsidókkal szemben fennálló tartozását, vagy legalább is ennek kamatait, ami nagyon jó módszer volt a zsidók megszarolására; nem látjuk azonban, hogy Mátyás ebből valami nagy hasznot húzott volna, s hogy Mátyás hadjáratainak, fényes udvartartásának költségeit csak csekély hányadban is a zsidókból húzott jövedelem fedezte volna.

Igen valószínű, hogy az a tény, hogy Magyarországon sem Mátyás alatt, sem előtte (kivéve a Kapisztrán-féle üldözést) nem került sor komolyabb zsidóüldözésekre, azzal áll összefüggésben, hogy a magyarországi zsidó községek meglehetősen jelentéktelenek voltak. Kohn Sámuel arra is hivatkozik az előbb említett helyen, hogy míg Pozsony városa előzőleg gyakran vett kölcsönöket pozsonyi zsidóktól, Mátyás korában majdnem kizárólag idegen zsidóktól vesz fel kölcsönt. De ha a magyarországi zsidó adósleveleket az előző korból megvizsgáljuk, azt látjuk, hogy akkor is a legtöbb esetben ausztriai zsidók nyújtottak kölcsönöket a magyar városoknak is, egyeseknek is.¹

Nem süllyedt, de nem is emelkedhetett számottevően Mátyás ideje alatt sem a magyarországi zsidó községek jelentősége. Egyesek ugyan hajlamosak a Mátyás halála után kitört zsidóüldözésekből arra következtetni, hogy a zsidók gazdasági szerepe Mátyás uralkodásának második felében jelentősebbé vált. Valószínűbb azonban, hogy ezek a zsidóüldözések, ahol a betolakodott idegenekkel — csehekkel és olaszok-

¹ Lederer Emma, id. m. 202. l. és az ott közölt táblázat.

kal — együtt a zsidókat is üldözték,¹ inkább az idegeknek, mind a zsidóknak szóltak. A városokban, Nagyszombatban, Sopronban és Tatán kitört zsidó-üldözések pedig valószínűen a Mátyás halála után beállott zavaros viszonyokkal vannak összefüggésben.² A városok egy része Corvin János, más része Beatrix kezén maradt és II. Ulászló megválasztása még jobban összekuszálja az amúgy is bonyolult helyzetet. A trónigénylők mindegyikének pénzre, sok pénzre volt szüksége és megkísérlik azt úgy és onnan szerezni, ahogyan és ahonnan lehet. Természetes, hogy itt a külföldön is olyan jól bevált zsidó-kizsákmányolásra gondolnak. Amint az oklevelek tanúsítják, ez kevés sikerrel járt és járhatott, az előbb elmondottak szerint, természetes azonban, hogy a zsidókérdésnek ez a felbolygatása lehetővé teszi a városi polgárságnak és a csőcseléknek, hogy a királyi védelemben nem részesülő zsidóságot üldözze.

Mátyás kora, két zavaros és belső vizzályokkal telített korszak közt, a belső nyugalom, az erős kéz uralmának kora, olyan időszak, amikor szemben az előzővel és a következővel, mindenki, kicsiny és nagy, nyugodtan alhatott és élvezhette munkája gyümölcsét. A magyar zsidóság számára is korszakot jelent; nem sokkal később megszűnt a magyar zsidóság viszonylagos nyugalma és az üldöztetések itt is a nyugatiakhoz hasonlatosakká váltak.

DR. LEDERER EMMA.

¹ Donato Aretino jelentése 1496. aug. 2-ről (idézi Berzeviczy Albert: Aragóniai Beatrix I. 414. l.).

² Magyar Zsidó Oklevéltár 218. l.

A SÍRÁS.

Az újszülött eltorzult pici száján
 Szabadon, bátran harsog az élet
 Kérése, parancsa, — amit érez —
 S nyitottan szerte széled :
 O-á-á-á- O-á-...

Később, amint értelmén feslik a nyílás,
 — Önuralma még zsenge, zsenge, —
 Szégyenkezve vagy dacosan,
 De már csukott száján buggyan
 S brühögve tör utat a sírás...

S mikor a szívünkbe először nyilaznak,
 S a tüzes fájdalom először járja :
 Az ajkunk némán tátog ;
 De torkunkban — mint feneketlen tályog —
 Hüppög a felcsukló könnyeknek árja...

S minél jobban husángol az élet,
 A könny annál mélyebben érik...
 Már nem jön föl a torkunkig sem,
 Csak benn, a szívünk mélyén vérzik...

SZILAS FRIDA.

A KAZÁROK ÉS A ZSIDÓSÁG.

A tudósok sokáig nem tudták, elhigyjék-e, hogy a X. században egy hatalmas nép, a kazár, zsidó hiten volt. 1660-ban az ifjabbik Buxtorf (1599—1664), [a baseli egyetem hebraistája, kiadja Júda Hallévi *Kozarí-ját*; a bevezetésben megállapítja, hogy más zsidó szerzők is tudnak a kazárok zsidóságáról, a nevük arab geográfusoknál is előfordul, «de hogy kik voltak, azt nem lehet elég bizonyosan eldönteni» (non satis liquet).¹ Haszdaj ibn Saprut és József kazár király állítólagos levélváltását «igen nagy részben nyilvánvalóan mesésnek» tartja.² Még messzebb ment a hitetlenségben J. Ch. Basnage (1653—1725), egy protestáns tudós, aki a XVIII. század elején megírta a zsidók történetét. Ő nemcsak a kazárok zsidóságában nem hisz, de még magukban a kazároknak sem.

«Sajnos — írja — hiába keressük ezt a királyságot, hiába olvassuk róla József király leírását, sehol sem találjuk. Tudelai Benjámín, aki a XII. században mindenfelé utazott, hogy megkeresse nemzete maradványait, nem talált rá erre az oly híres királyságra. Akik utána jöttek, azok sem tudták felfedezni. Ez maga eléggé bizonyítja, hogy (a királyság) csak a képzelet szüleménye (chimérique), ábránd, amely a zsidóknak abból a vágyából született, hogy találjanak egy zsidóktól kormányzott királyságot».³ Ennek a hitetlenségnek alapos oka volt : a kazárok zsidóságáról sokáig csak zsidó forrásokból tudtak és ezek csekélyértékűek voltak. A kételkedés csak a XIX. század

elején szűnt meg, amikor ismeretessé vált,⁴ hogy a kazárok zsidóságát a velük egykorú arab szerzők is megerősítik.

Csakhogy ezek a kétségbe nem vonható tudósítások, amilyen határozottak, olyan szűkszavúak; rendesen csak éppen abból állnak, hogy a kazárok, vagy egy részük, zsidó volt. Milyen volt ez a kazár zsidóság, hogyan módosult az átvett vallás az új feltételek között, mekkora szerepet játszott a kazár nép életében, minderről hiteles forrásainkban úgyszólván egy szót sem találunk. Hogy mégis valamennyire kivehessük azt a valóságot, amelyre a rövid, színtelen tudósítások csak utalnak, meg kell egy kicsit ismerkednünk a kazár néppel általában, történetével, életmódjával, politikai szervezetével. Szükség van erre még más okból is. Foglalkoznunk kell majd olyan szövegekkel, amelyeket állítólag zsidó hitű kazárok írtak. Ezeknek hitelességét elsősorban az dönti el, hogy mennyire felel meg hangjuk és tartalmuk annak, amit megbízható forrásokból tudunk a kazárokról.

Ezek a források nem kazár írások, ők írásos emléket nem hagytak ránk,⁵ hanem idegen kortársaik, főleg arab, kaukázusi és bizánci írók művei. Az idegeneket rendesen csak a kazárok és a maguk országának kapcsolatai érdekelték, háborúk, követségek és politikai jelentőségű házasságok; a kazár földről és népről csak néhány arab szerzőnél találunk részletesebb tudósításokat. Ezért a kazárokra vonatkozó ismereteink soványak és hézagosak s a következő fejtegetésekben gyakran kell majd használni a «talán» «úgy látszik» és más efféle kifejezéseket.

A kazárok neve a VI. század vége felé tűnik fel. Ebben az időben — és még sokáig, legalább 627-ig — még nem voltak egészen függetlenek, hanem a roppant türk birodalomhoz tartoztak, amely 576-ban a Maiotisig terjeszkedett ki. Ez a magyarázata annak, hogy a bizánciak és az arabok sokáig türknek is hívták őket.^{5a}

A kazár birodalom⁶ legfontosabb része az a terület volt, amely a Káspi-tó mentén, a Volga alsó folyása és a Kaukázus között fekszik. Forrásaink csak itt ismernek kazár városokat; a főváros a Volga két partján épült, közel a torkolathoz. Délen a kazár hatalom a Kaukázus északi széléig ért és kiterjedt a Kuban vidékére is; a X. században kazár őrség őrizte a Keresi-szoros bejáratát,⁷ bizonyosan a Kuban torkolatánál, Tamatarcha-ban (ma Taman). A szoros másik oldalán hozzájuk tartozott egy ideig a Krími-félsziget egy része. Északnyugaton a IX. század óta a Don alsó folyása volt a határ, annak torkolatánál épült 835 körül egy határvédő erősség, Szarkel.⁸ A IX. században még Kiev is hozzájuk tartozott; a X. században adót fizettek nekik a szláv törzsek a Dnyeper vidékétől az Oka vidékéig.⁹ A Volga mentén kazár fennhatóság alatt éltek a morvdinok,¹⁰ a kazárok és a volgai bolgárok közötti területen, egy X. századi adat (Ibn Fadlán) szerint pedig maguk a volgai bolgárok is.

A kazár birodalom népei közé tartoztak egyideig a magyarok is.¹² Az V. század közepétől a IX. század elejéig minden valószínűség szerint az Azovi tengertől keletre, a Kuban alsó folyása és a Keresi szoros vidékén laktak. Ez a terület kb. 570 óta része volt a kazár birodalomnak, ha nem is szakadatlanul, mindenesetre

hosszabb ideig. Amíg a magyarok ott éltek, valamilyen formában ők is a birodalomhoz tartoztak.¹³

Amit forrásaink a kazárok külsejéről és nyelvéről jelentenek, talán arra mutat, hogy a kazár nem volt egységes nép. Egyik informátorunk szerint¹⁴ két típust lehetett köztük megkülönböztetni: az egyik sötétbarna, majdnem fekete, mint a hinduk, a másik fehér, feltűnően szép. Az a néhány szó, amelyet nyelvükből ismerünk és értelmezni is tudunk, maga a «kazár» név is, kétségtelenül török,¹⁵ ami megerősíti egyik kortársnak azt az állítását,¹⁶ hogy a kazárok nyelvük szerint is törökök. Egy másik kortárs viszont azt állítja,¹⁷ hogy a kazár nyelv nem hasonlít sem a törökhöz, sem bármely más nyelvhez; így azután felmerült az a feltevés, hogy a kazár nép különböző nyelvű elemekből állott.¹⁸

Említettük már, hogy a kazárokról jóformán csak azt tudjuk, amit az idegenek megírtak róluk. Ezért a történetükből is alig ismerünk egyebet, mint műveltebb szomszédaikkal vívott háborúikat. A kazárok időnként betörték az országukkal délen határos területekre; olyanféle rabló hadjáratok voltak ezek, mint a magyar «kalandozások» a X. században. Legtöbbbet a Kaukázussal délről szomszédos tartományok (Georgia, Albánia,¹⁹ Örményország) szenvedtek tőlük, de ha nem találtak komoly ellenállásra, jóval messzebb is benyomultak. Így azután harcba keveredtek azokkal a nagyhatalmakkal, amelyeknek uralma időnként a Kaukázus-vidék egy részére is kiterjedt, először a Szászánidák perzsa birodalmával, később pedig a kalifátussal.²⁰

Az arabok a VII. század közepén foglalták el Örményország és Georgia nagy részét és Albániát. Lehet, hogy az első előnyomulás lendületében a kazár földet is meg akarták hódítani és erről csak azért mondtak le, mert túl erős ellenállásba ütköztek. Annyi bizonyos, hogy a VII. század végétől fogva a kazárokkal vívott harcoknak nincs más céljuk, mint a kalifátus területének védelme. A legkeményebb és úgy látszik döntő küzdelmeket Jazíd (720—724) és Hisám (724—743) kalifák idején vívták. A mohamedánok többször vereséget szenvedtek, az egyik csatában maga az arab helytartó, Dsarráh ibn Abdalláh is elesett és a kazárok állítólag Mószul környékéig nyomultak elő. Végül mégis a kalifátus győzött. Marwán ibn Mohammed, Hisám öccse benyomult a kazár földre (vsz. 738-ban), a kagán nem tudta feltartóztatni és egyik forrásunk szerint még az iszlámot is felvette, csakhogy megmeneküljön. Ezután már csak két kazár betörésről van tudomásunk, az egyik 775—780 között, a másik 799-ben;²¹ ez az utolsó különösen nagyszabású volt, az arab történetíró szerint a betörők több mint 100.000 foglyot hurcoltak rabságra. Ezzel úgy látszik megszűntek a kazár «kalandozások»; a kazárok többet aztán alig szerepelnek az arab történetíróknál.²²

Más természetűek, általában barátiak voltak a kapcsolatok a kazárok és a másik nagy művelt hatalom, Bizánc között. Ennek egyik oka az lehetett, hogy a két birodalomnak csak a Krími-félszigeten volt közös határa; a másik, hogy közös ellenségeik voltak, a Szászánidák és később az arabok egyrészt, másrészt a déloroszországi „barbárok“.

Mikor Herakleios császár döntő csapásra készül a perzsák ellen, szövetkezik a kazár kagánnal, s ez csapatokkal segíti (627).²³ A VIII. században két császárnak is kazár királylány volt a felesége, II. Justinianusnak (685—695 és 704—711) és V. Constantinusnak (740—775). Ez utóbbi házasságból született IV. Leo császár, aki anyjáról a «Kazár» melléknevet kapta. 833-ban a kazárok Theophilos császárt kérik meg, hogy építtessen nekik egy erősséget; a császár teljesíti a kérést és így épül fel Szarkel.²⁴

Említettük, hogy 800 körül megszűnnek a kazár betörések a kalifátus területére. A változás okait, minthogy forrásaink nem szólnak róluk, csak találgathatjuk. Sok minden arra mutat, hogy az idők folyamán a kazárok életmódja megváltozott, műveltsége megnövekedett. Arab forrásainkból kitűnik, hogy 900 körül a kazároknak földművelés és halászat volt a főfoglalkozása. A király már a IX. század második felében zsoldos hadsereget tart, ami azt jelenti, hogy a nép nagy része csak kivételesen katonáskodik. A IX. század közepe óta számos adatunk van arra, hogy a kazár földön, különösen a fővároson keresztül jelentős áruforgalom bonyolódott le; a kereskedők — jórészt idegenek — vámot, tizedet fizettek, de úgy látszik semmiféle zaklatásnak vagy veszélynek nem voltak kitéve. A zsidóság felvételét is valószínűleg a magasabb műveltség jelének tekinthetjük.

Másrészt úgy látszik, hogy a IX. század elejétől kezdve a kazároknak egyre több gondot okoztak, «barbár» szomszédaik. 825 körül tűnnek fel a Fekete-tenger partvidékén a skandináv oroszok;²⁵ az egyik

feltevés szerint már ő ellenük épült Szarkel.²⁶ A század második felében elfoglalják Kievet és azután egymásután hódítják meg azokat a szláv törzseket, amelyek addig a kazároknak fizettek adót.²⁷ A magyarok 830 körül elhagyják a Kuban vidékét és a Don és Dnyeper között telepednek meg;²⁸ egy arab szerzótől²⁹ tudjuk, hogy a kazárok kénytelenek voltak sáncárokkal védekezni ellenük és más harcos szomszédaik ellen. 889-ben a magyarok helyét a még vesezedelmesebb besenyők foglalják el.³⁰ Súlyos, talán döntő csapás éri a kazárokat 965 körül: egy orosz csapat elfoglalja és elpusztítja mindkét városukat, Itilt és Szamandart. A lakosság a Káspi-tó szigeteire menekült előlük.³¹ A kazár birodalom úgy látszik nem élte túl ezt a csapást. A kazár nép még szerepel a következő században, régi hatalmát azonban teljesen elvesztette; Mahmúd Al-Kásgari, aki 1066 körül egy hatalmas könyvet írt a török népek nyelveiről, a kazároknak még a nevét sem említi.³²

Amit a kazárok városairól, életmódjáról, vallásáról és politikai szervezetéről tudunk, annak legjavát a mohamedán (arab- és perzsanyelvű) irodalomból merítjük. Ennek az a magyarázata, hogy a IX. század közepétől (talán már régebben is) mohamedánok, főleg kereskedők, sűrűn látogatták a kazár fővárost, sokan végleg ott is maradtak. A ránk maradt arab (és perzsa) irodalomban négy részletes beszámolót találunk a kazárokról. Ezeknek tartalmát ismertetni fogom röviden; előbb azonban keletkezésükről és hagyományozásukról kell néhány szót szólnom.

Az arab és a perzsa földrajzi irodalom tekintélyes része kompiláció, azaz nem eredeti, hanem idegen

írások darabjaiból összeszerkesztett mű. Minthogy az eredeti munkák gyakran nem maradtak ránk és a kompilátorok sokszor nem nevezik meg forrásaikat, nem ritka dolog, hogy egy tudósítást öt-hat helyen is megtalálunk, de szerzőjét nem ismerjük és korára csak következtethetünk. Így állunk az említett négy beszámoló közül kettővel. Az egyiket eredeti arab szövegben Ibn Rusztánál³³ (írt 900 k.), perzsa fordításban Gardízínél³⁴ találjuk meg. Szerzője ismeretlen, koráról csak annyit tudunk, hogy egyes adatai³⁵ 889 előtti állapotokat tüntetnek fel. A másodikat Isztachrí³⁶ és Ibn Haukal³⁷ őrizték meg; igazi szerzője valószínűleg Balchí (megh. 934), aki 920 körül írta meg munkáját. Ha tehát Ibn Rusztára vagy Isztachrí-ra hivatkozunk, valójában forrásaikat értjük.

A harmadik részletes tudósítás szerzője Ibn Fadlán.³⁸ Ő saját állítása szerint tagja volt annak a követségnek, amelyet Muktadir kalifa küldött 921-ben a volgai bolgárok királyához; írása beszámoló arról, amit ezen az útján látott és hallott. A negyedik tudósítás Masz'údítól van;³⁹ tőle magától tudjuk,⁴⁰ hogy 944-ben írta.

Látjuk, hogy Balchí, Ibn Fadlán és Masz'údi tudósításai nagyjából egykorúak, mind a X. század első felének állapotait írják le. Ibn Ruszta úgy látszik néhány évtizeddel régebbre visz bennünket vissza; de már az előző századokról úgyszólván minden tudósítás nélkül állunk.

A négy beszámoló közül három, a X. századbbeliek, majdnem teljes terjedelmükben a kazár fővárosnak, Itilnek vannak szentelve. Ennek nyilván az az oka,

hogy az arab utazók elsősorban a fővárost ismerték; de úgy látszik, hogy a fővárosban valóban képet lehetett kapni a kazárság életéről. A főváros ugyanis nem az első volt a többi város között, hanem majdnem az egyetlen, a kazár város, falvak pedig nem voltak, télire a földműves lakosság is behúzódott Itilbe.

A fővároson kívül részletes forrásaink közül csak kettő⁴¹ említ egy másik kazár várost, Szamandart. Ez 8 napi járásra volt Itiltől délre, a Káspi-tó partján; állítólag 4000 kert volt benne, jórészt szőlővel. A fejedelem zsidó volt, rokona a kazár királynak. Figyelemreméltó azonban, hogy egyik forrásunk⁴² 850 körül Szamandart nem a kazár városok közt említi és hogy Isztachrí idejében pusztaság volt Itil és Szamandar közt.⁴³

Ibn Rusztánál azt olvassuk, hogy a kazárok csak télen laktak városukban, tavasztól őszig a síkságon éltek. Hogy ott mivel foglalkoztak, arról az arab szöveg hallgat. Gardízi perzsa fordítása azonban, amely néha teljesebben őrizte meg a közös forrást, mint Ibn Ruszta, megemlíti a kazárok szántóföldjeit és kertjeit. Részletesebben ír a kazár földművelésről Isztachrí; tőle tudjuk, hogy falvak nem voltak, a kazárok tavasszal a városból mentek ki (részben talán költöztek ki) a mezei munkára és hogy sokszor távoleső földjeikről szekéren vagy hajón takarították be a termést. Pásztorokodásról sehol sem olvasunk, viszont több adatunk van arra, hogy a kazároknak a hal volt egyik főtápláléka,⁴⁴ e szerint a földművelés mellett a halászat volt a másik főfoglalkozásuk. Az ipar, úgy látszik, nem emelkedett magasabb fokra. A lakóhelyek a fővárosban is

jórészt nemezsátrak voltak, ritkábban agyagházak;⁴⁵ a ruhákat a műveltebb szomszédoktól importálták.⁴⁶ Jellemző, hogy bevándorolt mohamedánok, részben iparosok voltak.⁴⁷

Itil azonban nemcsak a földműves és halászó kazárok-nak volt a városa, hanem egyben a nemzetközi kereskedelem egyik fontos állomása is. Egyik forrásunk szerint⁴⁸ a IX. század közepén zsidó kereskedők rendszeresen közlekedtek Andalusia és Kína közt, tengeren és szárazföldön. A szárazon vagy Észak-Afrikán, Szírián, Bagdadon és Indián keresztül jutottak el Kínába vagy pedig Közép-Európán, Dél-Oroszországon és Belső-Ázsián át; ennek a második útvonalnak volt fontos állomása a kazár főváros. Másrészt Itilen keresztül bonyolódott le a kereskedelem jelentős része a mai európai Oroszország és a mohamedán világ keleti tartományai között.⁴⁹ Ezt a jelentőségét földrajzi fekvésének köszönhette a kazár főváros. A Volga torkolatánál épült, márpedig a nagy orosz folyók közül egyedül a Volgáról lehetett mohamedán vizekre, mohamedán partokhoz (a Káspi-tó DNy-i partjai) eljutni. Hogy ez a körülmény milyen fontos volt, az akkor értjük meg igazán, ha meggondoljuk, hogy az áruforgalom a középkorban még sokkal jobban rászorult a víziutakra, mint ma. Igen tanulságos Isztachri megjegyzése, hogy amit a kazár földről exportálnak, (méz, viasz, prémek), az csak keresztülmegy rajta, de igazában nem onnét való. A kazároknak tehát alig voltak kivitelre való termékei; viszont abból, hogy szükség volt erre a megjegyzésre, azt is látjuk, hogy az elsorolt áruk — és köztük a prémek igen jelentős

értéket képviseltek — legnagyobb részben a kazár földön keresztül jutottak el mohamedán Elő-Ázsiába. Maguk a kazárok, úgy látszik, nem nagyon foglalkoztak ezzel a kereskedelemmel, átengedték idegen, főleg mohamedán és orosz kereskedőknek,⁵⁰ akik a X. században rendszeresen látogatták Itilt, sokan le is telepedtek ott. De még így is igen fontos tényezője lehetett ez az átmenő forgalom a kazár gazdaságnak és egyik fő forrása a kazár hatalomnak, különösen később, mikor a rablóhadjáratok már elvesztették régi jelentőségüket, vagy egészen megszűntek. Isztachri szerint a kazár kincstár pénzbeli jövedelme a kereskedőkre kivetett vámokból és tizedekből állt.

A főváros⁵¹ a Volga két partján épült. A nyugati település, a nagyobbik, volt tulajdonképpen a kazár város, ott lakott a fejedelem, hadseregével és a «tisztá» kazárokkal. A fejedelem palotája téglából épült; másnak tilos volt ezt az építőanyagot használni, az emberek szanaszét felütött nemezsátrakban laktak, egy kevesen vályogból rakott házakban. Ez a városrész fallal volt körülvéve. A másik település a kereskedők városa volt. Ezek közt a mohamedánok voltak többségben, több mint tízezren; kívülük még oroszokról és szlávokról olvasunk.⁵² Ez a rész már városiasabb lehetett. A mohamedánoknak iskoláik voltak és 30 mecsetjük; a nagymecset mináretje magasabb volt, mint a fejedelem palotája.⁵³ Valószínűleg itt kell keresnünk azokat a fürdőket is, amelyeket Isztachri említ.

A városrészek eredetileg önálló városok voltak. Ibn Ruszta még két *városról* beszél, a neveiket is meg-

mondja;⁵⁴ a kettős város nevét (Itil) még nem ismeri, ez a név — valójában a folyó neve — csak a X. században tűnik fel.

A kazár állam szervezetéről nagyon keveset tudunk. Forrásaink csak egy intézményről szólnak részletebben, a kettős királyságról.⁵⁵ Ezzel az intézménnyel érdemes kicsit foglalkoznunk.

A kazároknak két királyuk volt egyidejűleg. A nagy király, a kagán csak nagyritkán, állítólag 4 havonként mutatkozott alattvalói előtt; csak a legmagasabb méltóságok kereshették fel, ők is csak fontos dologban. Ilyenkor úgy kellett viselkedniük, mintha egy isten elé járulnának: mezítláb léptek be, messziről leborultak, aztán megálltak és addig nem mentek közelebb, amíg erre engedélyt nem kaptak. Még a sírjának is kijárt a tisztelet: lovasember, ha arra vitte az útja, leszállt lováról és gyalog ment el előtte. Azt mesélték, hogy különös veszedelemben elég volt mutatkoznia, a szomszéd «törökök» és más hitetlenek sem mertek ellene harcolni.

Ez a valósággal vallásos tisztelet a legélesebb ellentétben állt a kagán tényleges befolyásával. Forrásaink egyhangúan és a leghatározottabb kifejezésekkel állítják, hogy a kagán csak névleg uralkodott, minden hatalom a kisebbik király, a bég⁵⁶ kezében volt. Ő intézte az állam ügyeit békében, vezette a sereget háborúban. Sőt egyik forrásunk szerint⁵⁷ a kagánt is ő ültette a trónra, amit valószínűleg úgy kell értenünk, hogy ha a trón megürült, ő választotta ki a kagáni dinasztiából az új uralkodót.

Ennek a sajátságos, de éppen nem példátlan intéz-

ménynek Róheim Géza adta meg a magyarázatát,⁵⁸ egy nagy angol tudós, J. G. Frazer kutatásai alapján. Primitív népeknél sokfelé megtalálható az a hit, hogy valamilyen babonás összefüggés van királyuk személye és az ország állapota, a föld termékenysége, ember és állat egészsége között. Az ilyen királynak, minthogy legjelentéktelenebb tette is beláthatatlan következményekkel járhat, a babonás tilalmak (tabuk) egész seregére kell ügyelnie. Egyes esetekben ezek a tabuk úgy elszaporodtak, olyan szigorúak lettek, hogy a királynak fel kellett hagynia minden uralkodói tevékenységgel.⁵⁹ A kormányzást egy «kisebbik király» vette át, a régi király csak babonás jelentőségét és szerepét őrizte meg.

Hogy a kazár kettős királyság eredetét is így valahogy kell elképzelnünk, azt bizonyítja, egyebek között, ennek az intézménynek egy különös vonása, az t. i., hogy a kagán csak egy bizonyos ideig uralkodhatott, ha az letelt, meggyilkolták. Az egyik változat szerint ez az idő minden esetben ugyanaz volt, 40 év.⁶⁰ Valószínűbb a másik változat: akit kagánnak akartak megtenni, azt elkezdtek egy selyemkendővel fojtogatni s mikor már az önkívület határán volt, megkérdezték, meddig akar uralkodni. Ha megérte azt az időt, amelyet ebben az állapotban mondott, megölték.⁶¹

Mármost a királygyilkosság intézménye azokkal a képzetekkel függ össze, amelyeket az előbb érintettünk. Mondottuk, hogy primitív népek gyakran természetfölötti hatalmat tulajdonítanak királyuknak; azt hiszik, hogy földjeik termékenysége, állataik és a maguk épsége, gyarapodása mind az ő személyén fordul meg.

Mindezt azonban csak addig tudja a király biztosítani, amíg ereje teljében van; ha elgyengül, szerencsétlenséget hoz az egész országra. Hogy ezt elkerüljék, alattvalói néha az öregség első jelére meggyilkolják; máskor — így tettek úgy látszott a kazárok is, — előre meghatározzák, meddig élhet.⁶²

De egyenes adatunk is van arra, hogy a kazárok még a X. század első felében is olyanféle babonás jelentőséget tulajdonítottak a kagán személyének, amilyenről az előzőkben beszéltünk. Masz'údínál olvassuk,⁶³ hogy a kazárok, ha váratlanul nagy csapás éri őket, éhínség, háborús veszedelem vagy más efféle, a kagánban keresik a hibát (akinek pedig, Masz'údí szerint is, semmi szerepe sincs a kormányzásban) és halálát követelik, «mert bajt hoz rájuk». A bég néha kiadja nekik a szerencsétlent, hogy ők öljék meg, máskor maga végez vele; az is előfordul, hogy megmenti az életét.

A család, amelyből a kagánok származtak, jelentéktelen volt, nem tűnt ki sem hatalmával, sem vagyonával. Egyik informátorunk azt meséli, hogy látott a kazároknál egy fiút, aki kenyeret árult a piacon; megtudta aztán, hogy jogszerint ez követné a trónon az akkor uralkodó kagánt és erre csak azért nem kerülhet sor, mert a fiú nem zsidó, hanem mohamedán.⁶⁴

*

Hogy a kazároknál a zsidó volt az uralkodó vallás, ebben teljes az egyezés az arab szerzők közt.⁶⁵ Csak abban különböznek, hogy egyesek (Ibn Ruszta és Isztachrí) tudnak még pogány kazárokról is (Isztachrí

keresztényeket is említ), mások szerint (Ibn al-Faǵíh, Ibn Fadlán, Masz'údí) a kazárok mind zsidók. Ennek az eltérésnek részben a tudósítások különböző kora lehet az oka: lehetséges, hogy Ibn Ruszta idejében még csak a két király és az előkelők voltak zsidók, Masz'údí korában már az egész nép. Másrészt a főváros lakossága részben bevándorolt idegenekből állott, akiket, ha már nemzedékek óta éltek ott, szintén kazároknak lehetett nevezni; érdekes, hogy éppen az az író (Isztachrí) tartja szükségesnek megkülönböztetni a «tiszta» kazárokat, aki azt állítja, hogy a kazárok között nemcsak zsidók és pogányok, hanem keresztények és moszlimok is vannak. Ez utóbbiak úgy látszik nem áttért kazárok voltak, hanem bevándorolt vagy ideiglenesen ott tartózkodó idegenek.⁶⁶

Mégcsak nagyjából sem tudjuk megállapítani, hogy a zsidóság hogyan és milyen mértékben változtatta a kazárok életmódját. Bizonyos, hogy zsidóságuk több volt pusztán szónál. Mikor a kazár király 923-ban megtudta, hogy mohamedán területen leromboltak egy zsinagógát, leromboltatta az itil-i nagymecset mináretjét, megölette a müezzineket és kijelentette, hogy ha nem féltene a mohamedán területen lévő zsinagógákat, a mecsetet is lerontatná.⁶⁷ Állítólag Romanos Lekapenos császár (919—944) zsidóüldözésére is hasonló megtorlással, a hatalmában lévő keresztények üldözésével, válaszolt a kazár király.⁶⁸ Sok zsidó költözött kazár területre az iszlám országaiból is, különösen Romanos alatt, a bizánci birodalomból is.⁶⁹ A kazárok iránti érdeklődés egész kis irodalmat hívott életre a szétszórt zsidóságban, nevezetesen Spanyolországban;

ebben az irodalomban, ránk maradt termékei után ítélve, a kazárok mint hamisítatlan rabbanita zsidók jelentek meg. Egyik arab forrásunk szerint⁷⁰ a kazárok a zsidó írást is átvették és ezt el is hihetjük, legalább is a zsidó vallású kazárokról: Keleten vallás és írás általában szorosán összetartozik, szorosabban mint nyelv és írás.⁷¹

Mindezek ellenére igen nagy hiba volna azt képzelni, hogy a zsidóság teljesen átalakította a kazárokat, szabályos zsidókat csinált belőlük. Isztachrí világosan megmondja,⁷² hogy erkölceikben és szokásaikban az áttérés után is a pogány elem volt túlsúlyban és amit ő és mások a kettős királyságról előadnak, megerősíti ezt az állítást. Láttuk, hogy ennek a pogány intézménynek még egy olyan barbár vonása is megmaradt, mint a királygyilkosság, sőt hogy még a X. század közepe felé is éltek azok a képzetek, amelyek ezt az intézményt kialakították. Különös, hogy a főváros leírásaiban nem esik szó zsinagógákról; ennek ugyan az is lehet a magyarázata, hogy informátoraink mohamedánok voltak.

Hogyan történt a kazárok megtérése, arról csak legendákat találunk forrásainkban, azokat aztán szép számmal, különösen a zsidó irodalomban. Az arab frók közül egyedül Bekrí, egy XI. századi spanyol kompilátor, meséli el, hogyan vették fel a kazárok a zsidóságot. Szerinte a kazár király először a keresztény hitre tért át, de aztán elégedetlen lett új vallásával is. Egy főembere azt tanácsolta neki, kérdezze ki a három kinyilatkoztatott vallás képviselőit és kövesse azt, akit az igazság birtokában talál. A király elhivatott először egy püspököt. Volt az udvarán egy zsidó, ezzel kellett a püspöknek vitáznia. A zsidó Mózesről és a Tóráról kérdezte ellenfelét, aki elismerte, hogy Mózes próféta volt s a Tóra

igazság. Mikor a püspök is elmondta, hogy ő miben hisz, a zsidó így szólt a királyhoz: «Ő olyasmit állít, amiről én semmit sem tudok; viszont elismeri, amit én hiszek». A király most egy mohamedánt hív meg; azt a zsidó útközben megmérgezi. Így a király egészen a zsidó befolyása alá kerül és az ő hitét veszi fel.

Egészen más legendát őrzött meg Júda Hallévi.⁷⁴ Az ő előadásában ez a legenda csak folytatása egy másiknak, amely részben Bekriével egyezik; de nyilvánvaló, hogy a két legendának eredetileg semmi köze sincs egymáshoz. Ez a Bekriétől egészen eltérő legenda úgy szól, hogy a kazár királyt egy többször ismétlődő álom arra inti, keresse az igaz vallást Warszán⁷⁵ hegyeiben. A király elmeséli álmát vezírének és vele együtt elmegy oda, ahova az álom küldte. Ott éjszaka rátalálnak arra a barlangra, ahol a zsidók a szombatot szokták megünnepelni. Éppen ott találják őket, megismerkednek a zsidó hittel és áttérnek. Hazatérve, egy ideig csak titokban gyakorolják új hitüket, azután apránként megismertetik környezetükkel, végül már olyan számosan lesznek, hogy nyíltan is felléphetnek és megtéríthetik azokat, akik még pogányok voltak.

Az első legendában tehát azért tér meg a király, mert egy hitvita meggyőzi a zsidó vallás elsőségéről, a másodikban azért, mert a zsidóságot találja meg ott, ahol egy csodás álom utasítására az igaz vallást keresi. Ez a két motívum, a disputa és az álom, össze van szöve a megtérés történetének két másik változatában.

Az egyik József király állítólagos levelében található.⁷⁶ Ez az elbeszélés rendkívül ügyetlen tákolmány, szerzője képtelen volt az eredetileg össze nem tartozó elemeket egy értelmes történetté egybedolgozni. Itt is megvan a visszatérő álom: egy angyal kétszer megjelenik Bulan királynak és szózatot intéz hozzá. Miután az angyal a király kérésére még egy kazár vezérnek is megjelent, a király egész népével együtt áttér a zsidó hitre; de hogy ez a tette hogyan függ össze az angyal szózataival, honnét ismerte meg egyáltalán a zsidóságot, amelynek az angyal még a nevét sem ejti ki, mindez rejtélyes marad. A bizánci császár és a kalifa megkísérlik eltántorítani új hitétől: így kerül sor egy hitvitára, amely azzal végződik, hogy a király kérdésére pap és kádi kijelentik, hogy a maguké után a zsidót tartják az első vallásnak. A király és népe csak most veti magát alá a circumcisióknak; ennek valószínűleg

az a magyarázata, hogy abban a történetben, amely itt szerzőnk forrása volt, a király csak a disputáció után tért meg, mint Bekrínél.

Amilyen bonyolult és zavaros ez a történet, olyan egyszerű és világos az, amely Júda Hallévi művének kerete.⁷⁷ A kazár királynak, aki dícséretes buzgalommal teljesíti hamis vallása parancsait, ismételten megjelenik egy angyal, ezzel a szózattal: Szándékod Istennek tetsző, de tetteid nem. A király először egy filozófustól kér felvilágosítást, azután egy keresztény tudóshoz fordul, majd egy mohamedánhoz; végül látva, hogy egy alapvető kérdésben mindkettő a zsidókra hivatkozik, eljut egy zsidó bölshöz s az megtéríti.

Megint másképp adja elő a megtérést a cambridge-i töredék.⁷⁸ Szerinte a kazárokat egy zsidó származású fejedelmük térítette meg. A zsidók úgy kerültek oda, hogy az üldözések elől Örményországból (talán más helyekről is)⁷⁹ az akkor még pogány kazárok földjére költöztek. Ott elvegyültek az eredeti lakossággal, csak a circumcisiót és a szombatot őrizték meg. Egyiküket a kazárok megtették fővezérüknek, mert egy alkalommal kitűnt vitészségével; királyuk abban az időben állítólag még nem volt. A fővezérből felesége és apósa hatása alatt buzgó zsidó lesz. Ennek hírére Macedonia királyai és Arábia királyai követeket küldenek a kazár vezérekhez, nehogy azok is áttérjenek. A fővezér hitvitát rendez; amit a keresztények vagy a mohamedánok állítanak, azt a másik két felekezet tagadja, azt viszont, amit a zsidó a bibliai történetből előad, elismeri egyaránt keresztény és mohamedán. A vitát az dönti el, hogy a kazár vezérek javaslatára előhozzák a **תיוול** (*Tyowl*) völgy (síkság?) egy barlangjából az ott elhelyezett könyveket: kiderül, hogy Mózes Tórájából valók és megerősítik a zsidók állításait. (A barlangról és a könyvekről nyilván a töredék elveszett első felében volt szó.) Erre aztán megtérnek a kazárok és (az eddig közömbös) zsidók.

Amint látjuk, ez az elbeszélés alaposan eltér az előzőktől. Fő jellegzetessége az, hogy szerinte a fejedelem, aki megtérítette a kazárokat, a maga eredeti hitére térítette meg őket. Az is figyelemreméltó, hogy ez az egyetlen zsidó változat, amelyből hiányzik a mesés elem, az álom. De azért ez a legenda sem egészen rokontalan. A disputáció motívumát már jól ismerjük az előbb ismerte-

tett történetekből, egy másik részlet pedig (a barlang és a benne őrzött könyvek) világosan rokonságban van azzal a történettel, amelyet Haszdáj ibn Saprut mint régi hagyományt említ József királyhoz intézett levelében.⁸⁰ Ez a hagyomány amely úgylátszik a kazárokat származásra zsidóknak, pontosabban izraelitáknak képzelte, egyebek közt arról szólt, hogy a kazár zsidók az üldözés elől egy barlangba rejtették a szent könyveket és ezért megszokták, hogy este és reggel ebben a barlangban imádkozzanak. Ez a szokásuk akkor is megmaradt, mikor az okát már rég elfelejtették. Egyszer egy zsidó meg akarta tudni a szokás eredetét, átkutatta a barlangot és megtalálta a könyveket, ami azután a zsidó tanulmányok fellendülését idézte elő.

Rokonságban van még ezzel a történettel, hacsak távolabbról is, az, amit Júda Hallévi mesél a zsidók barlangjáról.

Részletesebben foglalkoztunk ezekkel a legendákkal, mert fontos dolgokat lehet belőlük tanulni, ha nem is éppen arról, amiről szólnak. Láttuk, hogy ahány forrásunk van, mind másképp mondja el a kazárok megtérését; láttuk azt is, hogy az elbeszélések egy része mintha kísérlet lenne összebékíteni eredetileg semmiképp sem egyező történeteket. A zsidóságban tehát nem volt különös tekintélyű, általánosan elfogadott hagyomány a kazárok megtérésének történetéről; még az is kérdés, beszélhetünk-e itt hagyományról abban az értelemben, hogy egyik-másik részletnek maguk a kazár zsidók voltak a forrásai és hogy történeti alapja van.

Ilyen hagyomány lehetne az, hogy a zsidóság nem alulról, apránként hódította meg a kazárokat, hanem először a fejedelmet és az előkelőket nyerte meg: Ibn Rusztánál valóban még csak ők a zsidók. Az sem valószínűtlen, hogy a zsidóság Örményország felől, a Kaukázusból jutott el a kazárokhoz (ennek a cam-

bridge-i töredékben találjuk nyomát⁸¹). Örményországban úgylátszik a Seleukidák óta laktak zsidók; még a Kr. u. IV. században is a legfontosabb örmény városokat jórészt zsidók lakták.⁸² Innét hatolhattak be a Kaukázusba; a IX—X században tudunk ott egy kis fejedelemségről Derbendtől északra, amelynek lakói részben zsidók voltak.⁸³ A fejedelem pénteken a mohamedánokkal imádkozott, szombaton a zsidókkal, vasárnap a keresztényekkel; így biztos volt abban, hogy nem téveszti el az igaz vallást. Ez a fejedelemség a X. század elején a kazár birodalomhoz tartozott. A mai kaukázusi zsidók egyrésze, az ú. n. «hegyi zsidók» középkori bevándorlók leszármazottai; lehet, hogy őseik már a kazárok idején is ott voltak.⁸⁴

De a kazárok másfelől is megismerkedhettek a zsidósággal. Már időszámításunk első századaiból tudunk zsidó hitközségekről a Krimi-félszigeten, Pantikapaionban (ma Kercs) és a kercs-i szoros másik oldalán Gorgippiában (ma Anapa).⁸⁵ A IX. század közepén Konstantinnak, az egyik «szláv apostol»-nak, Chersonban módja volt héberül, sőt szamaritánusul tanulni.⁸⁶ A kazár időkben jelentős zsidó lakossága volt Tamatarchának (ma Taman a Kuban torkolatánál);⁸⁷ valószínűleg ezt a várost nevezi Ibn al-Faqíh⁸⁸ «a zsidó Szamkars»-nak. Említettük már, hogy a Kuban vidéke és a Krimi félsziget egy része egy ideig kazár uralom alatt volt.

Még egy részlet van a legendákban, amelyet történeti tényekkel hozhatunk összefüggésbe: a hitvita. Olyan disputációkról ugyan, amilyenekről a legendák mesélnek, hiteles forrásból nincs tudomásunk, de annyi bizonyos, hogy a zsidó térítőknak voltak keresztény

és mohamedán vetélytársai. Erre még a mi csekélyszámú és kiterjedelmű forrásainkban is találunk adatokat.

Egy örmény történetíró szerint 682-ben Izrael albán⁸⁹ püspök megtérített egy kazár fejedelmet egész seregével együtt. Részletes, de legendás beszámolót ad egy másik kísérletről az előbb említett Konstantin (Cirill) életrajza. A legenda szerint maga a kazár király küldött követeket Bizáncba (860 k.); előadta, hogy zsidók és mohamedánok egyaránt buzgólkodnak érte és arra kérte a császárt, küldjön neki egy tudós embert: ha az megcáfolja ellenfeleit, ő felveszi a kereszténységet. A császár Konstantinra bízta ezt a feladatot; ő le is győzi a vitákban a zsidókat és a mohamedánokat, de csak 200 pogányt sikerül megtérítenie.⁹⁰ Ha ez az elbeszélés nem is hiteles minden részletében, abban nincs okunk kételkedni, hogy Konstantin járt a kazár udvarnál és próbált téríteni; hogy nem sok eredménnyel, az magából a legendából is kiderül.

Másfelől a mohamedánok is igyekeztek megnyerni a kazárokat. Mikor Marván ibn Muhammed diadalmasan nyomult előre a kazár földön, állítólag választást hagyott a fejedelemnek a harc és megtérés között s a fejedelem az iszlámot választotta.⁹¹ Ugyanaz a történetíró beszél⁹² kazárokról, akik a IX. század közepén mohamedán területre költöztek «az iszlámhoz való vonzódásból». A fővárosban sok mohamedán és keresztény lakott; ezek is bizonyosan nem egy kazárt megtérítettek.

Jelentős és maradandó eredménye azonban nem volt ezeknek az igyekezeteknek. A főváros mohamedán

lakosai között nem sok volt a megtért kazár,⁹³ hasonlóan nincs nyoma jelentősebb kazár kereszténységnek sem.⁹⁴

Hogy a zsidóságnak melyik formáját vették át a kazárok, nem tudjuk. Egyes tudósok azt olvasták ki József király állítólagos leveléből, hogy Bulan a karaita zsidóságra tért át és csak egyik utódja, Obadja lett népével együtt rabbanita. De ez az értelmezés olyasmit mondhat a szöveggel, ami nem áll benne, sőt ami ellenkezik a szöveg világos szavaival; ⁹⁵ különben is ez a levél koholmány és a megtérésről szóló része különösen kevés hitelt érdemel.⁹⁶

Masz'údí szerint a kazárok Hárún al-Rasíd (786—809) idején tértek meg.⁹⁷ Hogy nem régebben, az bizonyosra vehető; inkább a mellett szólnak nyomós érvek, hogy ez az esemény később történt. Láttuk, hogy a Konstantin-legenda szerint a kagán 860 körül még ingadozott, melyiket válassza a három egymással vetélkedő vallás közül. Figyelemreméltó az is, hogy egy arab író, Ibn al-Fa'qíh 900 körül azt írja, hogy a kazárok «nemrég» tértek meg,⁹⁸ talán az sem véletlen, hogy az első adatunk a kazárok zsidóságáról 864 környékéről való.⁹⁹

Ezek talán nem döntő érvek — sok mindent lehetne ellenük felhozni ¹⁰⁰ — de ahhoz elegendők, hogy kétségesnek tüntessék fel Masz'údí állítását.

Említettük már, hogy a kazár fővárosban, különösen a kereskedők városrészében, szép számmal laktak mohamedánok és keresztények is, csak hogy ezek jórészt idegenek voltak. Különösen a mohamedán kolónia volt jelentős, számuk meghaladta a 10,000-et;

ha hihetünk Isztachrínak,¹⁰¹ még a zsidóknál is többen voltak. Masz'údí egyenesen azt állítja, hogy a kazár államban a mohamedánok szava volt a döntő; szerinte az állandó hadsereg is mohamedánokból állt, chwárizmi bevándorlókból, akik csak bizonyos feltételekkel álltak a kazár király szolgálatába: így kikötötték, hogy hittársaik ellen nem harcolnak és hogy a vezír (amolyan első miniszter) közülük való legyen. Ezért azután — írja Masz'údí — valahányszor meg egyeznek a mohamedánok és a keresztények, a király tehetetlen velük szemben.¹⁰²

Nehéz megmondani, mennyi alapja van ennek a magában álló tudósításnak. Nem hihetjük, hogy más arab tudósító ne tudott volna egy ilyen fontos és mohamedánokat ilyen közéről érintő tényről; még hihetlenebb, hogy ha tudnak róla, elhallgatják. Vegyük még hozzá, hogy Masz'údí önmagával is ellentmondásba keveredik: először azt írja, hogy «ebben a városban a muszlimoké a döntő szó, mert ők a király serege», azután meg, hogy «az oroszok és a szlávok, akikről azt mondtuk, hogy pogányok, ők a király serege».¹⁰³ Annyi világos, hogy Masz'údí előadását úgy ahogy olvassuk, nem fogadhatjuk el.

Különben a mohamedán kolónia iparosokból és kereskedőkből állt; ¹⁰⁴ tagjai részben állandó lakói voltak a kazár fővárosnak, részben csak időnként keresték fel, üzleti célból. Az összes mohamedánok a király egyik mohamedán rabszolgájának voltak alárendelve, más nem szólt bele a dolgukba és nem ítékezhetett felettük.¹⁰⁵ Hasonló privilégiuma volt ugyá látszik a többi felekezetnek is: Isztachrí szerint ¹⁰⁶ a

király hét bírót rendel ki, zsidókat, keresztényeket, mohamedánokat és pogányokat, hogy mindenki a maga felekezetéből való bíróhoz fordulhasson. E tudósítás értelmezésénél meg kell gondolni, hogy a kazárok jórészt zsidók voltak, a nem-zsidó bírók tehát elsősorban a kereskedő város idegen vagy idegen eredetű lakói felett ítélkeztek.

Bizonyosra vehetjük, hogy az egykorú zsidóságot, amely mindenütt védtelen, többé-kevésbé elnyomott és megvetett kisebbség volt, valósággal lázba hozta az a hír, hogy valahol a kalifátus szomszédságában él egy hatalmas nép, amely királyostul zsidó hiten van. Mégis a középkori zsidó irodalomnak alig néhány emléke foglalkozik a kazárokkal; látni fogjuk azonban, hogy ez a néhány írás csak maradványa egy valamikor gazdagabb irodalomnak.

A kazár vonatkozású zsidó irodalom legértékesebb terméke Júda Hallévinek egy 1140 körül arabul írott műve, amelyet közönségesen «Kozarí»-nak címeznek. A «Kozarí» a zsidó vallás apológiája a filozófusok, a másvallásúak és a zsidó szektáriusok támadásai ellen. Formája szerint legnagyobb részben párbeszéd a kazár király és egy zsidó bölcs között; azt már elmondottuk, hogyan kerül sor erre a dialógusra. A kazárok megtérése itt tehát csak keret; de ebből a keretből fontos dolgokat tanulhatunk a kazár tárgyú zsidó irodalomról.

Láttuk, hogy Júda a keretet szolgáltató legendán kívül még egy másikat is közöl, amely egészen másképp mondja el a kazárok megtérését. Ez a második legenda váratlanul, minden előkészítés nélkül jelenik meg, félbeszakítva a párbeszédet; a szerző sietve adja elő,

olyan hangon, mintha inkább csak emlékeztetné olvasóit arra, amit úgyis tudnak, s aztán folytatódik a dialógus. Világos, hogy ez az elbeszélés nem lehet a szerző találmánya, hiszen az ő művében csak zavar és árt. Miért vette hát fel egyáltalán? Nyilván azért, mert olvasóközönségében olyan népszerű volt ez a történet, hogy nem lehetett egészen elhanyagolni.

A «Kozarí» tehát világosan utal kazár tárgyú zsidó írásokra, amelyek 1140 körül ismeretesek voltak Spanyolországban, jórészt ott is keletkezettek. Még az sem lehetetlen, hogy az a «Kazárok története», amelyre Júda hivatkozik,¹⁰⁷ valóságos mű volt, nem pedig «ouvrage fictif», ahogy H. Grégoire gondolja.¹⁰⁸

A «Kozarí»-ban a kazárok megtérése csak alkalom olyan fejtegetésekre, amelyeknek semmi közük a kazárokhoz. Van azonban néhány szövegünk, amely valóban a kazároknak van szentelve. Az egyik, Haszdáj ibn Saprut és József kazár király levélváltása, már századok óta ismeretes; ¹⁰⁹ a másikat, egy ma Cambridge-ben őrzött töredéket, alig 30 éve fedezte fel és tette közzé S. Schechter.¹¹⁰

Haszdáj ibn Saprut, egy nagyműveltségű zsidó, magas hivatalt töltött be III. Abdarrahmán kordovai kalifa (912—961) szolgálatában. A kazár királyhoz intézett levelét a «bemutatkozáson» kezdi: elmondja, hogy nagy kegyben áll a kalifánál, beszél hazájáról és uráról, Abdarrahmánról. Elmeséli azután, hogy az idegen követektől, akikkel ő szokott tárgyalni, igyekszik minél többet megtudni a szétszórt zsidóságról; így szerzett tudomást a kazárokról is, chorászáni¹¹¹ és bizánci követektől. Először Konstantinápolyon keresztül pró-

bált eljuttatni egy levelet a kazár királyhoz, de ez nem sikerült. Végül két zsidó, aki a cseh¹¹² követséggel érkezett Kordovába, megígérte, hogy a cseh király majd a magyar, az orosz és a bolgár földön keresztül eljuttatja a levelet Kazárországba. A levél második részében Haszdáj a kérdések egész sorát terjeszti a király elé, kérdezősködik a kazárok származásáról, a királyok sorrendjéről, az ország kiterjedéséről, a városokról, a földről és még nagyon sok másról. A kérdések között néhány meghatóan naív is akad: Haszdáj, aki azt hiszi, hogy a kazárok az izraelita 10 törzs valamelyikéből származnak, szeretné tudni, hogy harcolnak-e szombaton és hogy mit tudnak a Messiás eljövetelének idejéről.

Erre a levélre válaszol József király. A bevezető formulák után közli, hogy a kazárok Jáfet egyik unokájától, Tógarmától származnak és országukat egy ונתר (Wntr)¹¹³ nevű néptől foglalták el; majd elmondja, igen hosszadalmasan, a megtérés történetét. Következik a királyok sora Obadjától Józsefíg, számszerint 12; azután a birodalom határai az adózó népekkel és városokkal együtt. Most a Volga melletti három városáról beszél a király: az elsőben — ez a legnagyobb — lakik a királynő, a másodikban a zsidók, keresztények, mohamedánok és mindenféle más nép, a harmadikban — ez a legkisebb — a király. De csak télen laknak a városokban, tavasszal mindenki földjére vagy szőllejébe megy. Szó esik még — válaszul Haszdáj kérdésére — a föld termékenységéről, a halban gazdag folyókról, a mezőkről és kertekről és a gyümölcsfák sokaságáról. A Messiás eljöveteléről a király, sajnos, nem tud közelbit.

Ez a levélváltás¹¹⁴ először 1577 körül jelent meg Konstantinápolyban, Izsák Akris «Kól Mebasszér» című munkájában. Igazán a már említett bázeli hebraista, Joh. Buxtorf tette ismertté azáltal, hogy Akris szövegét latin fordítással ellátva közölte a maga Liber Cosrijának bevezetésében. A levélváltásnak csak a múlt század második felében kerültek elő kéziratai. Az egyiknek szövege általában egyezik Akris kiadásával, de itt-ott helyesebb és teljesebb, úgyhogy nem készülhetett a nyomtatványról.¹¹⁵ A másik kézirat, amely a híres gyűjtő és hamisító, A. Firkovics (1815—1885) felfedezése ^{115a}, csak József király válaszát tartalmazza, azt is töredékesen, a vége hiányzik. Ennek szövege már erősen különbözik az addig ismerttől. Számtalan az apró, stiláris eltérés; azonkívül Firkovics kézirata olyan adatokat, elsősorban neveket is tartalmaz, amelyek a másik recenzióból hiányoznak. Így pl. a rövidebb szöveg a kazár birodalom «népeinek» csak a számát adja meg, Firkovicsé a neveiket is elsorolja.

H. Grégoire szerint ¹¹⁶ Firkovics valójában hamisította azt a kéziratot, amelyet állítólag felfedezett. Grégoire érvei azonban, még ha meg is állnák a helyüket (pedig nem állják meg), legfeljebb azt bizonyítanák, hogy a hosszabb recenzió tárgyi többlete Firkovicstól származó betoldás. Hátra van még a kérdés, amelyet Grégoire fel sem tesz: hogyan viszonylik egymáshoz a két szöveg ott, ahol párhuzamosak, ahol csak stiláris különbségek mutatkoznak köztük?

Ha ebből a szempontból hasonlítjuk őket össze, kiderül először is az, hogy Firkovics szövege több helyen kétségtelenül helyesebb az előtte ismeretesnél, tehát

nem is származhat belőle. Kiderül továbbá, hogy Ákris szövege általában «elegánsabb»: közelebb áll a klasszikus, bibliai héberhez és gyakran úgy hat, mint a másik, henyén bőbeszédű recenzió ízléses vagy egyszerűen türelmetlen megrövidítése. Ebből pedig az következik, hogy Firkovics szövege nemesak hogy nem újkeletű hamisítvány, hanem éppen ellenkezőleg, közelebb áll az eredetihez, amelyből Ákrisé egy csinosító és rövidítő munka eredményeképp állt elő.

Ami a tulajdonneveket illeti, lehet, hogy némelyik Firkoviciestől származik: feltűnő a krimi városok nagy száma (a Krim Firkovics hazája) és egyikük olyan néven szerepel, amely 1374 előtt nem mutatható ki (Mangup).¹¹⁷ De egyik-másik névhez az arab irodalomnak olyan alapos ismerete kellett volna, amelyen Firkovics idejében nem is volt lehetséges; ¹¹⁸ általában bizonyosra vehetjük, hogy a nevek elsorolása volt az eredeti,¹¹⁹ egy későbbi másoló azután, akinek a nevek nem mondtak semmit, elhagyta őket és csak az elhagyott nevek számát írta be.

Ami a válasz hitelességét illeti, abban már Buxtorf sem hitt, nem is bizonyítékul közölte, csak kuriózumképpen.¹²⁰ Koholmánynak tartotta J. Marquart is,¹²¹ akinél talán senki sem ismerte jobban a kazárookra vonatkozó adatokat. Hasonlóan ítél H. Grégoire, aki Kokovcov kutatásai alapján egy az előzőknél is merészebb támadást ¹²² intézett a levélváltás és a cambridge-i töredék hitelessége ellen. De a hitelességnek is egyre újabb védői akadnak; ¹²³ sőt azt látjuk, hogy kiváló tudósok ¹²⁴ úgy beszélnek az állítólag kazár eredetű

zsidó szövegekről, mintha azok hitelességéhez a kétség árnyéka sem férne.

Grégoire külső érvekre hivatkozik, nevezetesen arra, hogy a XVI. század előtt senki sem ismeri József király levelét. Ez nem áll; még ha az a nemrég felfedezett szöveg, amely már 1100 körül említene,¹²⁵ valóban hamisítvány is lenne, Abraham ibn Dávid egy megjegyzése¹²⁶ világosan bizonyítja, hogy a levél 1160 körül már létezett. Valójában a legsúlyosabb érveket a hitelesség ellen maga a levél szolgáltatja, hangjával és tartalmával. Elfogulatlan és hozzáértő olvasó nem kételkedhet benne, hogy ez az írás nem a kazár kancelláriáról került ki, hanem egy ügyetlen és korlátolt hamisító tollából. Már az is jellemző, hogy a megtérés rettentő hosszadalmasan előadott meséje nagyobb helyet foglal el, mint a birodalom leírása. Ez a leírás — amelyet állítólag a király ad az országáról! — üres és színtelen az arab geográfusokéihoz képest; ahol pedig eltér tőlük, ott — ezt Marquart világosan megmutatja¹²⁷ — kétségtelenül az arabok a hitelesebbek. Szó sem esik a kettős királyság intézményéről, a hadseregről, a kereskedelemről, az adózásról, a bíraskodásról: Haszdáj minderről kérdezősködik, mégsem tudnánk felőlük semmit az idegen, elsősorban az arab szerzők nélkül. A «király» egyetlen kazár szót sem említ, még csak azt sem mondja meg, hogy neki mi a címe kazárul. Általában nincs egy mondata, amelyről azt éreznők: ez nem származhat egy hamisítótól, ez «igazi». Azt is láttuk, hogy a megtérés legendáját máshol eredetibb formákban lehet megtalálni.

Viszont semmi okunk sincs arra, hogy Haszdáj leve-

lét is hamisítványnak tartsuk. Nyilvánvaló, hogy nem a válasz szerzőjétől származik. Haszdáj kérdéseinek egy része, főleg azok, amelyekhez a kazár állapotok alaposabb ismerete kellett volna, válasz nélkül maradnak: már pedig egy hamisító bizonyosan nem tesz fel magának olyan kérdéseket, amelyekre nem akar, vagy nem tud felelni. Tanulságos az eltérés a kazárok származásának kérdésében is. Haszdáj levelét az a hit hatja át, hogy a kazárok származásra is «izraeliták», az elveszett 10 törzs valamelyikéből; a válasz szerzője viszont tudja, hogy valójában idegenek («Jáfet leszármazottai»), akik csak áttértek a zsidóságra. De talán még ezeknél is meggyőzőbb bizonyíték az a már említett hagyomány a zsidóság feléledéséről a kazárok között. Ha az első levelet is a hamisító írja, csak azért, hogy válaszoljon rá, bizonyosan nem írja meg a megtérés történetét előre már a «kérdzősködő» levélben, még hozzá egész máskép, mint a válaszban.

A második levél szerzője tehát már készen találta az első levelet és hozzáhamisította, szerény képességei és tudománya szerint, a hiányzó választ. Az első levél, amennyire én látom, könnyen származhatik Haszdáj-tól; bizonyítékról, amely ez ellen szólna, nincs tudomásom.

1912-ben egy újabb kazár levél lett ismeretes, amely a kairói genizából került elő, sajnos, csak töredékesen, eleje és vége hiányzik; ma Cambridge-ben őrzik.¹²⁸ Szerzője állítólag¹²⁹ József király egy zsidó származású alattvalója. A levél első felét, amely a kazárok megtéréséről szól, már ismerjük. A másodikban a levélíró azokról a háborúkról számol be, amelyeket József király és

két elődje, Benjámín és Áron, vívott Bizánccal és szövetségeseivel. A levél megítéléséhez legfontosabb az utolsó háború leírása. Ez állítólag úgy indult el, hogy József megtorolta a hatalmában levő keresztényeken Romanos császár zsidóüldözését. Erre a császár megnyeri szövetségeseül Helgut (לִכְנִי), Oroszország (Rószia) királyát s az éjjeli rajtaütéssel beveszi Szamkars városát. Egy kazár vezér azonban megveri Helgut és arra kényszeríti, hogy a felbujtó, Romanos, ellen forduljon. Az orosz fejedelem négy hónapig ostromolja Konstantinápolyt, de nem bír a görögtűzzel. Végül feladja a küzdelmet, de hazatérni szégyel; Perzsiába megy és ott esik el sereggestül. Az oroszok meghódolnak a kazároknak.

Az egyetlen, hiteles forrásból ismert esemény, amelyre ez az elbeszélés vonatkozhatik, a kievi fejedelemnek 941-ben Konstantinápoly ellen intézett támadása.¹³⁰ Ez a támadás valóban Romanos idejére esik; csak hogy a kievi fejedelmet Igornak hívták, Oleg (ezt a formát vette fel a szlávoknál a skandináv Helgi név) valószínűleg még Romanos trónralépése előtt halt meg (az orosz krónika szerint 912-ben). Megfelel továbbá a valóságnak az, hogy az orosz flotta vereséget szenvedett és hogy a bizánciak elsősorban a görögtűznek köszönhették a győzelmet; de a vereség után Igor nem Keletre ment, hanem hazatért, három évvel később (944) kereskedelmi szerződést kötött a görögökkel és nem Perzsiában esett el, hanem a fellázadt drevljanok (egy szláv törzs a Pripet vidékén) gyilkolták meg.¹³¹

Ezekre a tévedésekre már a cambridge-i szöveg első kiadója, Schechter is rámutatott és ezért úgy véleke-

dett, hogy «szövegünk írója csak másodlagos forrásokból vette tudományát és összezavart egyaránt személyeket és adatokat.»¹³² Valóban elképzelhetetlen, hogy egy kortárs, aki közvetlen közelből figyeli az eseményeket, ilyen tévedésekbe essék.

Schechter ítéletét megerősíti Kokovcovnak az a felfedezése,¹³³ hogy a levélíró Kazárország állítólagos nevét¹³⁴ («országunk neve, ahogy a könyvekben találtuk») Józsippónból vette, egy a X. század közepe táján Olaszországban keletkezett zsidó munkából; ¹³⁵ ezzel szépen egyezik a levélben előforduló tulajdonnevek egy részének latin (esetleg görögös) formája: Kazaria, Rószia, Turkia.

Bizonyosra vehetjük tehát, hogy ez a levél is koholmány, mint József királyé, ha nem is egészen újkeletű, ahogy Grégoire gondolta. Ő azzal magyarázta¹³⁶ a helyes és téves adatok keveredését a cambridge-i töredékben, hogy a szerző ismerte az újabb tudományos irodalmat, viszont éppen ezért tudta, hogy az orosz krónika nem feltétlenül megbízható abban, amit a X. század első feléről mesél, nem akarta hát «kompromittálni» a maga szerzeményét azzal, hogy pontosan visszaadja a krónika esetleg téves adatait; hasonló okból gondja volt eltérni József király állítólagos levelétől is. Azt hiszem, felesleges hosszasan fejtegetnem, milyen erőltetett ez a magyarázat; csak azt említem még meg, hogy a cambridge-i kézirat kimutathatóan másolat az elveszett eredetiről.¹³⁷

A «kazár» levelek tehát nem a kazárokkal való közvetlen, írásos kapcsolat bizonyosságai, hanem arról az érdeklődésről tanuskodnak, amelyet az áttérésükről

szóló hírek támasztottak irántuk a zsidóságban. Már a «Kozaró»-ból következtettünk arra, hogy ez az érdeklődés kisebb-nagyobb irodalmat hívott életre: ennek termékei és egyedüli maradványai a koholt levelek.

Hátra van most még annak a megállapítása, hogy milyen körülmények közt keletkeztek ezek a levelek.

József király levele valószínűleg az arab uralom alatt álló Spanyolországban készült; erre mutat, hogy spanyol zsidók említik először. A tulajdonnevek, amelyek előfordulnak benne, általában az arab szerzőkből ismert formában jelennek meg. A cambridge-i töredék tulajdonnevei viszont a keresztény (latin vagy görög) kultúra befolyását tüntetik fel; szerzőjének, amint láttuk, egy Itáliában keletkezett mű volt az egyik forrása.

A király levelének keletkezését a XI. századra tehetjük: Haszdáj 950 körül írhatott a kazár királynak és a (koholt) választ 1100 körül már ismerik. A cambridge-i töredék nagyjából egykorú lesz vele, semmiesetre sem lényegesen fiatalabb. Láttuk, hogy a kazár tárgyú zsidó irodalom majdnem teljesen elveszett; a Haszdáj-féle levelezést a XII. századtól a XVI-ig úgy látszik senki sem említi, a cambridge-i töredéket pedig csak egy szerencsés véletlen hozta napvilágra a XX. században. Ez világosan mutatja, hogy a kazár birodalom eltűnésével rövidesen megszűnt a zsidóknak az az érdeklődése a kazárok iránt, amelyet a cambridge-i töredék feltételez.

Igen fontos kérdés, hogy milyen forrásokból merítették a hamisítók. Az anyag, amelyet feldolgoznak, kétféle: mind a kettő előad egy-egy legendás történetet a megtérésről, ezenkívül közölnek többé-kevésbé

hiteles adatokat is a kazár birodalom földrajzáról, politikai szervezetéről, történetéről.

Bizonyosra vehetjük, hogy a megtérés legendái zsidó eredetűek. Amíg a zsidó irodalomban öt elbeszélést találtunk erről az eseményről, a nem-zsidó irodalomban csak egyet, Bekrínél, és ez is nyilvánvalóan célzatos elferdítése egy olyan történetnek, amely a zsidók pártján állt, tehát zsidó eredetű is volt. Természetes is, hogy leginkább a zsidók meséltek a kazárok megtéréséről: ők örültek neki, büszkék voltak rá, viszont a keresztényeket és a moszlimokat legfeljebb bosszanthatta térítőik sikertelensége. Hogy a zsidóknak milyen kedves volt ez a tárgy, arra jellemző az a tény, amelyre már az előbb hivatkoztunk: a «Kozarí»-ban, a Haszdáj-féle levelezésben és a cambridge-i töredékben öt különböző elbeszélést találunk róla, nincs tehát olyan kazár-tárgyú zsidó írás, amely el ne mesélné.

«Komoly» adataikat már inkább vehették a hamisítók idegen, írott forrásokból. Nagyon valószínű,¹³⁸ hogy a földrajzi nevek József király levelének hosszabb változatában valamelyik arab geográfustól származnak; ugyanez áll talán a kazár birodalom leírására a levél utolsó részében. Tény azonban, hogy a levél a ma ismeretes arab művek egyikével sincs kimutatható, nyilvánvaló kapcsolatban. Ez nem sokat jelent, a régi arab irodalomnak csak egy része maradt fenn, a levél szerzője használhatott olyan forrást, amely azóta elveszett, mégis ajánlatos figyelembe venni egy másik lehetőséget is. A zsidóság nemcsak a moszlim vagy a keresztény irodalomból szerzett tudomást a kazárokról, hanem utazók, főleg kereskedők elbeszéléseiből is; bizo-

nyítja ezt, ha kell rá bizonyíték, Haszdáj levele. Nem lehetetlen, hogy a hamisító ilyen eredetű hagyományból is merített, abból vehette azokat a részleteket, amelyeknek az arab irodalomban nyomát sem találjuk, így pl. a megtérő király jó török nevét és a királynő városáról szóló hírt, amely ugyan bizonyosan téves, de olyan tévedés, amely az arab szövegekből megmagyarázhatatlan. Ez a hagyomány azonban, ha létezett is, a levélről ítélve nem mérkőzhetett az arab geográfusok értesüléseivel, sem gazdagságban, sem pontosságban.

A cambridge-i töredék esetében még valószínűbb, hogy a szerző szóbeli értesítéseket is használt. Állításai részben helyesek, de azokat a munkákat, amelyekből ezt ma megállapítjuk, ő nem használhatta. Mi az arab szerzőknél olvasunk a kazár kettős királyságról, Romanos zsidóüldözéséről, keleti és görög zsidók átköltözéséről a kazár földre,¹³⁹ a töredék szerzője viszont minden valószínűség szerint nem tudott arabul.¹⁴⁰ Hogy a kievi Oleg fejedelem neve a skandináv Helgi név szlávos formája, ezt a nyelvtudósok már a múlt században megállapították; de a cambridge-i töredék az egyetlen ma ismeretes középkori szöveg, amely valóban ezt a formát használja. Természetesen fel lehet tenni, hogy a szerző olyan írott forrásokat használt, amelyek azóta elvesztek; de ugyanúgy lehetséges, hogy értesüléseit utazók elbeszéléseiből szerezte és így talán érthetőbbek súlyos tévedései.

A két «kazár» levél között nyoma van valami kapcsolatnak. A cambridge-i töredék is levél, szerzője talán tudott Chaszdáj leveléről, bár olvasni aligha olvasta. Egyezik a két írásban József királynak és két elődjének

neve is. Ezeket az egyezéseket talán valami közös zsidó hagyomány tette lehetővé.

A «kazár» levelek tehát koholmányok ugyan, de nem az egyéni kedvtelés elszigetelt alkotásai, hanem maradványai egy valamikor gazdagabb irodalomnak; ez az irodalom abból a lelkes érdeklődésből született, amelyet a zsidóságban a kazárokról szóló hírek támasztottak. A kazár birodalom összeomlása után ez az érdeklődés megcsappant és rövidesen eltűnt. A zsidókat az a gondolat lelkesítette, hogy *létezik* egy zsidó ország, egy zsidó nép, amely úr a maga földjén; mikor a kazárok is a múlt népei közé kerültek, akiknek már csak a neve ismeretes, közömbössé váltak a zsidók szemében. Ez magyarázza meg a kazár tárgyú zsidó irodalom majdnem teljes eltűnését.

DR. TELEGDI ZSIGMOND.

JEGYZETEK.

¹ Liber Cosri, Basileae, 1660, f. a. 4. — ² No. f. b. 2. — ³ Idézi D'Ohsson, Des Peuples du Caucase, 1828, 212. — ⁴ Elsősorban Fraehn egyik művéből (De Chazaris etc., 1822) és D'Ohsson az előbbi jegyzetben idézett munkájából. — ⁵ A kazároknál használatos írásokról l. Németh Gyula, A honfoglaló magyarság kialakulása, 1930, 207. — ^{5a} J. Marquart, Osteuropäische u. ostasiatische Streifzüge, 1903, 46. sk. — ⁶ A birodalom határaitól l. Németh, 207—209. — ⁷ Maçoudi, Les Prairies d'Or, II, 1863, 19. — ⁸ J. B. Bury, A Hist. of the Eastern Rom. Emp. from the fall of Irene to the accession of Basil, I, 416—418. — ⁹ G. Laehr, Die Anfänge des russischen Reiches, 1930, 10. — ¹⁰ B(ibliotheca) G(eographorum) A(rabicorum), VII (Ibn Ruszta), 140; Maçoudi, 14. — ¹² Németh, 151, 215. — ¹³ Ismeretes, hogy egy kazár néprész, a kabar, csatlakozott a magyarokhoz, l. Németh, 233. skk. Kazár (kabar) zsidók magyarországi nyomaival foglalkozik Gyóni M.: Magyar Nyelv, 34 (1938),

86—96. 159—168. — ¹⁴ BGA, I (Isztachrí), 223. — ¹⁵ Németh, 211—214. — ¹⁶ BGA, VIII (Masz'údí, Tanbíh), 83. — ¹⁷ BGA, a, 222. — ¹⁸ Németh, 210. sk. — ¹⁹ Az Iberia és a Káspi-tó közti terület régi neve, az araboknál Arrán (az Arasz és Derbend között). — ²⁰ Az araboknak a kazárokkal vívott harcairól l. Palló M.: Ung. Jahrb., II, 157—170. — ²¹ Marquart, Streifzüge, 5. sk. — ²² Még egyszer említi őket egy annalista, Ibn Miszkawaih, a 965. év tárgyalásában; erről a helyről l. Barthold: Enz. d. Islam, II, s. v. *Khazar*. — ²³ Gerland: Byz. Zeitschr. III (1894), 363—365. — ²⁴ L. 8. j. — ²⁵ Fr-Dvorník, Les Légendes de Constantin et de Méthode, 1933, 172. sk. — ²⁶ Ez Bury véleménye; Marquart (Streifzüge, 27. sk.) a magyarokra gondol. Ezen az utóbbi véleményen van Németh is, HMK, 153. sk. — ²⁷ Laehr, Anfänge, 23, 32, 59. — ²⁸ Németh, 28. — ²⁹ Ibn Ruszta, BGA, VII, 142. — ³⁰ Németh, 301. — ³¹ Ibn Hauqal, BGA, II, 14, 282, 286. — ³² Németh, 209. — ³³ BGA, VII, 39. sk. — ³⁴ Ed. Barthold, Mém. Acad. St. Pétersb. 1897, 4, 85. sk. — ³⁵ A magyarokat és a besenyőket 889 előtti lakóhelyeiken ismeri, l. Németh, 158. sk. — ³⁶ BGA, I, 220—225. — ³⁷ BGA, II, 278—285. — ³⁸ Yáqút, II, 438—440. Újabb kiadását készíti elő Zeki Validi prof. a teljesebb meshedi kéziratból. — ³⁹ Maqoudi, Les Prairies d'Or, II, 7—14. — ⁴⁰ uo., 88. — ⁴¹ BGA, I, 222. sk.; Maqoudi, 7. — ⁴² Ibn Chordádbeh, BGA, VI. A kazár városok: 124, 12; Szamandar: 124, 2, 15. — ⁴³ BGA, I, 219. — ⁴⁴ BGA, I, 221; III (Maqdiszi), 361. — ⁴⁵ BGA, I, 220. — ⁴⁶ uo., 224. — ⁴⁷ Maqoudi, 12. — ⁴⁸ BGA, VI, 153. sk. — ⁴⁹ Laehr, Anfänge, 14. sk. — ⁵⁰ Isztachrí szerint a főváros egyik felében lakik a király, hadseregével és az «igazi» kazárokkal, a másikban a kereskedők és a mohamedánok jó-része (a mohamedán itt nemcsak vallást, hanem származást is jelent). Isztachrí tehát szembeállítja a «tisztá» kazárokat a kereskedőkkel. A főváros moszlim kereskedőiről beszél még Ibn Fadlán (Jáqút, II, 439) és Masz'údí (Prairies d'Or, 12₂); az oroszokról Isztachrí (BGA, I, 226) és Ibn Hauqal (no. II, 286) vö. Laehr, Anfänge, 15. Csak egy helyet ismerek, ahol kifejezetten kazár kereskedőkről van szó: BGA, VII, 141, 12. — ⁵¹ A főváros leírását általában Isztachriból vettem. — ⁵² Maqoudi, 9. — ⁵³ Uo. 12. — ⁵⁴ A nevek meglehetősen eltorzultak az arabbetűs kéziratokban; az egyikről l. Németh, HMK, 212. — ⁵⁵ BGA, VII, 139; I, 224. sk.;

II, 283—285; Jáqút, II, 438. sk.; Maçoudi, 12. sk. — ⁵⁶ Így nevezi Isztachri (BGA, I, 220) és Konstantinos (πέχ: De adm. imp. cap. 42); máskép Ibn Ruszta és Ibn Fadlán (Jáqút, II, 438). — ⁵⁷ BGA, I, 224. — ⁵⁸ Ethnographia, 1917. — ⁵⁹ A mikado régebben nem érintette a földet, a lábával; óvni kellett a levegőtől és a napfénytől (Frazer, Le Rameau d'Or, I (1903), 172). — ⁶⁰ Jáqút, II, 439 (Ibn Fadlán). — ⁶¹ BGA, I, 224. — ⁶² Frazer, The Dying God, 1920. — ⁶³ Maçoudi, 13. — ⁶⁴ BGA, I, 224. — ⁶⁵ BGA, VII, 139; I, 220; V, 298 (Ibn al-Faqlh); Jáqút, II, 440; Maçoudi, 8. — ⁶⁶ Ibn Fadlán, Masz'údí és Ibn Ruszta félreérthetetlenül különbséget tesznek kazárok és moszlimok közt; a két első szerző azt is világosan megmondja, hogy a moszlimok bevándorolt vagy ideiglenesen ott tartózkodó idegenek. Kétség csak Isztachri-nál lehetséges, aki egy helyen (BGA, I, 220₁₂) azt írja, hogy «a kazárok moszlimok, keresztények, zsidók; akadnak köztük pogányok is». Más helyeken azonban úgy látszik, hogy ő sem kazár eredetű moszlimokra gondol (220, 6—8; 222, 1), ezért valószínű, hogy az első helyen (220, 12) «kazár» tág értelemben a főváros lakóját jelenti. A keresztényekről l. 94. j. — ⁶⁷ Jáqút, II, 440. — ⁶⁸ Cambridge-i töredék (l. 110. j.). 62. sk. sor. — ⁶⁹ Maçoudi, 8. — ⁷⁰ Marquart: Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes, XII, 169. — ⁷¹ Ismeretes, hogy a zsidók elfelejtettek héberül, rendesen környezetük nyelvét beszéltek, de azt nagyon gyakran héber betűkkel írták vagy írják ma is, nemcsak keleten. Hasonlóan a manicheus írás is nem egy nyelvnek, hanem egy vallásnak volt az írása. (Nyugaton azonban nem használták.) — ⁷² BGA, I, 220. — ⁷³ Kunik-Rosen, Izvestija al-Bekri, I, 1878, 44. — ⁷⁴ Das Buch Al-Chazari, ed. H. Hirschfeld, 1887, 68. — ⁷⁵ Marquart, Streifzüge, 19—21. — ⁷⁶ L. 114. j. — ⁷⁷ Das Buch al-Chazari, 2—14. A megtérés lépése csak a második történet során van előadva. (U. o. 68.) — ⁷⁸ A töredék Örményország nevével kezdődik; nem tudjuk, volt-e szó előzetesen más országokról is. — ⁸⁰ L. 114. j. — ⁸¹ L. 79. j. — ⁸² Marquart, Streifzüge, 284—286. — ⁸³ BGA, VII, 147. sk.; Maçoudi, 7. 39. sk. — ⁸⁴ Minorsky: Enz. des Isl. IV, 758. — ⁸⁵ Marquart, Streifzüge, 301. — ⁸⁶ Vie de Constantin, chap. VIII. (Dvorník, La Légende de Constantin et de Méthode, 359). — ⁸⁷ Theophanes (ed. de Boor), 357 A. M. 6170. — ⁸⁸ BGA, V, 271. — ⁸⁹ Mar-

quart, Streifzüge, 302. — ⁹⁰ Vie de Constantin, VIII—XI (Dvorník, 358—370). — ⁹¹ Beládsorí (ed. De Goeje), 208. — ⁹² Uo. 203. — ⁹³ L. 66. j. — ⁹⁴ Peeters: *Analecta Bollandiana*, 52, 37. sk. — ⁹⁵ A szerző így fejezi be Bulan megtérésének történetét: «A mai napig ezen a hiten vagyunk, áldassék érte az Úristen neve». Neki tehát sejtelve sem volt arról, hogy valami különbség lenne Bulan és Obadja vallása között. — ⁹⁶ A megtérés története legenda és még annak sem eredeti, két régibb, egyszerűbb legenda motívumai-ból van összeszerkesztve. A hosszabb recenzió szerint a megtérés 620 körül történt (!); de még ha ez a dátum betoldás is volna, a zsidó királyok hosszú sora mindenesetre azt mutatja, hogy a szerző súlyos tévedésben volt a megtérés idejéről. — ⁹⁷ Maçoudi, 8. — ⁹⁸ BGA, V, 298. — ⁹⁹ Marquart, Streifzüge, 23. sk. — ¹⁰⁰ Dvorník aki egy hatalmas munkát (l. 25. j.) szentelt a Konstantin-legendának, úgy véli, hogy a legenda burkoltan ugyan («indirectement»), de mégis csak zsidóknak tünteti fel a kazárokat (Dvorník, 182. 205). Különben is a legenda «kazár» részének igen csekély a történeti értéke (Grégoire: *Byz.*, 1937, 251). Ibn al-Faqíh viszont csak kompilátor, a megjegyzés lehet, hogy nem is tőle van, hanem egy ismeretlen korú szerzőtől. — ¹⁰¹ BGA, I, 220. — ¹⁰² Maçoudi, 10—12, 22. sk. — ¹⁰³ Maçoudi, 12. — ¹⁰⁴ Uo. — ¹⁰⁵ Jáqút, II, 439. — ¹⁰⁶ BGA, I, 221. — ¹⁰⁷ *Das Buch Al-Chazarí*, 68, 1. — ¹⁰⁸ *Byzantion*, 1937, 249. — ¹⁰⁹ A kiadásokról l. 114. j. — ¹¹⁰ S. Schechter: *The Jewish Quarterly Review*, 1912—1913, 181—219. Francia fordítását adja Mošin, *Byz.* 1935, 309—324. — ¹¹¹ Chorászán itt a Számánidák birodalmát jelenti, v. ö. Maçoudi, 51. — ¹¹² Marquart, Streifzüge, 134. sk. — ¹¹³ Minorský: *Gibb Memorial Series*, N. S., XI, 465—471. — ¹¹⁴ A kazár-zsidó levelezésről a legalaposabb munka egy orosz könyv: P. K. Kokovcov, *Jevrejszko-chazarszkaja perepiszka v X. veke*, Leningrad, 1932. Ezt a könyvet nem tudtam megszerezni, tartalmát Grégoire cikkéből (l. 122. j.) ismerem. Magyarul utoljára Mandel Miklós foglalkozott részletesebben a kérdéssel. (József khazár király válaszlevelének hitelessége, Pécs, 1929 (disszertáció.) — A levélváltás héber szövege rendszeren megtalálható Júda Hallévi Kozarijának kiadásaiban (Hirschfeldnél nem!). Az újabb kiadások mind Buxtorf szövegén alapulnak, amely, Kokovcov szerint (*Byz.*, 1937, 228), meglehetősen pon-

tatlan reprodukciója Akrís szövegének. Jobb híján én is Buxtorf szövegét használtam. A hosszabb recenzió megtalálható a מאמר נרחב c. héber gyűjteményben (No. 8, 117—122) és Zifronowicz-Zifroni Kozári-kiadásában. Német és orosz fordításokat említ Grégoire, Byz., 1937, 228, 2. j.; magyar fordítást ad Kohn Sámuel, Héber kútforrások és adatok Magyarország történetéhez, 1881. — ¹¹⁵ Byzantion, 1937, 229 (Kokovcov megállapítása). — ^{115a} A felfedezés körülményeiről uo., 238—241. — ¹¹⁶ Uo. 238—242. — ¹¹⁷ Uo. 239. sk. 260. — ¹¹⁸ Firkovics szövegében a kazár birodalom városai közt szerepel סמכרין (Szamkarcs). A megfelelő arab név סמכרש (Szamkars), egyetlenegyszer fordul elő a ma ismeretes arab irodalomban (BGA, V, 271, 1), egy olyan szövegben, amelyet 10 évvel Firkovics halála után adtak ki. — ¹¹⁹ Az a rész, amelyben a nevek szerepelnének, Akrísnál különben is az értelmetlenségig meg van rövidítve. — ¹²⁰ L. 2. j. — ¹²¹ Streifzüge, XLIV sk.; 9. sk. — ¹²² Le «Glozel» Khazare, Byz., 1937, 225—266. 739. sk. — ¹²³ Így pl. Max Landau, Beiträge zum Chasarenproblem (Schriften der Ges. z. Förderung der Wiss. d. Judentums, 43, 1938). Ezt az értekezést én csak Krauss S. recenziójából ismerem (MGWJ, 1938, 286—288). — ¹²⁴ L. pl. J. Mann, Texts and Studies, I, 1931, 3—12 és az ehhez fűződő vitában Mann és Krauss, HUCA, 1935, 265—274, 297—301. — ¹²⁵ Grégoire: Byzantion, 1937, 253—256. 265. (Júda b. Barzilláj egy 1924-ben felfedezett szövegéről van szó.) — ¹²⁶ Neubauer, Mediaeval Jewish Chronicles, 78. sk. — ¹²⁷ Streifzüge, XLI—XLIV. — ¹²⁸ L. 110. j. — ¹²⁹ József királyt «uram»-nak nevezi (63. sor). — ¹³⁰ Laehr, Anfänge, 44—46. 99—103. — ¹³¹ Uo. 48. Egy orosz történész, V. Mosin, aki meg van győződve a levél hitelességéről, úgy akarja megoldani ezeket a nehézségeket, hogy a levél «Rószia» kifejezésén nem a kievi fejedelemséget, hanem a tamatarcha-i (tmutorakan-i) orosz kolóniát érti (Byz., 1931, 309—325.) Ez a magyarázat elfogadhatatlan. — ¹³² JQR, 1912—1913. — ¹³³ Byz., 1937, 257. — ¹³⁴ ארקנום — ¹³⁵ M. Steinschneider, Die Geschichtsliteratur der Juden, I. Abt., 1905, 28. — ¹³⁶ Byz., 1937, 244—248. — ¹³⁷ A סמכרש név egyszer (65. sor) סמכרין egyszer pedig (76. sor) סמכרין formában szerepel. Ezeket a hibákat csak egy másoló követhette el, aki nem ismerte a nevet és rosszul olvasta eredetijének ש betűjét. — ¹³⁸ Bizonyosságról

beszélhetünk, ha Kokovcov joggal látja az egyik név (צלויין) végződésében az arab többesszám jelét. V. ö. Minorsky (l. 113. j.), 471, 1. j.; ez azonban kétséges. — ¹³⁹ Maçoudi, 8. Ebből a helyből gyakran azt olvassák kí, hogy Masz'údí 943-ra teszi Romanos zsidóüldözését. Ez tévedés; a mondat helyes fordítása ez: «Ugyanis Romanos, aki a mi időnkben, 332-ben (=943 Kr. u.), Róm királya (=bizánci császár), igyekezett a birodalmában lévő zsidókat át-
téríteni a kereszténységre». Masz'údí tehát csak azt mondja meg, hogy ő mikor írja ezeket a sorokat. — Romanos zsidóüldözésének nyomairól nyugati forrásokban l. J. Mann, Texts and Studies, I, 1931, 11, 15. j. — ¹⁴⁰ Ez nemcsak a tulajdonnevek görögös-
latinos végződéséből következik, hanem abból is, ahogy a szerző a héber betűket idegen nevek lejegyzésére használja.

ANYÁM TIZÉVES HALÁLÁRA.

Anyámat szentté csak én avathatom,
én, a földön a legkisebb hatalom...

Szeretném odakiáltani mindenkinek,
hozzá hasonlók a földön nincsenek.

Szeretnék róla történelmet írni,
szépségét, jóságát, szívekbe bevinni...

Elmondani róla, hogy szép volt,
mint tavasszal a kéken fénylő égbolt...

Mikor az Isten a lelkét szétosztotta,
a legnagyobb részt neki juttatta.

S hangja imádságos, mint a templomi harang,
szíve jobban fénylett, mint a legszebb arany.

Most, hogy Anyámat szentté avatom,
elnémul minden panaszom, dalom...

S már nem vagyok árván, annyira egyedül,
mert szívemben az angyalok kara hegedül...

(Virágok helyett ezt küldöm Anyám,
szívemből szakítottam ma délután.)

SZEKSZÁRDI MOLNÁR ISTVÁN.

AZ ELMULT ÉV TÖRTÉNETE.

5700.

«A zsidó szenvedések feketekönyve» címen kívánja megírni Dubnow Simon, korunk nagy történetírója, az utolsó évek történetét. Az elmúlt év eseményei bőséges forrásanyagot nyújtanak majd az öreg tudósnek tervbevetett munkájához.

1939 nyarának politikai feszültséggel telt légkörében két tanácskozáson keresnek módot a már hontalanná vált és az önkéntelen kivándorlás előtt álló zsidó tömegek elhelyezésére. A földrészünkön végigszántó vihar még nem tört ki, de a közeledtét jelző első szellőkések már a zsidóság ezreit vetették ki megszokott otthonukból.

Július 19-én a londoni Foreign Office-ban harminckét állam kiküldöttei gyűlnek össze tanácskozásra, az Evian-ban 1938 nyarán megalakult nemzetközi bizottság tagjai. Meghallgatják Sir Herbert Emerson, a Nép-

szövetség menekültügyi biztosának és az eviani bizottság igazgatójának jelentését. «A modern civilizációnak egyik legnagyobb tragédiájá»-ról számol be. De semmi döntő megoldásra nem vezet a tanácskozás. Megalkotják a Coordinating Foundation-t az eviani bizottság és a különböző segítő szervezetek együttműködésének biztosítására. Van Zeeland, volt belga miniszterelnök, vállalja a vezetését; de anyagi alapot a menekültek elszállítására a tagállamok nem nyujtanak, a sok felmerült telepítési terv közül pedig már csak egynek megvalósíthatósága van előtérben. Hatalmas gyarmatbirodalmak urai és az óriási kiterjedésű, gyér lakosságú államok közül egy sem hajlandó területet felajánlani. Haiti szigetének mulatt lakosságú köztársasága, San Domingo, az egyetlen állam, mely hajlandó zsidó telepeseket befogadni. Települési lehetőségeinek kipróbálására néhány száz ember ott rövidesen munkába állhat. A bizottság még elfogadta az Unió elnökének meghívását újabb tanácskozásra Washingtonba. A kétnapos megbeszélés végetért, a tragédia megszüntetésére, sőt még enyhítésére is, kevés történt.

Augusztus 24-én kezdte meg tanácskozásait Genfben a XXI. cionista kongresszus. Szónokai és határozati javaslatai élesen elítélték az év májusában közzétett Fehér Könyvet a benne lefektetett új palesztínai politika miatt, mely a bevándorlást megszorítja és a földvásárlást bizonyos területekre korlátozza. Sérti a zsidó nép jogait Palesztínára. Megelégedésre szolgált, hogy épp a kongresszus napjaiban tette közzé a Népszövetség mandátum-bizottsága döntését: Nem tartja össze-

egyeztethetőnek a Fehér Könyv intézkedéseit a mandátumban kapott megbízatással.

A kongresszus tanácskozása még folyt, mikor híre jött Németország és a Szovjet-Unió támadást kizáró szerződésének. Ez a háborút jelenti, mely a zsidóság életében megint sorsdöntő változást hozhat. Időszerűtlen minden további tanácskozás. A kongresszust augusztus 24-én sietve berekesztik, a Jewish Agency ülését elhalasztják, a delegátusok szétszélednek, hogy még el tudjanak jutni otthonukba. Búcsúszavak: Lehitraot besalom, viszontlátásra a békében.

Danzig és a lengyel korridor kérdése fölidézte a második nagy európai háborút. Harctér lett ismét a világ legsűrűbb zsidólakta földje: *Lengyelország*. Menedék-helye volt Közép-Európa zsidóságának, különösen a XIV. század óta. Bár a Chmelnicky-féle üldözések napjaitól kezdve megindult a szétáramlás, még mindig három és negyed milliót számlál az ország. A háborús veszedelem közeledésekor a lengyel zsidók, felejtve a sok megalázást, gazdasági bojkottot, gettó-padokat, a tömeges kivándorlás állandó követelését, részt kívánnak venni hazájuk védelmében. Nagy számmal jelentkeznek önként a hadseregbe, amelyben eddig annyi mellőzést szenvedtek. A rövid, de véres küzdelemben becsülettel állják meg helyüket. Rydz-Smygli marsall napiparancsban dícséri meg őket. A lengyel hadseregnek egyetlen zsidószármazású tábornoka, Mond Bernát, Krakkó előtt elesik csapatai élén. Európa legnépesebb zsidó városa, Varsó, áll ellen legtovább a modern hadigépezet pusztító hatásának. Varsó parancsnoka külön kiemelte a zsidók segítségét a város védelmében.

Amikor kelet felől a Szovjet csapatai beözönlének az országba, a küzdelem kilátástalan. Az állam vezetői menekülnek, a hadsereg maradványai és a polgári lakosságból sokan követik példájukat. De a zsidókat a szomszédos Románia és Magyarország nem igen fogadták be, hacsak nem voltak katonák. Nagyobb számmal jutottak át zsidók a litván határon, szintén hosszú ideig *ben hamcarim*, az országhatárok között, Suwalki környékén, Senkiföldjén szenvedtek. A német jelentések szerint 31,000 zsidó katona esett el és 61,000-en kerültek fogságba. De egynegyedmillióra becsülik a háborús hetekben elpusztult zsidó lakosság számát.

A moszkvai egyezményben szeptember 29-én megtörténik Lengyelország negyedik felosztása. A Bug és a San felső folyásától keletre eső terület jut a *Szovjet-Uniónak*. Ennek a háború előtt 3.020,000 zsidó lakosa volt. A lengyel területek birtokbavételével e szám több mint egy millióval növekedett. 1940 júniusában bekövetkezett Besszarábia visszacsatolása és Északbukovina megszállása, majd a három balti állam, Litvánia, Lett- és Észtország, csatlakozása. Ötmillióra emelkedett evvel a Szovjet-Unió zsidó lakossága. A szovjet-hez került területeken azonnal megkezdődik a társadalmi, gazdasági és szellemi átállítás, és ennek során a zsidóságot érintő intézkedések. A szovjet ugyan nem ismer zsidókérdést, de a zsidók vallási életét igyekszik megsemmisíteni; a hitközségeket feloszlatja, a rabbikat eltávolítja, a vallásoktatást és a héber nyelvtanítást eltiltja az iskolákban, csak a jiddis-nyelvi oktatást engedélyezi. Új tanítókat és tankönyveket hoznak Oroszország belső részeiből. Agitátorok heves vallás-

ellenes működést fejtenek ki. A Moszkvából jövő újságok, köztük az Apikoresz, támogatja munkájokat. A Bundnak, a zsidó munkáspártnak, vezetőit száműzik; a cionista mozgalmat elnyomják. Szorítják az újonnan csatlakozott területek sűrű zsidó lakosságát, hogy költözzék az Unió más részeibe; Moszkva iparos vidékére és a Donyec bányaterületére terelik az ifjúságot. A Biro-Bidzsan területén létesített Zsidóföld benépesítésére is törekszik Oroszország. A harmadik ötéves terv keretében igyekszik a terület mezőgazdasági, ipari és kulturális fejlődését előmozdítani. Az autonóm zsidó területre hívja film- és rádiópropagandájában a zsidó tömegeket, hol utak és hidak épülnek, bányák nyílnak, gyárak létesülnek, sőt színház is megnyitja már kapuit.

Elméleti tekintetben a szovjet nem tesz különbséget zsidó és nemzsidó között, de vezető állást zsidók nem nyerhetnek el. Az új ural omalá került kétmilliónyi zsidóság rendelkezik olyan hadállásokkal, amelyek szellemi védelmet nyújthatnak neki. Az erős chasszizmus, a meggyőződéses konzervatizmus az Agudában egyesülve, a lelkes cionizmus, az új héber kultúrából merítve erőt, felvehetik a küzdelmet az uralkodó szellemmel. A zsidó kultúra eleven hatását bizonyítják a Perez I. L. halálának 25. évfordulóján tartott emlékünnepek, és már most készülnek Jehuda Halévi alakját felidézni halálának 800. évfordulóján: eddig kiadatlan műveit bocsátják közre a moszkvai Leninkönyvtárban talált kéziratok alapján. A zsidó vallási élet sem szűnt meg. Leningrádban egy látogató négy templomban volt istentiszteletnek tanuja szombat nap-

ján. Bar-micvókat is rendeznek és esketéseket Chupó vekiddusinnal. A Biblia és a Talmud tanulása sem szűnt meg. A Peszach-ünnep megtartására vall, hogy a moszkvai állami maccot-gyár, mint olvassuk, naponta 60 tonnát süt. Mindez azonban csak csekély maradványa az egykor ott virágzó vallási és szellemi életnek. Féltő, hogy hasonló sors vár az ez évben visszakerült peremországok zsidóságára is. Ilymódon kétséges az egész zsidóság egyharmadának jövője.

Egészen más módon keresi a zsidókérdés megoldását Németország 1933 óta. Ha a Szovjet célja a beolvasztás, a nemzeti szocialista Birodalom a zsidóságnak teljes kiküszöbölésére törekszik. Hét év alatt felénél is kevesebbre — 240,000-re — apadt a német zsidóság. 1939 július 6-án megjelent a X. törvényes intézkedés a zsidóságra vonatkozólag. Célja: kivándorlása lebonyolításának végleges rendezése. Az egész német zsidóságot magábafoglaló nagy egyesülésre (Reichsvereinigung der Juden in Deutschland) bízta meghatározott módon a kivándorlás intézését. Addig is, míg ez a munka befejeződik, az gondoskodják az iskolák és a jóléti intézmények fenntartásáról. Nagyobb nyomatékkal és gyorsabban kívánja a birodalom a kivándorlás kérdését elintézni Ausztriában, hol már egész tartományok — mint Karinthia és Stájerország — zsidómentesek, és Bécsben már csak 65,000 a zsidók száma. Az Ausztriában bevált módszert alkalmazták azután a cseh-morva protektorátus területén. A cseh zsidóságot lehetőleg Prágába költöztetik, a morvát pedig Brünnebe. A zsidó vagyont germanizálják. «A zsidó vagyont árjásításánál elsősorban a németek jönnek számításba.» Prágában

központi zsidó kivándorlási hivatal működik, ennek fiókja pedig Brünnben. Ennek a hivatalnak naponként 200 kivándorlót kell elintéznie. A kapott utasítás szerint 12 hónap alatt a protektorátusból 70,000 embert kellett volna kivándoroltatni a 90,000 közül. «A protektorátusban minden megalkuvás nélkül kívánják a zsidókérdést elintézni.»

A háború mindebben változást hozott. A kivándorlás megnehezült, sőt majdnem teljesen megszűnt. A győzelmes harcokban elfoglalt lengyel területekkel egyszerre kétmillió zsidó került a Birodalom fennhatósága alá. Új módszert kellett alkalmazni. A rendezés Lengyelországban háromféle úton indult meg. Azokon a területeken, amelyeket most bekebeleztek a birodalomba, Nyugat-Poroszországban, Posen tartományban és Felső-Sziléziában, a németországi eljárást kívánják alkalmazni: a teljes kiszorítást. Míg a lengyel fő kormányzóság tartományaiban lehetőleg el kell őket választani a lengyel néptől, itt zárt gettókat létesítenek a városokban és 12 éves kortól kezdve kötelező az előírt karszalag viselése. «Ein sichtbares Zeichen am Oberarm.» A lengyel néppel pedig meg kell értetni, hogy egész nyomorúságát a zsidók okozták. A lengyel fő kormányzóság negyedik tartományát, Lublin vidékét, rezervációs területnek szánták 5—600,000 zsidó számára. Itt kívánják majd elhelyezni az osztrák, cseh-morva és német területek zsidóságát. Bécsből októberben indult el az első, 2000 lengyel származású zsidókból álló szállítmány, ezt követték a Mährisch-Ostrau, Kattowitz és más városokból valók. Utoljára jöttek a Schneidemühl- és Stettinből elszállítottak. A Lublin körüli fal-

vak már nem tudták őket befogadni. Nagy nékülözéseket szenvedtek a kemény télben, majd járványos betegségek pusztítottak közöttük. A lublini kerület kormányzójának kívánságára egyelőre abbamaradt a deportálás.

A német birodalom tengelytársa, *Olaszország*, az 1938 nyarán kezdeményezett fasiszta faji politikáját ez évben tovább folytatta. A félvéreket a népközösségbe visszafogadták, mert ez elveikkel összhangba hozható. Külön törvényszék foglalkozik a faji kérdések elintézésével. Kétséges esetekben ez dönt. Fasiszta és katonai érdemekre való tekintettel 8641 folyamodó közül 2801 kérelmének helytadtak, ezek nem veszítik el polgárjogukat. 1940 tavaszán új irányt vett az olasz zsidóellenes politika. Eddig csak a külföldi zsidók kivándorlását szorgalmazták, most a bennszülöttektől is akarnak szabadulni. A kivándorlásnak nem kell menekülésszerűen történnie. Elég, ha évenként 3500 hagyja el az országot. Tekintve az olasz zsidóság csekély számát, ily módon 11 év alatt az egész kivándoroltatás elintézését nyer. Mivel Itália részére az amerikai Uniótól engedélyezett évi kivándorlási kvóta 5200, oda irányulhat a kivándorlás. Az Abesszíniába való betelepítésüktől eltekintenek.

Amióta Olaszország beavatkozott a háborúba és a Földközi-tengeri fölötti uralomért is küzd Angliával, egyre gyakrabban emlegetik azt a tervet, hogy Olaszország, mint az ókori Róma örököse, beilleszti földközi-tengeri birodalmába Palesztínát is. Hirdetik az olasz király történelmi jogát a jeruzsálemi királyságra. A pap-ság kérte állítólag az uralkodót, vegye át a szent helyek

védelmét. A sajtó Albániáéhoz hasonló jogi helyzetet kívánna biztosítani Palesztínának. Ez a politika a zsidókérdésben is változást hozhat.

A tengelyhatalmakhoz tartozónak érzi magát hazánk, *Magyarország* is. Közel 600,000-nyi zsidó lakosságának életviszonyaiban az 1939:IV. tc., a második zsidótörvény végrehajtása hozott jelentős változást az elmúlt esztendőben. Több kisebb, inkább átmeneti, intézkedés után jelent meg a Budapesti Közlöny 1939 augusztus 22. számában: A magyar királyi minisztérium 7720/1939. M. E. számú rendelete a zsidók közéleti és gazdasági térfoglalásának korlátozásáról szóló 1939:IV. tc. végrehajtása tárgyában. 69 pontja van a részletes végrehajtási utasításnak, de ezt az év folyamán a kiegészítő és módosító rendeleteknek még hosszú sora követte. Mind azt célozták, hogy a törvény valóban hatályos legyen. A zsidóknak külön jogrend alá helyezése ily módon teljessé vált.

Ugyancsak augusztus 22-én jelent meg külön rendeletben a zsidók törvényhatósági és községi választójogának szabályozása, valamint a törvényhatósági bizottsági és községi képviselőtestületi tagságukra vonatkozó intézkedés. Az igazoló választmányok kötelesek voltak haladéktalanul megvizsgálni, a zsidók milyen címen tagjai a törvényhatósági bizottságnak, illetőleg a községi képviselőtestületnek. Mindazoknak tagságát törölték, kik nem az összes választók közül választás, továbbá a vallásfelekezetek képviselői jogcímén kerültek be. A választói névjegyzékből a zsidótörvény rendelkezése következtében, amely az 1867-től való állandó ittlakásnak okmányokkal való bizonyítását

követelte, egyedül Budapesten 73,074 egyént töröltek. A törvény értelmében 1940 január hó első napján nyugdíjazták a zsidó ítélebírákat és a királyi ügyészség zsidó tagjait, összesen 28-at. Rájuk is vonatkozott a a budapesti Tábla elnökének búcsúszava: «Kimagasló értékei voltak a bírói karnak és távozásuk veszteségét jelenti a magyar igazságszolgáltatásnak.» Kevés kivétellel valamennyi állami és községi szolgálatban álló tanárt és tanítót a tanítás kötelezettsége alól 1940. január végével fölmentették, jöllehet a törvény 1943. január elsejét szabta meg végső időpontnak. Soraikban nemcsak egy volt, kiről kartársai megállapíthatták: «Példaképe volt a lelkes és odaadó tanárnak, a kötelesegteljesítés élő példája.»

A közéleti térfoglalás korlátozását új területen alkalmazta az 1939. IV. tc. rendelkezéseinek «a m. kir. honvédségen belül mikénti végrehajtására adott utasítás». Hivatkozva a zsidótörvény 5. §-ára, amely kimondja, hogy tisztviselőként vagy egyéb alkalmazottként zsidó nem léphet az állam, törvényhatóság, község, más községtestület, közintézet szolgálatába, zsidónak minősíthető egyén a jövőben a m. kir. honvédségben sem tiszti, sem altiszti rendfokozatot el nem érhet.» Ezek az egyének kizárólag az alosztálynál teljesítendő arcvonal-szolgálatra alkalmazandók. «A csak fegyvernélküli szolgálatra alkalmas zsidó védkötelesek külön munkásalakulatokba nyernek beosztást, azonban itt sem alkalmazhatók irodai, küldönc-, raktár- stb. szolgálatra».

A zsidók térfoglalásának korlátozása a gazdasági élet minden terén megindult. Magyar földet zsidó nem birtokolhat, a magyar földnek a megmunkálók kezébe

kell jutnia — hirdeti a földművelésügyi miniszter. A bejelentett zsidó tulajdonból 125,000 kat. hold van átengedésre kötelezve, — a miniszterelnök bejelentése szerint — ennek fele, kb. 60,000 kat. hold, október elejére lesz birtokba vehető. A pénzüzetek és iparvállalatok vezetőségében gyorsan folyik az őrségváltás. A TÉBE már decemberben jelentheti: Harminchét fővárosi pénzüzet minősíthető kereszténynek, csak néhány jelentéktelen budapesti intézet nem szerepel e jegyzékben. Az alkalmazott értelmiségiek elbocsátásának pontos menetrendjéből eddig két határidő telt le: 1939. december 31. és 1940. június 30. Az elbocsátottak száma egyre növekedik.

A trafik-engedélyek megvonása április végén nagyrészt megtörtént, noha a törvény öt év alatt kívánja a teljes végrehajtást. Az italmérési jogok elvétele folyamatban van és nemsokára befejeződik. Sok szegény embert sujt a különböző hasznothajtó jogosítványok megvonása. Piaci árusok, vásárosok vesztik el százával keserves kenyérüket. A kereskedők közül sokan a háborús gazdálkodás során elesnek a gabonavásárlástól és a cukoreladástól. Behozatali és kiviteli engedélyek szétosztásánál mellőzik őket. A felvidéki zsidók iparigazolványainak nyolcvan százalékát semmisítették meg. Egyre nagyobb tömegek válnak keresetnélkülivé és szorulnak a közösség támogatására. A harminchatos bizottság jóváhagyta a rendeletet az üzletek és ipari üzemek kötelező pénteki és szombati nyitvatartásáról. A konzervatív zsidóságot fájdalmasan sujtja e csapás, legfőbb vallási alaptörvényének megszegését kívánja tőle.

A gazdasági erejében meggyöngült magyar zsidó közösség egyre nagyobb mértékben kényszerül vállalni a gondoskodást kenyértelenné vált testvéreiről, mert az állam ezirányban eddig semmiféle intézkedést nem tett. A zsidó közületekre új szociális, gazdasági és szellemi feladatok várnak. Az erők egyesítése vált szükségessé. A magyar zsidóság három központi szerve vesz részt a Magyar Izraeliták Pártfogó Irodájának irányításában, mely vidéki fiókjával most már mindenütt segítségére siet a rászorulóknak. Feladatai: a szociális gondozás, az ifjúságnak gyakorlati pályákra való kiképzése, felnőttek átképzése, a kivándorlásban való segédkezés, az állampolgárságnélküliek és menekültek segélyezése és ügyeiknek intézése. Sokoldalú munkásságához anyagi alapot kellett szerezni. A Pesti Izraelita Hitközség 1939. júliusában kimondotta, hogy országos magyar segítőakciót indít. Csatlakozásra szólította fel az egész ország zsidóságát. A felhívás visszhangra talált. Október havában megalakult az Országos Magyar Zsidó Segítőakció (OMZSA). Áldozatkészségben nem volt hiány, de nagyon sokakat nem sikerült még közönyösségükből felrázni. A belügyminiszter engedélyével megindult gyűjtés még folyik. Jelszava: Adjatok, hogy mi is adhassunk! A külföldi nagy zsidó segélyszervezetek, Joint, Ort, támogatásukról biztosították a magyar Pártfogó Irodát. De csak áldozatkész zsidóságnak nyujtanak segítséget. Ugyanolyan összeget hajlandók juttatni a magyar zsidóság megsegítésére, amilyent az a maga körében össze tud gyűjteni. Az együttműködés gyakorlati eredménye máris a Gépészeti Ipari Középiskola létesítése Budapesten,

háziipari foglalkoztatók a Kárpátalján és a legkülönbözőbb átképző tanfolyamok az ország számos helyén.

A magyar zsidóság szellemi életére nem lehetek hatástalanok a korlátozások. Az önzők, a gyöngelkűek elpártolása, hitehagyása tovább folyik. Komoly tanulságot nyújt ez arra, hogy a zsidó közösségnek erősebb vallási, szellemi, erkölcsi köteléssel kell tagjait összefűznie. Már a gyermek lelkébe több zsidó tudást, szívébe erősebb zsidó érzést kell ültetni; neveljük a héber nyelv és héber dal szeretetére: ezt követelte ezévi összejövételén a magyar zsidó tanítóság. Az ifjúságot és a felnőtteket meg kell ismertetni sajátos problémáinkkal, történelmünkkel, irodalmunkkal és művészetünkkel. A fővárosban és vidéken ifjúsági csoportok alakulnak, és egyre több közönségük van a zsidótárgyú előadásoknak. Az OMIKÉ rendezésében megszervezett művészesték, színielőadások, a zsidó Szabadegyetem és az IMIT felolvasásai erősebb zsidó kultúrélet megteremtését célozzák. —

Románia példát mutat arra, miként lehet a zsidókérdés megoldását külpolitikai kapcsolatok szerint változtatni. Mikor a nyugati hatalmakhoz közeledett, elfogadva biztonsági garanciájukat, sokat enyhített a Goga-kormánytól hozott intézkedéseken. Besszarábia és Észak-Bukovina elvesztése után, a tengelyhatalmak kegyeit keresve, a legnagyobb gyorsasággal igyekszik hasonulni az új Európa vezető hatalmainak zsidó-politikájához. A legkérelhetetlenebb módon, sűrű egymásutánban lépteti életbe zsidóellenes rendszabályait. Nap-nap után hallunk a zsidókat gazdasági életükben sújtó és önérzetüket megbélyegző

rendeletekről: az állami és községi szolgálatból való elbocsátásokról, cégbejegyzések törléséről, a sechitalalomról, a hitközségek állami támogatásának megvonásáról, zsidó üzletek kötelező szombati nyitvatartásáról. Az áttérést a keresztény hitre megtiltják. «A legkomolyabb intézkedések foganatosítása még folyamatban van», jelenti be a külügyminiszter. A nép elkeseredését Nagy-Románia felbomlása miatt le kell vezetni. A legmegfelelőbb mód erre: támadni a gyöngye kisebbséget, melyet nem véd senki. Véres zsidóellenes tüntetések is voltak; különösen a galaci és dorohói követelt számos áldozatot. A Vaszgárda ismét jelentős politikai szerephez jut.

A román zsidóság, érezve a közeledő vihart, még májusban tartott egyetemes kongresszusán egy táborba tömörült, tekintet nélkül ritusbeli különbségekre és párt-szempontra. Egyetlen és egységes közösség. Szociális és kultúrügyeknek szenteli egész erejét: így próbálja átvészelni a nehéz időket. A tekintélyes dr. Niemirover halálával megüresedett főrabbi-állást dr. Safran-nal, a fiatal mizrachista rabbival tölti be. Besszarábia és Bukovina átcsatolása után is még 450 ezernyi zsidósága maradt. Románia ma öntelten azt hangoztatja, hogy még a szabadelvű korszakban is csak a hatalmak nyomásának engedve ismerte el a berlini kongresszuson, 1878-ban, a zsidók állampolgárságát. Övé a mai közép-európai zsidóellenes áramlat kezdeményezésének dicsősége!

Átmeneti országai a közép-európai zsidó kivándorlásnak: Svájc, Hollandia, Belgium és kisebb mértékben a három északi állam: Dánia, Svédország és Norvégia.

A háború ebben változást hozott. Ez országok szigorúbban zárták le határaikat ; gyanús lett minden idegen. De megnehezült a kivándorlók továbbjutása tengerentúlra is.

Svájc 1937—39-ben hatezer német-osztrák kivándorlót fogadott be. Harmadfélezer továbbvándorolt, 3500 maradt, köztük 2500 zsidó. Ameddig csak nyitva volt a tengeri út, a külföldi segélyszervezetek és a svájci zsidóság segítették a kivándorlókat Palesztínába vagy Amerikába. San Domingo kísérleti telepének első 2000 emberét Svájcban válogatta ki az Agro-Joint megbízottja. Akik a háborús időkben ottrekedtek, emberies bánásmódban részesülnek az állam és társadalom részéről. A nagy mozgósítások idején igénybevették munkaerejüket. Az ország 18 ezernyi zsidósága önfeláldozó segítséget nyújtott a francia menekülteknek és nagymennyiségű gyógyszerrel, ruhával, élelemmel igyekezett a lengyel zsidók nyomorát enyhíteni.

Svédországban 2800 zsidó menekült talált ideiglenes elhelyezkedést. A parlament segílyt szavazott meg részükre. A 8000-nyi svéd zsidóság teljesítette kötelességét irántuk. A mai viszonyokhoz alkalmazott alapítványt tett S. E. Warburg özvegye. Végrendeletében három millió svéd koronát hagyományozott a stockholmi zsidó hitközségnek azzal a rendeltetéssel, hogy Palesztínába vagy más európánkívüli országba segítse azokat az ifjakat, kiknek tanulmányi és kereseti lehetőségeit országuk törvényhozása megnehezítette.

Dániában néhány száz chaluc és az ifjúsági alija 270 tagja a mezőgazdaságban nyer kiképzést. A gazdák szeretettel és jóindulattal bánnak velük. A német

bevonuláskor az ott talált kivándorlókat internálták ; csak kevésnek sikerült Svédországba menekülni. Dánia 6000 és Norvégia 2000-nyi zsidóságát eddig megkímélte a zsidóellenes mozgalom ; most azzal vádolják, hogy a szövetségesek kéme. A zsidók üzleteit Norvégiában bezárták ; színészek, újságírók nem lehetnek zsidók. Dánia és Norvégia demokratikus szellemű népe ezt nem tudja megérteni.

Hollandiában és Belgiumban sokkal nagyobb számú zsidóságot és kivándorlót talált a német megszállás. A holland és belga zsidóság sorsáról a májusi véres napok óta keveset tudunk. Hollandiában az 1933 óta bevándoroltaknak jelentkezniök kell a német hatóságoknál. Büntető eljárás indul ellenük meg nem engedett kivándorlás és vagyontárgyaik kivitele miatt. A belga kivándorló-táborok lakóit a háború kitörésekor Franciaországba irányították. Amsterdam és Antwerpen népes zsidó községei ellen azt a vádat hangoztatják a győztesek, hogy a németellenes világhadjárat megszervezésében részük volt. Azzal fenyegetik őket, hogy a háború befejezése után a francia és angol gyarmatokra deportálják. De addig kötelesek résztvenni a háború okozta pusztítások eltakarításában és segédkezniök kell az újjáépítésben.

Franciaország zsidósága a háborúban teljesítette kötelességét hazája iránt. A nagy összeomlás után kétségbeesett emberek milliói özönlöttek Dél-franciaországba. A Pyrenéusok alatti kivándorló táborokban pedig kétségbeejtő lett a helyzet, mert a meg nem szállott Franciaország, mivel maga is szükségét szenved, csak keveset juttathat az idegeneknek,

kiket most súlyos tehernek érez. A legyőzött Franciaország keresi bukásának okozóit. A vert hadsereg vezérei az államférfiakat vádolják; elsősorban a zsidó származásúakat. A háborús miniszterek felett ítélkező legfelső törvényszék Riomban Georges Mandel volt belügyminiszter ellen emeli a legsúlyosabb vádat; azt, hogy a fegyverszünet után is kapcsolatot tartott fenn az angol politikusokkal. A vichy-i kormány a zsidó származású tisztviselők kinevezését megsemmisíti. Az állampolgárságok és honosítások felülvizsgálatát rendelik el. Valamennyi menekültet felszólítják, hogy térjen vissza otthonába, de hová menjen a zsidó kivándorló? Kétségbeesve kérnek beutazási engedélyeket San Domingóba és Dél-Amerikába, hogy Lisszabonon keresztül indulhassanak az Újvilág felé. A győztesektől megszállt Párisban már olvasható éttermekben: Zsidót nem szolgálunk ki! Üzletek meg kiírják: Zsidó vevők nem kívánatosak! A cenzúra alatt megjelenő francia lapokban jelentkezik az antiszemita izgatás. Különösen nehéz sors vár Elzász 30,000-nyi zsidóságára. Wagner birodalmi helytartó már hangoztatja: «Elzász nép- és fajidegen elemektől való megtisztításának kérdését a legnagyobb határozottsággal fogjuk megoldani.» Évszázados zsidó községek lakói állnak itten kivándorlás előtt. Franciaország — másfél század óta a szabadság hona — most gyarapítja majd a zsidó kivándorlók számát. Algir, Tunisz és Marokkó 300,000 szefard zsidójának sorsa is az anyaország jövő politikájától függ.

Nagybritanniában az 1939. júliusi jelentés szerint 40,000 német menekültet számoltak, kik 1933 óta jöttek be az országba. A háború elején kötelesek voltak

jelentkezni és internálták őket. Felülvizsgálat után azonban — kevés kivétellel — visszakapták szabadságukat. Szigorúbb ellenőrzés lépett életbe, amióta a szigetországot közvetlenül fenyegeti a német támadás. Az angol hadseregben hűségesen szolgál a zsidó ifjúság. Az első pilóta, aki életét vesztette, délafrikai származású zsidó fiú volt. Mosley és hívei, akik az ország ellenállását gyöngíteni akarják, természetesen azt hirdetik: Ez a háború a zsidóság bosszúja Németország ellen és csak nekik hoz hasznot. De Anglia népe ennek nem ad hitelt. Chamberlain a leghatározottabban visszautasította azt a gyanúsítást, hogy Hore-Belishának a zsidó volta miatt kellett hadügyminiszteri tárcájáról lemondania. A miniszterelnök sokáig méltatlannak tartotta, hogy e vádról csak nyilatkozzék is.

Az angol zsidóság szövetségének élére (Board of Deputies) Neville Lasky lemondása után a cionista S. Brodetzky professzor, a leedszi egyetem matematika-tanára került. A szövetség feladatát az új elnök nemcsak abban látja, hogy a zsidóság vallási és politikai jogaiért küzdjön, hanem az egyetemes zsidóság álláspontját törekszik kidolgozni és a következő békekonferencia előtt képviselni, mikor majd új világ kialakulására kerül a sor. A zsidóság általános emberi problémáját csak nagyvonalú politikai tettel lehet megoldani. Önálló hazára való igénye álljon majd első helyen. Így nyilatkozott az angol zsidóság vezetője 1939. decemberében. De egyelőre a Board of Deputies központi bizottsága a gyermekeknek az ostrom előtt álló szigetről az Egyesült Államokba és a domíniumokba való szállítását szervezi meg.

Az *Egyesült Államok* közel 5 millió zsidó lakosságának erkölcsi kötelessége a mai viszonyok között szót emelni az üldözött zsidóság érdekében. De először egyiséget kell teremteni a származás, a világnézet, a vallási és társadalmi élet tekintetében megoszló tömegben. Eddig csak a jótékonyág terén sikerült a United Jewish Appeal-nek összefognia az erőket. A General Jewish Council megalkotása az első lépés, hogy politikailag is egységesen lépjenek fel. E tanácsban képviselve vannak az American Jewish Comittee, az American Jewish Congress, a B'ne-Brith és a munkásszervezetek. Túlzottak az Unió zsidóságának befolyásáról terjesztett hírek. Folyton emlegetik, hogy két államának zsidó kormányzója van. Az amerikai zsidóság nem tudta a kormánynál eddig kieszközölni a bevándorlási kvóta fel-emelését, de még évekre való előlegezését sem. Közép-Európában 657,000 előjegyzett várja az amerikai vízumot. A világ legnagyobb demokratikus államában megértésre számít a zsidóság. Hisz az Unió mindkét politikai pártja : a demokraták és a köztársaságiak egyaránt elítélik az antiszemitizmust. Nem hiányzik a szabad Amerikában sem a zsidóellenes izgatás, de itt felismerték belső bomlasztó hatását. A Christian-Front vezetőit letartóztatták és Coughlin páter működését, ki rádió-előadásait használja izgatásra, egyházi hatósága elítéli.

Dél-Amerika államai nem hajlandók határaikat megnyitni. Pedig elismerik, hogy nemcsak ipari fejlődésüket segítették elő a képzett bevándorlók, hanem még az általuk létesített mezőgazdasági telepek is már rövid idő után mintául szolgálhatnak a bennszülötteknek.

Bolivia egy évre lezárja határait, Chile áttér a kvótarendszerre, Brazília mindenféle anyagi nehézséget okoz a bevándorlóknak és állandó letelepülést nem engedélyez. Argentína is korlátozza a bevándorlást, mégis itt fejlődik a zsidó élet a legerősebben. Az ICA-gyarmatokban egyre többen térnek vissza a mezőgazdasági élethez. Buenos-Aires kezd a délamerikai zsidó politikai és szellemi élet központjává emelkedni. Sokat áldoz zsidó célokra, központi könyvtára és zsidó gyűjteménytára van. Dél-Amerika mérsékeltöví államai tudnának legkönnyebben helyet adni a kivándorlásra kényszerített zsidóságnak. Ezt mondja Enrique Dickmann, argentinai zsidó politikus.

Pánamerikai zsidó szervezet, kongresszus létrehozásán fáradoznak most, mely lehetővé tenné, hogy a közép-európai nyomorövezetből két-három millió zsidó kijuthasson az Újvilágba, a többiek előtt pedig nyitva kívánják tartani vágyakozásuk földjét, az ősi hazát.

Erec Jisrael első háborús esztendejéről kell megemlékeznünk. Az 1936 óta tartó arab zavargások még mindig nyugtalanították az országot és a Fehér Könyv korlátozásai miatt támadt elégtelenség sem csillapodott még le, mikor az angol hadüzenet következtében háborús állapotba került a mandátum területe. A politikai és gazdasági életben ez azonnal változásokat hozott. Az arab terror-cselekmények szeptemberben megszűnnek. Közeledés jött létre a jisuv és az arab lakosság között. Mindkettő kifejezést ad Anglia iránt való hűségének és ragaszkodásának. A háború gazdasági válságot okoz. Megszűnt az építkezés, a vállalkozás, a tőke beáramlása. A citrus-termékek értéke-

sítése nehézségekbe ütközik. A behozatalra szoruló ország élelmiszer-ellátása bizonytalanná vált. A Jewish Agency gazdasági tanácsot szervez a bajok orvoslására. A bevándorlók száma csökken, a téli félévre — októbertől márciusig — a kormány nem adott ki újabb bevándorlási igazolványokat; csak megengedte, hogy a régebbi certifikátok tulajdonosai még jöhetnek. A német birodalomból bevándorlást nem engedélyez. Az illegálisok beáramlása még tart, de számuk csökken a Duna és a tengeri út járhatatlansága miatt. A háborús állapot szükségessé teszi, hogy az ellenőrzést megszigorítsák. Az illegálisok ezért egyidőre gyűjtőtáborba kerülnek.

A kezdeti izgalmak már lecsillapultak, az arabokkal való megbékülés a legjobb úton haladt, mikor február végén a hivatalos lapban megjelennek a Fehér Könyvben már jelzett korlátozások a földvásárlást illetőleg. A főbiztos három részre osztja az országot: tiltott, korlátozott és szabad övezetre. A tiltott területen zsidók földet nem szerezhetnek, csakis bennszülött arabok. A korlátozásnak alávetett övben a főbiztos engedélye szükséges minden földvásárláshoz, csak a harmadik, mindössze 1303 négyzetkilométeres földszívon teljesen szabad a birtokszerzés. Az intézkedés visszaható erővel bír 1939 május 18-ig. Kivételt alkotnak a városi telkek. A szabad területhez tartozik a haifai öböl vidéke és a tengerparti síkság Tanturától a Tel-Avivtól délre fekvő Beér Tuvijáig. A cionista vezetőség a főbiztoshoz intézett levelében bejelenti tiltakozását, nem engedi a Nemzeti Otthont gettóvá szűkíteni. Az angol parlamentben Mac Donald, gyarmatügyi miniszter, «a kényes

politikai helyzettel» magyarázta az intézkedést s hozzáfűzte: ezek a megszorítások nem tartanak örökké. A zsidóság felelete pedig az volt, hogy nagyobb mennyiségben vásárolt földeket ott, ahol lehetett, és több új telepet létesített. 1936 óta, a zavargások kezdetétől fogva, több mint hatvan új kolónia alakult. Az elmúlt évben létesült többek között Sear Jasuv, az ország északi részén, Dan közelében, a Hule vidékén, továbbá Beth Affa, az ország déli részén, Beér Seva vidékén. Így már Dantól Beér Seva-ig húzódnak telepek.

A gazdasági helyzet különben javult. A citrus-terményekből ugyan csak 8 millió ládát tudott az ország kivinni, de az állam támogatást juttatott a termelőknek, hogy ültetvényeiket fenntarthassák. Arab és zsidó gazdák már együtt jártak el ez ügyben. A behozatal csökkenése több gabona- és konyhavetemény termelését tette szükségessé az élelmezés biztosítására. Az ipar is foglalkozáshoz jutott. A kormány nagyobb összeget bocsátott rendelkezésre közmunkák végzésére. A Közel-Keleten elhelyezett hadsereg megrendelése és a katonai építkezések a munkanélküliségen enyhítettek. A sok nincstelen illegális bevándorló munkához jutott. A nyári félévre 9000 certifikátot adott ki a kormány. Az iparosodás folyamata gyors haladást mutat. Sok, eddig külföldről hozott árut most az országban állítanak elő. A tel-avivi kiállításon már láthatók voltak az első mezőgazdasági gépek, amelyek hazai munka, Toceret haarec, eredményei voltak. A vegyészeti és gyógyszeriparnak is nagy jövője van, már Távol-Keleten keresik gyártmányait.

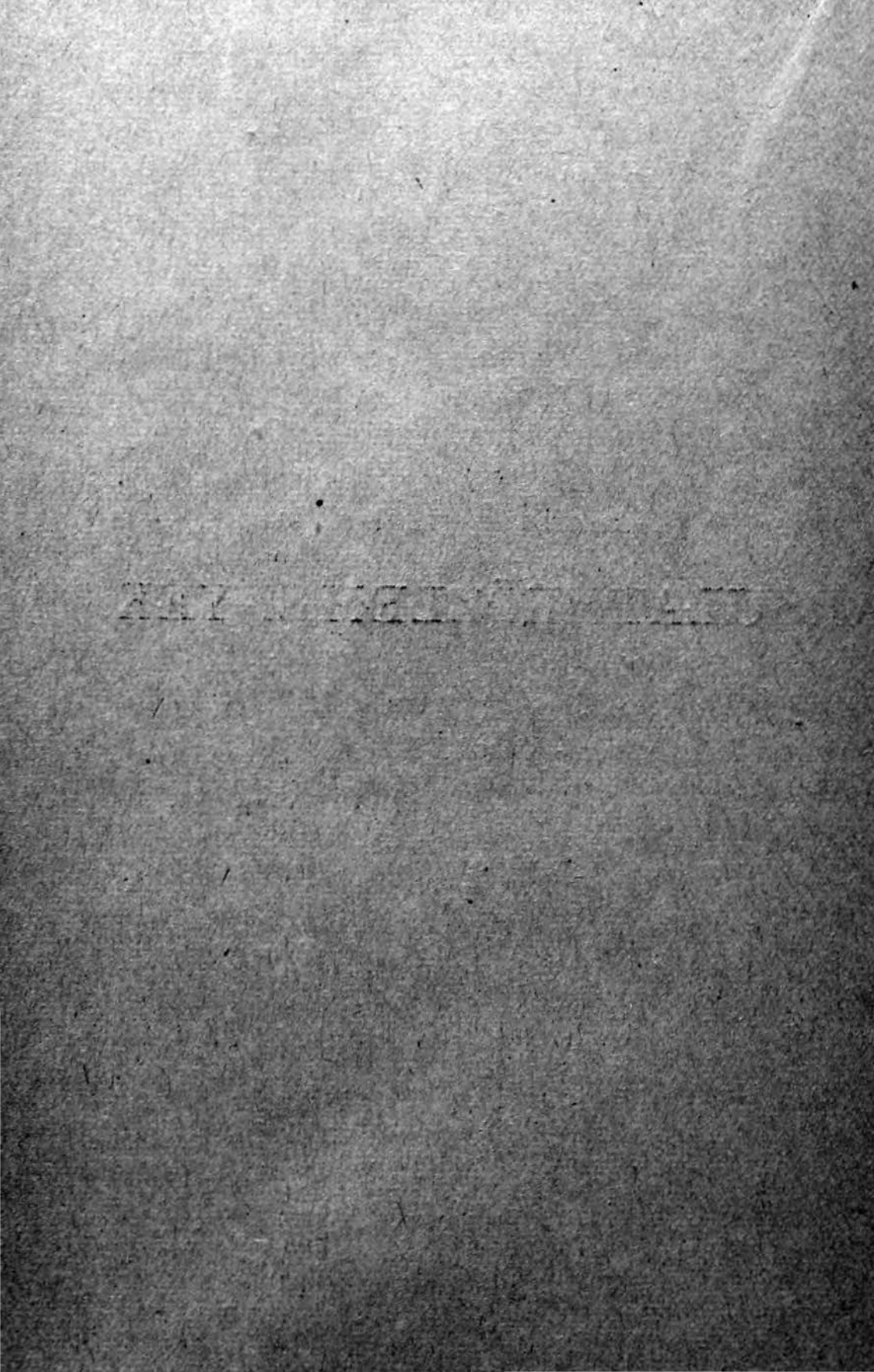
Olaszországnak a háborúba való beavatkozásával a

Földközi-tenger mellékének eddigi nyugalmi állapota megszűnt. Az olasz támadás veszélyének egyre fenyegetőbbé válásával a főbiztos megadta a felhatalmazást a sorozásra, melynek célja segédcsoportok szervezése az ausztráliai és újzelandi ezredek mellé. Zsidó, arab és vegyes egységek alakításáról van szó. Bekövetkezett az is, amit az olasz háború kezdete óta várni lehetett: mikor e sorokat írjuk, már háromszor érte repülő-támadás Haifa kikötőjét és kőolajfinomítóit. A támadások jelentős károkat okoztak és több emberáldozatot is követeltek.

A politikai alakulás bizonytalansága ellenére tovább halad a zsidó szellemi élet fejlődése az ősi földön. Könyvkiállítás mutatta az utolsó évek gazdag irodalmi és tudományos termését. A jeruzsálemi egyetemhez mezőgazdasági főiskola csatlakozik, mely Rechovot-ban, nagy zsidó kolónián épül. A Medical-School az orvosi továbbképzést szolgálja; különösen a maláriával és egyéb trópusi betegséggel foglalkozik. Az egyetemmel kapcsolatban Archaeológiai Múzeum létesült. A magyarországi Klein Sámuel tanár korai halálát gyászolja az egyetem és a zsidó tudományos világ. Palesztina történelmi földrajzának volt kiváló kutatója. Az egyetemet különben egyre nagyobb számmal keresik fel magyar ifjak. A héber nyelvnek a fogalmak új körére kellett szavakat keresnie és alkotnia, megjelentek az első katonai könyvek is héber nyelven. De továbbra sem lesz héber szó, mely többször csendül meg zsidó ajkon Erec Jisrael földjén, mint «Salom!» Béke!

II.

TÁRSULATI KÖZLEMÉNYEK.

Wertheimer Adolf elnöki megnyitója

az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat 1940. június 26-án tartott közgyűlésén.

I.

Engedje meg a mélyen tisztelt Közgyűlés, hogy, mielőtt rendes tárgysorozatunkra áttérnénk, üdvözölhessem régi kiváló tagtársunkat, főtisztelendő dr. Kiss Arnold urat, a budai hitközség vezető-főrabbiját, abból az alkalomból, hogy legutóbbi közgyűlésünk óta betöltötte 70. életévét.

Barátaival és tisztelőivel együtt Társulatunk is részt vett egy érdemeihez méltó Emlékkönyv kiadásában, annak első példányát mély tisztelettel a Jubilánsnak ezennel van szerencsém átnyújtani.

Azt hiszem, helyesen cselekszem, ha üdvözlő szavaként felolvasom az Emlékkönyv azon bevezető cikkét, melyet az emlékbizottság felkérésére az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat elnökének minőségében is írtam és mely a következőképpen hangzik:

Megtisztelő feladatnak tartom, hogy én írjam bevezető cikkét e könyvnek, melyet dr. Kiss Arnold budai vezető-főrabbinak, vezérlőbizottságunk régi tagjának és intézetünk kiváló tanárának barátai és tisztelői hetvenedik születésnapja alkalmából kiadnak.

Jogcím erre csak az lehet, hogy elnöke vagyok a

Ferenc József Országos Rabbiképző Intézetnek és elnöke az Izraelita Magyar Irodalmi Társulatnak. Mint a Rabbiképző elnöke az intézet szószólója vagyok a miatt való büszkeségében, hogy Kiss Arnold a papi hivatáshoz szükséges tudományos és lelkesítő képeztetést itt nyerte el. Az ösztönzést a magasztos pályára a szülői házból hozta magával, hol az apa nagy tudása és mindkét szülő istenfélő élete mély lelki hatással voltak reá. Az apának egyéni jámborsággal párosult küzdő természet, ha a szent hit érdekeiért kellett síkraszállani, adta meg Kiss Arnoldnak az élő példát arra, hogyan lehet ugyanazon kézzel magasztos eszményekért viaskodni és annak ujjaival a lantot pengetni, mely a szeretetből és lelki elmélyedésből merített kincseket hozza azoknak, kiknek vezetése neki, mint papnak és költőnek, élethivatása lett.

Papi kiválóságának kifejező fémjelzése, hogy az ország egyik legelső hitközségének vezető-lelkésze. Szónoklatai nemcsak az eszmék és mély gondolatok gazdagságával tűnnek ki, hanem a magyar nyelvnek valósággal művészi kezelésével is sokszor a múltó benyomásokon túlmenően maradandó hatást keltenek a hívőben.

Mint az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat elnöke hálánkat juttatom kifejezésre a Társulat felolvasó ülésein előadott vagy Évkönyveiben megjelent, sok-sok szép költeményéért és elbeszéléseért, és, amit legelső-sorban kellett volna kiemelnem, azért, hogy magyar nyelvünket imakönyveiben és az egyházi irodalomban általában zengzetesen vagy megrázóan, de egyforma szépen tudja megszólaltatni. Ezzel kiérdemelte a pap-

költő címet, mellyel hallgatói és olvasói már régóta kitüntették.

Szívből kívánom, hogy áldásos munkásságát a maga, családja, hívei és az egész magyar zsidóság javára még sokáig jó egészségben folytathassa.

Legyen szabad ehhez élőszóval az Önök nevében is azt a kérelmemet hozzáfűzni, hogy a főtisztelendő vezető főrabbi úr, a mi hűséges, buzgó tagtársunk, tartsa meg szeretetét és jóindulatát minden későbbi időben is irántunk s örvendeztessen meg bennünket a jövőben is minél gyakrabban lelkének és szellemének termékeivel.

II.

Azok az apokaliptikus idők, amelyek mult közgyűlésünk óta a magyar zsidóság felett elvonultak, mély barázdát szántottak Társulatunknak és a magyar zsidó irodalmat művelő tagjainak lelkében is. Talán nem is hangos sirámokban jelentkezik az a mély fájdalom, amelyet a zsidó-törvények és különösen a II. zsidó-törvény indokolása és a törvény rendelkezéseinek kíméletlen végrehajtása sajtolt ki a magyar zsidóság szívéből és lelkéből. A reá zúdult szerencsétlenség oly nagy, hogy mellette elhalkul minden külön panasz; így Társulatunké is. Ha a magyar zsidóságot nagyobb érzéssel kultúrája iránt találta volna a nagy csapás, bizonyára lelkileg könnyebben viselné a nyakába szakadt kimondhatatlan nyomorúságot, a szomorú sorsot, mely annyira igazságtalanul érte. Magasabb zsidó műveltséggel szívében, lelkében, gondolataiban egyaránt, Istenbe vetett nagyobb bizakodással, az ősoktól öröklött betuchun-

nal, még törhetetlenebb hittel tudná bevárni sorsának jobbrafordulását, mely — szilárdul hisszük — nem fog elmaradni.

Társulatunkat utolsó közgyűlésünk óta kimagasló férfiak elhúnytával különösen sok súlyos veszteség érte.

Elsőnek kell megemlékeznünk *Vészi Józsefről*, ki annyit jelentett a magyar hazának és a magyar zsidóságnak egyaránt. Társulatunk egyik kiváló elnökét siratja benne, ki Vadász Lipót örökét foglalta el Társulatunkban. Lelkesen, buzdítóan tartotta kezeit Társulatunk felett. Sajnos, minden egyéni kiválósága, irántunk való odaadó szeretete nem tudta ellensúlyozni a Trianon okozta bajokat. Társulatunk támogató tagjai ugyanis épp azokból az országrészekből kerültek ki, melyeket a szomszédos államok hazánktól elragadtak. Az ő elmaradásuk, úgy látszott, a mi sorsunkat is véglegesen megpecsételi. De Vészi József hitt a Gondviselésben s kötelességének tartotta megkísérelni a Társulat megmentését. Többévi idegfeszítő munkásság után azonban úgy vélte, hogy Társulatunk a létérdekeit súlyos próbára tevő nehézségeket csak úgy tudja elkerülni, ha vezetését fiatalabb erők veszik át ; de a küzdelmet semmiképpen sem szabad feladni Társulatunk megmentéséért. Hogy ez Isten segítségével sikerült, azt az ő bölcsességének köszönhetjük. Az ő egyéb nagy érdemeinek méltatása nem a mi feladatunk. Mindnyájan tudjuk, hogy az országos részvét koporsója körül valóságos apoteózisává vált személyének. Azt hiszem, egyetértek Önökkel, midőn arra kérem, hogy Társulatunkban való működését megfelelő módon mai közgyűlésünk jegyzőkönyvében megörökítsük.

Második nagy veszteség Társulatunkat *Gerő Ödön* választmányi tag halálával érte. Benne Társulatunk nemcsak mindenkor hűséges, ragaszkodó és áldozatos tagját veszítette el, hanem a magyar zsidóságnak irodalmilag számottevő, magasröptű, szellemileg kiemelkedő esztétikusát is, akit mint a magyar művészet-történet elismerten elsőrangú művelőjét és mint műbírálót bel- és külföldön egyaránt nagyrabecsültek. Nem vitatott nagy tekintélyét kiváló bölcséleti műveltségének, valóság- és igazságérzésének köszönte. Ha felekezeti szempontból Társulatunk közgyűlésén, amennyire csekély erőmből telik, külön is ünneplem, teszem ezt magas színvonala elismerésén kívül hálából is; mert a magyar zsidóság nagy köszönettel tartozik neki azért, hogy egész működésével, de különösen halála előtt néhány nappal megjelent korszakos nagy munkájával, eredményesen törekedett arra, hogy a magyar művészetben gyakran előkelő helyet elfoglaló zsidó művészeinknek súlyát és sokszor irányító szerepét minden következő időkre kellően megvilágítsa és kidomborítsa.

Súlyosan érint bennünket *Jánosii Engel József* m. kir. udv. tanácsosnak, a X. községkerület díszelnökének, igazgatótanácsunk tagjának elhúnyta. Fínom irodalmi műveltséggel párosult, felekezetünk iránti izzó szeretete sokszor buzdította őt arra, hogy lelkesen álljon ki felekezete érdekeinek védelmére. A magas kort ért patriarka életének csaknem utolsó napjáig teljesítette ezt a szívügyének érzett kötelességét.

Fájdalmasan kell még megemlékeznem *dr. Gulyás József* szekszárdi hitközségi elnök, választmányi tagunk, *Austerweil Miksa* Szeged, *Fuchs Leó* kir. tanácsos,

Budapest, *dr. Hirn Márton* Abony, *dr. Murányi Ernő*
 Budapest, *dr. Pillitz Pál* Veszprém, *Preiser Miklós*
 Budapest, rendes tagjaink elhunytáról. Valamennyiök-
 ben hű, Társulatunkhoz ragaszkodó barátot veszi-
 tettünk.

Kegyelettel emlékezünk meg *dr. Gál Jenő* v. ország-
 gyűlési képviselő elhunytáról is, ki nagy tudással és
 bátorsággal állott ki minden alkalommal a magyar
 zsidóság védelmére, ha az idők ezt szükségessé tették.

Kérem a mélyen tisztelt közgyűlést, hogy Gerő
 Ödönnek és a most felsorolt halottainknak emlékét mai
 közgyűlési jegyzőkönyvünkben megörökítsük.

Nem zárhatom be az élő és elhunyt tagjainknak
 szentelt megemlékezésemet a nélkül, hogy az IMIT-
 ben, a magyar zsidóság e kulturális centrumában, ne
 emlékezzem meg egy részünkre jelentős évfordulóról.

A közeli napokban lesz ugyanis Szabolcsi Miksa
 halálának 25. évfordulója. Egy negyed évszázad múlt
 el azóta, hogy ő az életből elköltözött. Mi sem mutatja
 jobban személyének kiválóságát, munkájának nagy
 jelentőségét, mint az, hogy a magyar zsidóság úgy érzi,
 mintha ő ma is közöttünk volna és ma is irányítaná,
 befolyásolná eszmei életünket. Mert ameddig Szabolcsi
 Miksa élt, addig ez tényleg így történt. Nem volt a
 magyar zsidóságnak olyan megmozdulása, — akár
 felekezeti politikai, akár szellemi téren — mely ne hor-
 daná magán az ő pecsétjét. Az Izraelita Magyar Iro-
 dalmi Társulatnak különösen van oka hálásan vissza-
 emlékezni arra az üdvös munkára, amelyet Szabolcsi
 Miksa Társulatunk népszerűsítése körül kifejtett. Lap-
 jában nem szűnt meg egyengetni a fiatal zsidó íróknak

már akkor is göröngyös útját, mint ahogy mindazokat a célokat, amelyeknek biztosítása az IMIT rendelkezése volt, a maga céljainak tekintete és velünk vállvetve igyekezett megvalósítani. Azt hiszem, hogy az Önök szellemében is történik, ha azt indítványozom, hogy ez évforduló alkalmából Szabolcsi Miksa érdemeit a magyar zsidó szellemiség áldozatos munkája körülmái közgyűlésünk jegyzőkönyvében ünnepélyesen és méltóan megörökítsük.

Külön elégtételünkre és örömünkre szolgál, hogy Szabolcsi Miksa elhúnytával munkája felekezetünk javára nem szűnt meg. Érdemes fia, dr. Szabolcsi Lajos, atyja nyomdokaiban járva, az apai örökségben — reméljük, hogy még nagyon sokáig — hűségesen és kiváló eredménnyel sáfárkodik, megőrizve az Egyenlőség irányító szerepét és nevelve maga mellett egy kitűnő fiatal gárdát, melynek soraiból szívesen köszöntöm felekezeti ügyeink buzgó és lelkes harcosát, dr. Ballagi Ernőt, abból az alkalomból, hogy ő is huszonöt év óta áll a zsidó kultúra szolgálatában. A közgyűlés színe előtt neki is, továbbra is, sok sikert kívánok.

Mélyen tisztelt Közgyűlés!

Jelentést kell tennem Önöknek a Társulatunkat legnagyobb mértékben érdeklő Biblia-kiadásunk ezidőszerinti állásáról. Méltóztatnak tudni, hogy a kiadás menetét meghatározza anyagi helyzetünk. Sajnos, a magyar zsidó társadalomban ezidőszerint mutatkozó közöny a kulturális érdekek iránt nem adott nekünk lendületet a munka megjelenésének gyorsításához. Isten segítségével mégis ott tartunk, hogy bemutatha-

tom Önöknek az immár megjelent I. kötetet, Mózes I. könyvét. Bejelenthetem egyszersmind, hogy a II. kötet a jövő hónap végén kerül a nyilvánosság elé. Nagyon fogunk igyekezni, hogy még ez év folyamán a III. kötetet is megjelentessük. A IV. és V. kötetet, mivel anyagi forrásaink teljesen kimerültek, csak akkor tudjuk majd kinyomatni, ha erre a vagyonos zsidóságtól segílyt kapunk, de nem tartjuk valószínűtlennek azt sem, hogy az év végéig megjelent kötetek eladásából meg tudjuk szerezni a IV. és V. kötet kiadásához szükséges anyagi eszközöket. Tárgyalásokat folytattunk egy könyvkiadó céggel az egész Biblia-kiadás bizományszerű eladására, de a közismert nehéz idők nem nyújtják a kellő biztonságot arra, hogy munkák elhelyezésénél nem mutatkozhatnának olyan zökkenők, melyek a biztos eredményt kétségessé tennék. Ha az idők javulnak, vissza fogunk térni ez utóbbi tervre, annál is inkább, mert Társulatunk igazgatósága és választmánya a legutóbbi ülésén és ma újabban is az Elnökségnek felhatalmazást adott arra, hogy egy idevonatkozó szerződést megköthessünk. Ha Önök ezt a jelentést tudomásul veszik, az elnökség ezt úgy fogja tekinteni, hogy a mélyen tisztelt Közgyűlés a maga részéről is megadja a meghatalmazást az elnökségnek arra, hogy, ha jónak tartja, a Biblia terjesztésére valamely könyvkiadó céggel megállapodásokat létesíthessen.

Az Elnökség, tekintettel arra, hogy a magyar zsidóságra nehezedő idők a magyar zsidó íróknak mindinkább nehezebbé, sőt mondhatni, lehetetlenné teszi műveik kinyomatását és így a nyilvánosság elé kerülését, a Társulat kebelében egy kéziratgyűjteményt akar

megteremteni. Ennek célja az volna, hogy magyar zsidó íróink, ha már dolgoztak és értékeket teremtettek, de a fentvázolt okokból munkáikat forgalomba nem hozhatják, találjanak egy méltó szervezetet, mely az utókor részére megőrzi és az érdeklődők részére hozzáférhetővé teszi szellemi munkásságuk gyümölcsét. Evvel karöltve igyekezni fogunk a régi időkre visszamenően megszerezni minél több zsidó író és tudós kéziratait és e célból mindazokhoz fogunk fordulni, kik birtokában vannak ilyen kéziratoknak. Nem tudjuk biztosan, sikerülni fog-e ezt a tervünket végrehajtani. Meg fogjuk kísérelni, mert tudatában vagyunk annak, hogy nagy szolgálatot teszünk íróinknak és tudósainknak, megadván nekik a lehetőséget arra, hogy az idők kedvezőbbre fordultával ezeket a kéziratokat a Társaságtól vissza- vagy kölcsönkérhessék kiadás céljából.

Társulatunk mindenestre erkölcsi súlyát növelné és a magyar zsidóság elismerésére méltóvá válna, ha ebbeli kezdeményezését siker koronázná. Fáradozásaink eredményéről időről-időre Önöknek jelentést fogunk adni.

Az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat 1939. december 31-i zárszámadása.

Bevétel.

Tagdíjak	P	3,268·54
Szubvenciók	«	4,450·—
Biblia	«	5,000·—
Okmánytár	«	1,483·96
Templomi felajánlások	«	650·—
Kamatok	«	145·03
Összesen.....	P	14,997·53

Kiadás.

Múzeum	P 650.—
Bibliakiadás	« 9,901·90
Írói segélyek és kiadványok támogatása	« 1,930·50
Felolvasások	« 537.—
Évkönyv szerkesztése	« 1,540.—
Évkönyv kiadása.....	« 2,287·88
Oklevéltár	« 228·41
Időközben befolyt előleg	« 350.—
Jegyző fizetése	« 720.—
Magyar Zsidó Szemle	« 200.—
Dr. Blau Lajos évkönyv	« 100.—
Bankköltség	« 87·54
Kezelési költség	« 802·96
Összesen.....	P 19,336·19

**Az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat vagyonállaga
1939. december 31.**

<i>Bankkövetelés</i>	P 9,032·96
Befolyt egyéb követelés	« 350.—
Hitközségeknél stb.	« 210.—
Összesen.....	P 9,592·96

Időközben kifizetett tartozás a Franklin-Társulatnál	P 2,287·88
Vagyonegyenleg ...	P 7,305·08

Nem értékelhető *értékpapírállag* változatlan.

Budapest, 1939. december 31-én.

Dr. Makai Ernő s. k.
pénztárnok

Wertheimer Adolf s. k.
elnök

Alapi Béla s. k.
ellenőr.

Az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat költségvetése az 1940. évre.

Bevétel.

Tagdíjak	P	3,300.—
Szubvenciók	«	4,500.—
Templomi felajánlás	«	700.—
Összesen.....	P	8,500.—

Kiadás.

Múzeum	P	600.—
Írók segélye	«	1,000.—
Felolvasás	«	600.—
Évkönyv szerkesztése	«	1,500.—
Évkönyv kiadása.....	«	2,300.—
Jegyző fizetése	«	720.—
Kezelési költség	«	880.—
Különfélék.....	«	400.—
Összesen.....	P	8,000.—

Budapest, 1939. december 31-én.

Wertheimer Adolf s. k.
elnök

Az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat számvizsgáló bizottságának jelentése.

Tisztelettel van szerencsénk jelenteni, hogy az Izraelita Magyar Irodalmi Társulatnak 1939. évi december 31-én lezárt zárszámadását és vagyonkimutatását átvizsgáltuk és a könyvekkel egyezőnek és helyesnek találtuk; ezért az elnökségnek, az igazgatóságnak, a választmányynak és a tisztikarnak az 1939. évi december 31-ig terjedőleg a felmentvény megadását javasoljuk.

Budapest, 1940. június hó 20-án.

Dr. Ballagi Ernő s. k.

Dr. Mezey Sándor s. k.

Jelentés az irodalmi és felolvasóbizottságnak az 1939/40. évi működéséről.

Társulatunk életében csak kevés alkalom kínálkozik elvi kérdéseknek közvetlen eszmeéserében való megvitatására. Pedig ilyen kérdések, noha munkánk kereteit és vezető szempontjait alapszabályaink határozzák meg, állandóan felmerülnek, sőt, mint a tapasztalat mutatja, egyes tisztázási kísérletek után is újra visszatérnek. Éppen ezért legyen szabad ez alkalommal néhány, az irodalmi és felolvasóbizottság működését érintő s vele kapcsolatosan az Évkönyv szerkesztésére vonatkozó kérdéssel foglalkoznom, oly kérdésekkel, amelyek a múlt évi közgyűlésen vetődtek fel s amelyekre akkor, mivel jelen nem lehettem, nem válaszolhattam. Ha most újra szóvá teszem őket, ez azért történik, mert úgy vélem, hogy ezzel hozzájárulok bizonyos fogalomzavarok kiküszöböléséhez s lehető félreértések elosztatásához. Erre pedig szükség van, mert munkánk eredményességének egyik feltétele: a bizalom, amellyel hallgatóságunk, olvasóink és munkatársaink működésünk iránt viseltetnek.

A felmerült kérdések vagy inkább kívánalmak, részint tárgyi, részint személyi természetűek. Tárgyi természetű kívánság az, hogy felolvasó-üléseinken is, Évkönyveinkben is időszerű témák jussanak szóhoz. Itt mindjárt egy homályos fogalomba ütközünk: az időszerűség fogalmába. Ha a kívánalomhan goztatója időszerű témákon a napi politika, általában a jelen izgató kérdéseit érti, akkor azt kell mondanunk: ilyen időszerűséggel nem szolgálhatunk, mert ez ellenkezik alapszabályainkkal és mint már múlt évi jelentésünk is említette, nem számíthat a rendőrség engedélyére. Felolvasásaink és az Évkönyveinkben megjelenő dolgozatok nagyrészt tudományos tárgyúak, azaz időfeletti kérdésekkel foglalkoznak, ami épp úgy jelenti azt, hogy sohasem időszerűek, mint azt, hogy mindig időszerűek. De nem akar

nám a szavakkal való játék látszatát kelteni és ezért legyen szabad egy konkrétabb időszerűsége is rámutatnom, amelyet tudományos dolgozatainktól sem lehet egészen megtagadni. Egy időfeletti kérdés ugyanis időszerűséget nyerhet azon időpont által, amelyben tárgyaljuk. Itt nemcsak nevezetes évfordulók tudományos méltatásaira gondolok. Hogy mire gondolok, egy példával kívánom jelezni. Utolsó Évkönyvünk első cikke *A zsidóság erkölcstana*; ugyanabban a kötetben megjelentek még: *Talmudi idézetek történeti megvilágításban*, *Magyar államférfiak házi zsidói*; *Zsidók Pannóniában*. (Aktuális megemlékezésekről és versekről nem szólok.) Mindezek a tanulmányok függetlenek az időponttól; tárgyilag semmi kapcsolatuk nincsen 1939-cel; bármikor megjelenhettek volna, mindig tanulságosak. És mégis, az olvasók zöme ezeket a tanulmányokat időszerűeknek érezte: mert szorosabb kapcsolatba tudta hozni élményeivel, amelyek akkor — 1939-ben — lelkét felkavarták; mert nemcsak elméleti tudást merített belőlük, hanem olyan tanulságokat is, amelyek felemelték, bátorították és magyar-zsidó öntudatában erősítették. Azt hiszem, ilyen és ennyi időszerűséggel be is érhetjük.

Személyi természetű az a követelmény, hogy a fiataloknak nagyobb működési lehetőséget kell biztosítani Társulatunk munkájában. Erre talán az volna a legmegfelelőbb válasz, ha statisztikával mutatnám ki, hogy az utolsó években a fiatalok milyen jelentékeny százalékkal szerepeltek a felolvasók és az Évkönyv munkatársai sorában. Igaz, itt is előbb bizonyos zavaros fogalmakat kellene tisztázni, tudniillik a fiatalok és a nem fiatalok fogalmát. Melyik év a határ a kettő között? Vagy talán nem is az évektől függ a fiatalság és az öregség? Hiszen vannak években fiatalok, akik csak megszokott utakon otthonosak s ösztönösen idegenkednek minden újítástól; s vannak viszont «öreg»ek, akiknek gondolkodása fiatalosan rugalmas, új eszmék iránt

fogékony s haladásra mindig hajlamos marad. De nem élek a százalékos módszerrel, már csak azért sem, mert a fiatalok jogainak hangoztatója nem is annyira a fiatalokra általában, mint inkább a fiatal rabbikra gondolt. Hogy erre is válaszoljak : egy pillantás az Évkönyvek tartalomjegyzékére mindenkit meggyőzhet, hogy fiatal rabbik is vannak munkatársaink közt s még többen lehetnének, ha mindazok, akiktől felolvasást vagy dolgozatot kértünk, eleget tettek volna kérésünknek. Egyesek nem tettek annak eleget igen tiszteletreméltó okokból: lelkészi hivatalos teendőik az utolsó években annyira igénybevették minden idejüket, hogy le kellett mondaniok — hisszük, hogy csak ideiglenesen — a tudományos munkáról. De nem mehetek el szó nélkül ama megokolás mellett, amellyel a mult közgyűlés egyik felszólalója a rabbiknak a Társulatban való sűrűbb szereplését, sőt az irányításban való részvételét is követelte: *új életlátást*, úgymond, vinnének be a Társulat munkájába. Az «új életlátás» egyike a legdivatosabb és leghatározatlanabb értelmű szólalmoknak. Kár, hogy a felszólaló nem árulta el, mit ért rajta. Így nem tudom eldönteni a magam számára, valóban az új életlátás-e az, amire Társulatunknak ma leginkább szüksége van. Hogy mi sem idegenkedünk új meglátásoktól és új hangoktól, mutatja az, hogy fiatal lírikusainknak és elbeszélőinknek kellő helyet biztosítunk minden Évkönyvben. Fiatal papjainktól talán nem annyira új életlátást várhatnánk, mint inkább azt, hogy a *hagyomány* őrzői és továbbfejlesztői legyenek. Ámde távol áll tőlünk, hogy a fiatal rabbiktól megtagadjuk a jogot az új életlátáshoz. Semmikép sem világos azonban előttem, hogyan hirdetnék Társulatunk munkája keretében. Mert hiszen papjaink mint írók általában tudományos dolgozatokkal lépnek a nyilvánosság elé; tudományos dolgozatok pedig nem új életlátást szoktak nyújtani, hanem ennél szerényebb valamit: tudományos eredményeket. A tuda-

mányban is vannak új meglátások, új módszerek, de az ilyen újszerűségeket nem nevezzük új életlátásnak. A tudományos újszerűséget, ha valóban tudományos, boldog örömmel fogadjuk. Azt hiszem, senki sem vetheti szemünkre, hogy dolgozatot valaha is visszautasítottunk volna azért, mert tudományos szempontjai túlságosan újszerűek.

De kaptunk egy másik szemrehányást, azt, hogy nem szólítjuk fel a fiatal rabbikat az IMIT-ben való közreműködésre; márpedig «a fiatal rabbik önérzete tiltakozik a felajánkozás ellen.» Itt is némi fogalomzavarral állunk szemben. Az Évkönyv szerkesztőjének — s ugyanez áll mutatis mutandis a felolvasások rendezőjére is — elsősorban nem a fiatal rabbik iránt van kötelezettsége, hanem a Társulat iránt: feladata, hogy tartalmaz, magasszínvonalú évkönyvet szerkesszen. Honnan veszi az anyagot, az ő gondja. Elve e tekintetben csak a molière-i elv lehet: Je prends mon bien où je le trouve — azaz onnan veszi a jó cikket, meg a jó verset, ahol találja. Ez a dolog elvi része. Gyakorlatilag a helyzet az, hogy író és szerkesztő rendszerint megtalálja egymást. Az író lélektanához tartozik, hogy, ha van mondanivalója, megkeresse az utat a szerkesztőhöz. A szerkesztő lélektanához tartozik, hogy igyekszik jó cikkeket szerezni. Épp ezért szívesen szólít fel mindenkit, akitől várhat valamit, felszólít tehát — s mindig fel is szólított — fiatal rabbikat is. Előrelátó szerkesztő mindig figyelemmel kíséri a fiatalokat, mindig keres új tehetségeket, mert állandóan fel akarja frissíteni a munkatársak táborát és biztosítani akarja az utánpótlást. De nem szólíthat fel minden fiatal rabbit, már csak azért sem, mert nem tehető fel, hogy minden fiatal rabbi egyben tudományos író is. Rabbiképzőnk, mint a világnak minden más papképzőintézete, úgy tudom, elsősorban lelkészeket és hitoktatókat képez; tudományos képzést adhat minden növendékének, de tudóssá nem nevelheti valamennyit. A tudósság szerencsés többlet, amely ott

áll elő, ahol a tudományos képzettség a kutatás hajlamával és az alkotás képességével párosul. Nem is becsvágya minden fiatal rabbinak, hogy tudományosan is dolgozzék; vannak, akik kizárólag lekipásztori és oktatói hivatásuknak akarnak élni. De a szerkesztő nem is ismerhet minden tudományos vagy irodalmi hajlamú fiatal rabbit; épp ezért jelentkeznie kell annak, akinek mondanivalója van. Ez így van minden más tudományos és irodalmi társulatban is s ezt sehol sem tekintik felkínálkozásnak. Az a bizonyos tiltakozó önérzet tehát ez esetben nem indokolható; úgy-szólván meddő magánerevény: sem az egyesnek, sem a közösségnek nincs haszna belőle. Ha erről a helyről egyáltalán elhangozhatik egyetemes felszólítás az IMIT tudományos és írói munkájában való közreműködésre, ez nem szólhat csak a fiatal rabbiknak, hanem mindenkinek, akitől értékes munkát várhatunk. Mert fiatal és öreg, rabbi és világi ember: ezek nem tudományos vagy irodalmi értékkategóriák. Ilyen kategória a mi szempontunkból csak kettő lehet: vannak jó és vannak rossz írásművek. A jót szívesen fogadjuk bárkitől, akár egyházi vagy világi, akár öreg vagy fiatal a szerzője.

Az elmúlt évadban négy felolvasó-ülésünk volt. Anyagi okokból nem tartottunk többet. Felolvasó-üléseink tárgyszorozata a következő volt:

1939. december 20-án:

Dr. Szemere Samu elnöki megnyitója: Gerő Ödön.

Dr. Turóczy-Trostler József: Józseftől Józsefig.

Fenyő László: Versek.

Barabás Tibor: A császár. (Novella.)

1940. január 31-én:

Dr. Szemere Samu elnöki megnyitója.

Dr. Kúnos Ignác: Dervis-legendák.

Zelk Zoltán: Versek.

Dr. Ballagi Ernő: A magyar zsidóság harca az emancipációért.

1940. február 28-án:

Dr. Heller Bernát: Thomas Mann, az aggádista.

Várnai Zseni: Versek.

Keszi Imre: Történet a négy fiúról.

1940. március 27-én:

Dr. Komlós Aladár: A zsidók és az «asszimiláció kora».

Hajnal Anna: Versek.

Goda Gábor: A Könyv. (Zsidó legenda.)

Üléseinket a Pesti Izraelita Hitközség székházának dísztermében tartottuk. Ezúttal is hálás köszönetet mondunk a Hitközség mélyen tisztelt Elöljáróságának azért, hogy e termet készségesen rendelkezésünkre bocsátani szíves volt.

Kérjük jelentésünk tudomásulvételét.

Az irodalmi és felolvasó-bizottság nevében:

DR. SZEMERE SAMU,

a bizottság alelnöke és előadója.

A TÁRSULAT VÁLASZTMÁNYA.

A) Budapesti tagok.

Dr. ALAPY HENRIK, egyetemi tanár.

Dr. BAKONYI LÁSZLÓ, az Izr. Orsz. Iroda főtitkára.

Dr. BALASSA JÓZSEF, szerkesztő.

Dr. BALLAGI ERNŐ, ügyvéd.

Dr. CSOBÁDI SAMU, ügyvéd.

Dr. DÉNES LAJOS, ny. tankerületi főigazgató.

- Dr. ENDREI S. HENRIK, a Pesti Chevra Kadisa igazgató-
főtitkára.
- EPPLER SÁNDOR, a Pesti Izr. Hitk. főtitkára.
- Dr. FARKAS JÓZSEF, körzeti rabbi.
- Dr. FÉNYES MÓR, szakfelügyelő.
- Dr. FEJÉR LIPÓT, egyetemi tanár.
- Dr. FELEKI SÁNDOR, orvos.
- Dr. FISCHER BENJÁMIN, főrabbi.
- Dr. FÖDI KÁROLY, ny. közigazgatási bíró.
- Dr. FRISCH ÁRMIN, szakfelügyelő.
- Dr. FÜRST ALADÁR, igazgató.
- Dr. BUDAI GOLDBERGER LEÓ, gyáros, felsőházi tag.
- Dr. GROSZMANN ZSIGMOND, pesti rabbi.
- Dr. GUTTMANN MIHÁLY, rabbiképzőintézeti igazgató.
- Dr. HAJDU MIKLÓS, vezérigazgató.
- Báró HATVANY BERTALAN, nagyiparos.
- Dr. HIRSCHLER HENRIK, ügyvéd, m. kir. kormányfőtanácsos.
- Dr. HOFFER ÁRMIN, rabbi, rabbiképzőintézeti tanár.
- Dr. KISS ARNOLD, vezető főrabbi.
- KÓBOR TAMÁS, író, főszerkesztő.
- KOHLBACH SIMON, alezredes.
- Dr. KOHN ZOLTÁN, tanfelügyelő.
- Dr. KÖRÖSSY KORNÉL, egyetemi c. rk. tanár.
- KRÁMER MIKSA, a Pesti Chevra Kadisa elnöke.
- Dr. KRISZHABER ADOLF, a Budai Izr. Hitk. elnöke.
- Dr. KÚNOS IGNÁC, egyetemi tanár.
- LENKEI HENRIK, ny. c. igazgató.
- Dr. LÖWINGER SÁMUEL, rabbiképzőintézeti tanár.
- Dr. MAHLER EDE, egyetemi tanár.
- MANDL BERNÁT, ny. igazgató.
- Dr. MEZEY SÁNDOR, ügyvéd.
- MOLNÁR FERENC, író.
- Dr. MUNKÁCSI ERNŐ, a Pesti Izr. Hitk. főügyésze.
- Dr. PATAI JÓZSEF, főszerkesztő.

- PFEIFFER IGNÁC, műegyetemi tanár.
 Dr. RADÓ ANTAL, író.
 SCHEIBER LAJOS, körzeti rabbi,
 Dr. SCHWARTZ BENJÁMIN, körzeti rabbi.
 Dr. SEBESTYÉN KÁROLY, a Színművészeti Főisk. ny. c.
 igazgatója.
 Dr. SPITZER JÓZSEF, ügyvéd, kormányfőtanácsos.
 Dr. SZABOLCSI LAJOS, főszerkesztő.
 Dr. SZEMERE SAMU, tanügyi főtanácsos, tanítóképzőintézeti
 igazgató.
 Dr. TURÓCZI-TROSTLER JÓZSEF, tanár.
 UNGERLEIDER MÓR, vezérigazgató.
 BÁRÓ CSEPELI WEISS ALFONZ, gyáros.
 VIDA JENŐ, felsőházi tag.
 WIRTH KÁLMÁN, ny. c. tankerületi főigazgató.
 SIÓAGÁRDI ZÖLD MÁRTON, tábornok.

B) Vidéki tagok.

- BÁTORI JÓZSEF, tanár, Székesfehérvár.
 BENEDEK GYÖRGY, hitközségi elnök, Nagykovács.
 Dr. BERNSTEIN BÉLA, főrabbi, Nyiregyháza.
 BODOR ZSIGMOND, hitközségi elnök, Nyiregyháza.
 BOSCHÁN ARTÚR, hitközségi elnök, Kőbánya.
 Dr. BRÓD TIVADAR, hitközségi elnök, Nagykanizsa.
 Dr. BÜCHLER SÁNDOR, főrabbi, egyetemi magántanár,
 Keszthely.
 Dr. JÁNOSII ENGEL RÓBERT, ügyvéd, gyáros, Pécs.
 FÁBIÁN MIKSA, hitközségi titkár, Nagykanizsa.
 Dr. FRIEDMANN DÉNES, főrabbi, Újpest.
 SZERGÉNYI GEISZT JENŐ, nagybirtokos, kormányfőtanácsos,
 Szombathely.

- Dr. GOLDBERGER IZIDOR, főrabbi, Tata.
 GOLDSCHMIED JÓZSEF, igazgató, Sárvár.
 Dr. GREINER JÓZSEF, községkerületi elnök, Pécs.
 Dr. HERZOG MANÓ, főrabbi, Kaposvár.
 Dr. HEVES KORNÉL, főrabbi Szolnok.
 Dr. HIRSCHLER PÁL, főrabbi, Székesfehérvár.
 Dr. HOROVITZ JÓZSEF, főrabbi, Szombathely.
 Dr. KÁLMÁN ÖDÖN, főrabbi, Kőbánya.
 Dr. KECSKEMÉTI ÁRMIN, főrabbi, egyet. magántanár, Makó.
 Dr. KUN LAJOS, főrabbi, Veszprém.
 Dr. LÖW IMMÁNUEL, főrabbi, felsőházi tag, Szeged.
 Dr. MÜLLER JENŐ, kormányfőtanácsos, Orosháza.
 Dr. PFEIFFER IZSÁK, főrabbi, Monor.
 Dr. ROSENFELD MÁTYÁS főorvos, hitk. elnök, Kispest.
 Dr. RUBINSTEIN MÁTYÁS, főrabbi, Szekszárd.
 Dr. SERBU ADOLF, tanítónőképzezőintézeti igazgató, Miskolc.
 Dr. SILBERFELD JAKAB, főrabbi, Békéscsaba.
 Dr. SPIEGEL ÁRMIN, főrabbi, Esztergom.
 Dr. SPIRA SALAMON, főrabbi, Miskolc.
 Dr. SZÉKELY ALBERT, t. b. vármegyei ügyész, Sátoralja-
 újhely.
 Dr. VENETIÁNER JAKAB, Miskolc.
 Dr. WALLENSTEIN ZOLTÁN, főrabbi, Pécs.
 WEISZ MÁRTON, hitk. titkár, Esztergom.
 VIDA DEZSŐ, hitk. elnök, Mohács.
 Dr. WINKLER ERNŐ, főrabbi, Nagykanizsa.

A Társulat által a Magyar Zsidó Múzeum Egyesületbe kiküldött tagok névsora.

Dr. ALAPY HENRIK.	KÓBOR TAMÁS.
Dr. BAKONYI LÁSZLÓ.	KRAMER MIKSA.
Dr. BALASSA JÓZSEF.	Dr. KRISZHABER ADOLF.
Dr. BODA ERNŐ.	Dr. KÚNOS IGNÁC.
Dr. CSECH ARNOLD	Dr. LÖW IMMÁNUEL.
DRUCKER GÉZA.	Dr. LÖWINGER SÁMUEL.
Dr. FLEISSIG JÓZSEF.	Dr. MAHLER EDE.
Dr. FŐDI KÁROLY.	MANDL BERNÁT.
Dr. FRISCH ÁRMIN.	Dr. MEZEY SÁNDOR.
Dr. FÜRST ALADÁR.	Dr. NAMÉNYI ERNŐ.
GRÜNVALD FÜLÖP.	Dr. PATAI JÓZSEF.
Dr. GUTTMANN MIHÁLY.	PFEIFFER IGNÁC.
Dr. br. HATVANY BERTALAN.	SZÁNTÓ JENŐ.
Dr. HEVESI FERENC.	Dr. SZEMERE SAMU.
Dr. HIRSCHLER HENRIK.	WERTHEIMER ADOLF.
Dr. KISS ARNOLD.	

ÁLLANDÓ BIZOTTSÁGOK.

1. Bibliabizottság.

Elnök: Dr. Hevesi Simon. *Jegyző:* Dr. Löwinger Sámuel.
Tagok: Dr. Groszmann Zsigmond, dr. Kálmán Ödön.

2. Oklevélbizottság.

Előadó: Mandl Bernát.

3. Irodalmi- és felolvasóbizottság.

Elnök: Kóbor Tamás. *Alelnök és előadó:* Dr. Szemere Samu.

Jegyző: Dr. Cseh Arnold.

Tagok: dr. Dénes Lajos, dr. Hajdu Miklós, dr. Kecskeméti György, dr. Komlós Aladár, dr. Löwinger Sámuel, dr. Patai József, dr. Szabolcsi Bence, dr. Szabolcsi Lajos, dr. Turóczi-Trosztler József.

4. Számvizsgáló bizottság.

Dr. Ballagi Ernő, dr. Mezey Sándor, dr. Sós Ernő.

Alapító tagok.

Dr. Berényi Sándor ügyvéd.

Néhai Deutsch Zsigmond és neje Stauber Borbála.

Néhai özv. Hatvani Deutsch Bernátné.

Néhai vágújhelyi Latzkó Antalné nevére, báró Hatvany Deutsch Józsefné.

Néhai báró Hatvany Deutsch József.

Dr. Freund István.

Néhai báró Guttmann Vilmos, Nagykanizsa.

Néhai Herzmann Bertalan.

Néhai Kohner Zsigmond.

Néhai Megyeri Krausz Lajos.

Néhai Machlup Adolf.

Nagykanizsai Izraelita Hitközség.

Nagyváradai Izraelita Hitközség.

Pesti Chevra Kadisa.

Néhai Schweiger Márton.

Néhai gavosdai Sváb Károly.

Néhai Sváb Károly.

Szabadkai Izraelita Hitközség.

Néhai Székely Ferenc.

Néhai Tab Salamon.
Néhai dr. Neumann Fülöp.
Wertheimer Adolf.
Néhai Winterberg Gyula.

Pártfogó tagok.

Néhai Blau Arnold.
Néhai Bródy Zsigmond.
Néhai dr. Chorin Ferenc.
Néhai Deutsch Sámuel és neje.
Eisnmann Gyula.
Néhai Fischer M. Marcell.
Kónyi Hugó.
Kovács Géza.
Néhai Löwy Mór.
Lukács József.
Porges József.
Dr. Rosenfeld Mátyás.
Néhai báró Schossberger Henrik.
Néhai Schreiber Ignác.
Néhai Somogyi Albert.
Néhai Steinfeld Antal, Debrecen.
Néhai Steinfeld Mihály, Debrecen.
Néhai Sternthal Adolf.
Néhai Sternthal Salamon, Temesvár.
Néhai Stiller Bertalan.
Néhai Strasser Henrik.
Néhai Schwartz Ferenc.
Urbán Adolf.
Néhai csepeli Weiss Berthold.
Wolfner Gyula és Társa.

Pártoló tagok.

- Büchler Bertalan, V., Arany János-u. 24.
 Conrad Ottó, V., Gr. Tisza István-u. 2—4.
 Deutsch Artúr, VI., Andrássy-út 107.
 Drucker Géza, V., Wekerle Sándor-u. 10.
 Fejér Lajos, V., Falk Miksa-u. 3.
 Fischl Ignác, V., Nádor-u. 4.
 Freund Pál, VI. Benczur-u. 48.
 Dr. Friedmann Ignác, II., Trombitás-út 20.
 Gettler Izidor, Szolnok.
 Dr. budai Goldberger Leó, VI., Benczur-u. 45.
 Győri Izr. Hitközség, Győr.
 Dr. Hirschler Henrik, IV., Petőfi Sándor-u. 11.
 Hoffer Béla, II., Küküllő-út 14.
 Hoffmann Béla, V., Dorottya-u. 8.
 Dr. Holitscher Sziegfried, VI., Andrássy-út 1.
 Horváth Jenő, IV., Irányi-u. 1.
 Káldy Jenő, V., Gr. Tisza István-u. 2.
 Kálmán Henrik, VII., Stefánia-út 69.
 Kaposvári Izr. Hitközség, Kaposvár.
 Özv. Kaszab Aladárné, V., Szabadság-tér 15.
 Magyar Bertalan, IV., Kossuth Lajos-u. 2.
 Dr. Makai Ernő, IV., Petőfi Sándor-u. 2.
 Dr. Misner Ignác, VI., Teréz-körút 41.
 Nagykanizsai Izr. Hitközség, Nagykanizsa.
 Richter Gedeon, IV., Ferenc József-rakpart 26.
 Schön Géza, I., Fery Oszkár-u. 6.
 Schulhof Lajos, IV., Bécsi-u. 1.
 Stadler Benedek VI., Bulyovszky-u. 18.
 Dr. Stein Emil, I., Lógodi-u. 23.
 Steiner Marcell, V., Falk Miksa-u. 3.
 Stern Alfréd, IV., Deák-tér 3.
 Stern Samu, V., Nádor-u. 28.

Szegedi Izr. Hitközség, Szeged.
 Ungár Albert, VII., Wesselényi-u. 2.
 Vágó József, V., Falk Miksa-u. 26.
 Vágó Miksa, VI., Lendvay-u. 3.
 Weisz Fülöp, V., Gr. Tisza István-u. 2.

TÁJÉKOZTATÁS.

Alapszabályaink hetedik szakasza Társulatunk tagjai tekintetében a következőkép rendelkezik.

7. §.

a) Alapító tagok azok a nagykorú izr. vallású magyar állampolgárok, belföldi izr. hitközségek vagy jogi személyek, amelyek egyszersmindenkorra legalább 400 pengőt fizetnek. Az alapító tagdíjat a hitközségek és jogi személyek két egymásután következő évi 200 pengős részletben is törleszthetik.

b) Pártfogó tagok azok a nagykorú izr. vallású magyar állampolgárok, belföldi izr. hitközségek vagy jogi személyek, amelyek egyszersmindenkorra legalább 200 pengőt fizetnek le.

c) Pártoló tagok azok a nagykorú, izr. vallású magyar állampolgárok, belföldi izr. hitközségek vagy jogi személyek, amelyek legalább három esztendőn keresztül legalább évi 24 pengő fizetésére kötelezik magukat.

d) Rendes tagok azok a nagykorú izr. vallású magyar állampolgárok, belföldi izr. hitközségek vagy jogi személyek, amelyek legalább három éven keresztül, évenként legalább 12 pengő tagdíj fizetésére kötelezik magukat.

e) Tiszteletbeli tagok azok a nagykorú, izr. vallású magyar állampolgárok vagy külföldiek, akiket érdemeikre való tekintettel az igazgatóság «tiszteletbeli» tagoknak meg-

választ. Külföldi tiszteletbeli tagok megválasztásához a m. kir. belügyminiszter úr engedélye szükséges.

A tagdíjak a Társulat által beküldött csekklapok felhasználásával a Pesti Magyar Kereskedelmi Bankhoz (Gróf Tisza István-u. 2—4.) fizetendőek be.

Társulati ügyekben felvilágosítást adnak a Társulat elnöksége (I., Orom-u. 6.) és a Társulat titkársága (VIII., Rökk Szilárd-u. 26. II. em.).

AZ ORSZÁGOS MAGYAR ZSIDÓ MÚZEUM JELENTÉSE.

Előterjesztette az 1940. évi rendes közgyűlésen
dr. Munkácsi Ernő ügyvezető igazgató.

A közösségek életében az intézmények olyan szerepet töltenek be, mint az emberi testben a szervek. Ezek átalakulnak, fejlődnek az egész szervezet céljainak, feladatainak megfelelően. A mi nagy zsidó közösségünknek egyik ilyen fontos intézménye múzeumunk, amelyet csak normális viszonyok között, békének nevezhető időkben lehetett a mult emlékei tárházának tekinteni, de sorsunk jelenlegi megpróbáltatásaiban ennél sokkal fontosabb történelmi feladatok vártak reá.

Az egész európai zsidóság válsága olyan helyzetet teremtett, amelyben felül kellett vizsgálni történet-szemléletünket, útjainkat és célkitűzéseinket — az emancipáció kezdetei óta. S ebben a felülvizsgálatban meg kell látnunk, hogy a zsidóság történetének sorsdöntő változásai mindig szociális mozgalmakkal voltak kapcsolatban. Amiként az emancipáció a kapitalizmus kialakulásával egyidejűleg indult meg, éppen úgy e termelési rendszer válságában — a kor szelleme a jogfosztottság vagy legalábbis a jog-egyenlőtlenség irányába sodor minket.

Ebben a szenvedésben a reánk mért megpróbáltatások okait kell keresnünk. A történettudomány feladata, hogy az események teremtő eredőit vizsgálva, megállapítsa egy népre, egy közösségre sujtó katasztrófák okait. A zsidó történetiszemlélet, amely az indeterminizmus alapján épült fel s az évezredek kataklizmáin átvergődött zsidóság fennmaradásának csodáját hirdeti, — meg nem szűnő következetességgel hisz az isteni igazságszolgáltatás kegyelmében, amely jutalmazza a jót és bünteti a rosszat az egyénben, a népben és egyéb közösségben egyaránt. Ezt hirdette Mózes a sivatagban az «áldás» és az «átok» feltételeinek feltárásával, megvilágítva annak a jövőnek lehetőségeit, amelynek sorsfordulatai egyenes következményei a zsidóság erényeinek és bűneinek, hűségének és elpártolásának. S ezt hirdették a zsidóság többi prófétái is, állami létének válságos napjaiban; minden földi önkénnyel dacolva, megmondották, hogy Istenétől való elpártolása idézte elő szerencsétlenségét. Ez volt a magyar nemzetnek is történetiszemlélete a mohácsi vészt követő vérzivataros évszázad bibliás lelkiületében.

De a XX. század szemével nézve is ugyanerre az eredményre kell jutnunk. Nem menthetjük fel korunk zsidóságot a reánk nehezedett szerencsétlenségek előidézésében való közreműködés vádjá alól; nem menthető fel az a zsidóság, amelynek kiválóságai, szellemi és vagyoni eredményeket felmutató gyermekei, — ősi hitüket megtagadva, származásukat, lényük alapjait elhazudva, rohantak idegen tájak felé és fanatikus könyökléssel igyekeztek zsidó multjukat feledtetni és mások között elvegyülni; az akció és reakció törvényszerűsége folytán ez szükségképpen ellenhatást váltott ki. A történelem azt is meg fogja állapítani, hogy a zsidóság bűnének tulajdonították azokat a hibákat, amelyek nem a zsidóság lényegéből, erkölcsi alapjából származnak, hanem ezzel homlokegyenest ellenkeznek, — de velejáró jelenségei annak a termelési rendszernek, amely-

ben a zsidóság is, csakúgy, mint a társadalom egyéb rétegei, aktív tényező volt.

«*Mosakodjatok, tisztuljatok meg, távolítsátok el szemeim elől tetteitek rosszaságát, szűnjetek meg rosszat tenni*». (Ézsaiás 1, 16.) A prófétának ezt a hirdetését hallottuk röviddel ezelőtt templomainkban. S valóban azt tapasztaljuk, hogy a legsúlyosabb katasztrófák után, ha egy népben van még erő, regenerálóképesség, akkor kihányja, kiveti magából a lényétől idegen bomlasztó elemeket és ezek helyébe felszívja magába saját eszményiségét, történeti vezéreszméit, lényét adó sajátosságait. Így megerősödve, felemelt fejvel néz a jövő elé és kiharcolja feltámadását.

Hány ilyen esetet ismer a történelem és a zsidó történelem is? Ha csak a korunkhoz hasonló XVI. századra gondolunk, Kohen Józsefnek, az «Émek habacha» krónikásának szomorú feljajdulásával egyidejűleg szólalt meg ekként *Samuel Usque* vigasztalása :

«A szenvedések célja, bármily súlyosak és elviselhetetlenek, magában véve jó. Bűnös életünkkel vagy az Istentől való elszakadással részben magunk okoztuk a szenvedéseket. Hivatásuk pedig az, hogy Izraelt megjavítsák és megtisztítsák!» (Consolecao és tribulações de Israel.)

Ez a vigasztalás és a belőle fakadó regenerálóképesség az, ami a zsidó világszemléletben, mint a *Nachamu* lekiója, követi a megtérést. Megtérést, visszatérést önmagunkhoz, zsidóságunk lényegéhez. Tekintsünk vissza a múltba, ahonnan példát meríthetünk arra, miként kell erényeinket javítani, amint múzeumunk jelmondata hirdeti :

«*Emlékezzél a hajdani időkre,
gondoljatok a nemzedékek éveire.*» (Deut. 32.. 7.)

Ez a hit és ez a meggyőződés adott erőt számunkra, hogy a mindennapi küzdelmek között is folytassuk a munkát a magyar zsidóság e szép kultúrintézményének fennmara-

dásáért és fejlesztéséért. *Mert minden elveszhet, elvonhatnak szerzett jogokat, megváltozhatnak rendíthetetlennek hitt alaptörvények, elhagyhatnak barátok és csalódhatunk híveinkben, — de velünk van multunk, velünk vannak apáink, őseink erényei, az ő életük, áldozatkészségük, az egész évezredes magyar zsidó mult, amit igazolnak múzeumunk kövei, sárgult okmányai, és azt hirdetik, hogy egy évezred óta itt vagyunk, e földön éltünk és haltunk, éppen úgy, mint Magyarország más polgárai.*

*

Múzeumegyesületünk derekasan teljesítette azt a feladatát, amelyek a fent ismertetett körülményekből reá-háramlottak és tevékenyen részt vett abban a küzdelemben, amelyet az elmúlt esztendőben a zsidótörvények meghozatalakor meg kellett vívnunk. Még valamennyiünk élénk emlékezetében van az a heroikus harc, amelyet a magyar zsidóság legjobbjai és nemes szemléletű keresztény államférfiak a magyar zsidóság jogegyenlőségének fenntartásáért és létéért folytattak. E küzdelemhez szükséges adatok jelentékeny részét múzeumunk gyűjteménye szolgáltatta és így jóformán egyik napról a másikra múzeumunk történeti emlékei az élet napi harcieszközeivé váltak. Nemesak a magyar zsidóság legrégebbi multjára vonatkozó emlékeket kellett a küzdelemben vetni, hanem az elmúlt évszázad politikai, társadalmi és gazdasági eredményeit, a szabadságharc emlékeit és a magyar ipar megalapítására vonatkozó maradványokat, éppen úgy, mint a világháború hadvezéreinek a magyar zsidó katonákra vonatkozó elismeréseit. A magyar zsidóság részéről az országgyűlés mindkét házához intézett emlékiratok történeti anyagát jelentékeny részben innen merítették és az ebben a sajtóharcban méltán nagy feltűnést keltett, «Ítéldetek» című propaganda-füzetnek nagyszerű ábrázolásait is túlnyomó részben múzeumunk tárgyairól fényképezték le.

A zsidótörvények következményeként újabb, nagy tömegekre kiterjedő mozgalom indult meg, amelynek során a választói jog megszerzése végett és egyéb fontos érdekből százezrek kezdték keresni elődeiket és a rájuk vonatkozó adatokat. Ebben az őskutatásban is jelentékeny szerep jutott múzeumunk gyűjteményeinek; irattárából igen sok fontos adatot tudtunk az érdeklődők rendelkezésére bocsátani.

A múzeum jelentőségét nemcsak felekezeti körében ismerik el, hanem állami gyűjtemények és más hatóságok is. Amidőn az Országos Hadimúzeum igazgatói székében a folyó évben változás történt, új parancsnoka, vitéz szotyori Nagy Áron ezredes úr, megtisztelő levélben fordult múzeumunk elnökségéhez, s hivatkozva a korábbi kapcsolatokra a két múzeum között, az értékes együttműködés iránti bizalomnak adott kifejezést. Csereviszonyban vagyunk a parlamenti múzeummal. Amidőn a folyó év tavaszán az országos gyűjteményegyetem részéről kiküldött szakértő megtekintette múzeumunkat, elragadtatásának adott kifejezést. Két évvel ezelőtt az Iparművészeti Múzeum igazgatója, dr. Mihalik Sándor úr, többheti fáradságos munkával teljesen önzetlenül és a tudomány iránti szeretetből elkészítette ezüstitárgyaink szakkatalógusát. E munkája alkalmával igen elismerően nyilatkozott múzeumunknak ez értékes gyűjteményéről. Ez a szakkatalógus nagy hasznunkra lesz, amikor majd gyűjteményünk tudományos katalógusát elkészítjük. Amidőn közgyűlésünknek erről jelentést teszünk, egyúttal javasoljuk, hogy dr. Mihalik Sándor igazgató úrnak igen értékes és önzetlen munkásságáért múzeumegyesületünk jegyzőkönyvileg fejezze ki hálás köszönetét.

Az elmúlt évben mozgalmat indítottunk, hogy múzeumunk pártoló tagjainak számát akként növeljük, hogy a pártoló tagdíjakból befolyó jövedelem egyesületünk állandó

erőforrása legyen. Ezzel a kérdéssel kapcsolatban rámutatunk arra, hogy múzeumegyesületünknek lényegében kétfajta tagja van. A rendes tagok azok, akik a Pesti Izr. Hitközség és az IMIT megbízása folytán a képviselőtestületet alkotják és ott szavazati joguk van, azonban nem önkéntes belépés és tagdíjfizetés, hanem a két alapító testülettől nyert megbízás alapján gyakorolják jogaikat. Anyagi támogatást szorosán véve csak a pártoló tagoktól kívánhatunk, bár alapszabályaink nem zárják ki, sőt azoknak szelleme egyenesen megkívánja, hogy a rendes tagok is legalább 10 P tagdíjat fizessenek.

Még mielőtt beszámolnánk a pártoló tagok gyűjtésére vonatkozó mozgalmunkról, fel kell sorolnunk azokat a súlyos veszteségeket, amelyek az elmúlt évben rendes tagjaink soraiból való kidűlés folytán érték egyesületünket. Három nagynevű tagtársunkat veszítettük el, akik mindannyian múzeumunk díszei és a magyar zsidóság halhatatlan büszkeségei voltak: *Gerő Ödönt*, *Vészi Józsefet* és *Marcali Henriket*. Rendes évi közgyűlésünk nem alkalmas arra, hogy e kiváló férfiak érdemeit kellőképpen méltassuk. Igyekezni fogunk azonban mind a három elhunytnak arcképét múzeumunk történelmi arcképgyűjteménye számára megszerezni és ez alkalommal ünnepi közgyűlésünkön fogjuk méltatni azokat az érdemeket, amelyeket megboldogultjaink életük munkásságával múzeumunk és általában a magyar zsidóság javára szereztek. De most is meg kell említenünk, hogy *Gerő Ödön* múzeumegyesületünk megalapítása óta leglelkesebb barátunk volt és első közgyűlésünkön Perlmutter Izsákról tartott emlékbeszéde a magyar zsidó művész munkáját méltató klasszikus esszének tekinthető. *Vészi József* különösen az utolsó két évtized küzdelmeiben a magyar zsidóság legkritikusabb polcain állott és mondhatni történelmet csinált. *Marcali Henrik* mint a legkiválóbb történettudósaink egyike, ugyancsak főleg a világháború vége óta

foglalkozott zsidó kérdésekkel és múzeumunknak nem csupán barátja és támogatója, de munkásságunknak mindig segítőtársa volt. Javasoljuk, hogy mindhárom nagynevű halottunk emlékét a mai közgyűlésünk jegyzőkönyvébe iktassuk.

Tavalyi közgyűlésünkön alapszabályainkat több irányban módosítottuk. A rendes tagok számát 70-ről 100-ra emeltük fel és az egyes tisztségek számát is szaporítottuk. Mindkét irányú módosításnak célja az volt, hogy több hitfelünknek adjunk lehetőséget arra, hogy múzeumunk munkájában résztvehessen és céljainkat támogassák. Módosított alapszabályainkat a magyar kir. belügyminiszter úr, a válás és közoktatásügyi minisztérium művészeti osztályának és az Országos Gyűjteményegyetemnek megkérdezése után, folyó évi június hó 5. napján 137,780/1940/VII. a) sz. a. jóváhagyta. Az ennek folytán betöltendő tisztségekre vonatkozó választásokra napirendünk későbbi folyamán rátérünk. De már most jelentjük, hogy a Pesti Izr. Hitközség a részéről kiküldendő 50 képviselőtestületi tagsági hely kiegészítése végett egyesületünk közgyűlésébe 25 személyt delegált.

Üdvözöljük új tagjainkat, akik közül mai közgyűlésünkön többen megjelentek, és kérjük őket, hogy múzeumunk történeti hivatását felismerve, lelkes buzaglommal vegyenek részt munkánkban.

A pártoló tagok gyűjtésére vonatkozó mozgalmunkat az elmúlt év őszén indítottuk meg, igen nehéz körülmények között, amikor nemcsak a súlyos idők általában gátlólag hatottak, hanem a megindult Omzsa gyűjtési akció is minden más zsidó céllal szemben elsődlegesnek mutatkozott. Mindamellett sikerült néhány pártoló tagot szereznünk. A világtörténelmi események dühörgése közepett taggyűjtési munkánk megállott. De mihelyt a viszonyok némileg is normálisan

kezdenek alakulni, folytatni fogjuk ezirányú tevékenységünket.

Múzeumunk főcélja, hogy a magyar zsidóság multjára vonatkozó emlékek gyűjteménye mellett vallásgyakolatunk művészi megnyilatkozásának tárháza legyen. E kettős célt tartottuk szem előtt, amidőn az elmúlt évben múzeumunk kiadásaként közrebocsátottuk *Mendel Jakab*, Mátyás király korabeli országos zsidó prefektus emlékérmét és egy művészi kivitelű ünnepi kalácstakarót. *Jacobus Mendel* a magyar zsidóság történeti alakja volt; családjá körében az örökletes országos zsidó főbírói méltóság csaknem egy félszázadon keresztül sugározta ki a magyar állam megbecsülését zsidó alattvalói iránt. *Jacobus Mendel* arcvonásait megőrizte egy korabeli okiraton levő pecsét (*sigillum effigalium*) és ez a legrégebbi arcképe ismert magyar zsidó történeti személynek. A szóbanforgó emlékérem veretésével egybe akaruk kapcsolni a magyar zsidóság autonómiája első képviselőjének emlékét az egyenjogúsított felekezeti önkormányzat legutolsó megnyilatkozásával, a kormányzói jóváhagyás alapján egybegyűlt 1935. évi izraelita országos gyűléssel. Az emlékérem egyik oldalán a következő feliratot viseli. «*Jacobus Mendel praefectus Judaeorum*» és az ennek megfelelő héber szöveget. A másik oldalán pedig a következő felírás olvasható: «Az 1935. Évi Izraelita Országos Gyűlés Emlékére A Magyar Zsidó Múzeum.» Amidőn közgyűlésünk tagjainak a még forgalomba nem hozott emlékérmel ezennel bemutatjuk, a legnagyobb elismeréssel emlékezünk meg *örkényi Strasser István* szobrászművész úrról, akinek művészi alkotása ez a sikerült mű. Az emlékérem forgalombahozatalát az őszi hónapokban fogjuk megkezdeni és reméljük, hogy ez a sikerült alkotás nemcsak múzeumunk hírnevét fogja öregbíteni, hanem jelentékeny bevételt is hoz majd számunkra.

Az elmúlt év folyamán múzeumunk kiadásaként hoztuk

forgalomba ünnepi kalácstakarónkat, melyet *Kner Albert* rajza alapján a *Hungária*-nyomda ajándékként állított elő, úgyhogy múzeumunknak csak a textilanyagot kellett megvásárolnia. Ezzel az akcióval nem csupán megérdemelt erkölcsi sikert értünk el, hanem többszáz pengő bevételhez is jutottunk. Elgondolásunk dr. *Naményi Ernőtől*, egyesületünk alelnökétől származik, az ő serény tevékenységének köszönhető akciónk sikere és ezért mind neki, mind *Kner Albert* igazgató úrnak, valamint a *Hungária*-nyomdának hálás köszönetünket fejezzük ki.

Nem a politikai időszerűség erejénél fogva, hanem évezredek hagyományként él a zsidó közösség lelkében a családtörténetnek, a «jichusz»-nak ápolása. Ennek fontosságát a Talmud a következő értelmezéssel hangsúlyozza (*Kidusin 70/b*): «Midőn a Mindenható — áldva legyen Ő — az ő boldogító dícsfényét honoltatja, nem honoltatja azt, csak azokon a családokon Izraelben, melyeknek származása hitelesen igazolva van; mert mondatott (*Jeremiás 30, 25*): «Abban az időben így szól az Örökkévaló, Istenévé leszek Izrael összes családjainak» Nem ez mondatott: «Egész Izraelnek», hanem «Izrael összes családjainak», «ők lesznek az én népemmé». Ezért a ősi hagyomány szellemében járt el múzeumunk, amikor az elmúlt évben megkezdette a magyar zsidó családok genealógiájának kiadását és e gyűjtemény első köteteként megjelent: *A Munk- és Felsenburg-család genealogiája*; e munkát múzeumunk közgyűlésének bemutatjuk s reá tagjainak figyelmét felhívjuk. A könyvet megboldogult *dr. Munkácsi Bernát*, múzeumunk igazgatóságának tagja állította össze, aki többször szorgalmazta múzeumunknak azt a célkitűzését, hogy a magyar zsidó családok «jichusz»-leveleit gyűjtsék és kiadják. *Dr. Munkácsi Bernát* kézíratait *dr. Munkácsi Ernő* egészítette ki és dolgozta át s ennek alapján került ez a munka sajtó alá. Ebben a könyvben is kifejezésre jut

múzeumunk munkássága, melyet mind a belföldi, mind a külföldi sajtókritika elismerően méltatott.

Régi törekvésünk, hogy múzeumunknak megfelelő sajtóorgánuma legyen, ahol tárgyunkra vonatkozó tudományos dolgozatok megjelenhetnek s amelyen keresztül a művelt magyar zsidó közönséget múzeumunk feladatairól tájékoztathatjuk. Ez a célkitűzésünk, a nehéz viszonyok ellenére is, megvalósult. A *Libanon* című tudományos folyóirat szerkesztői felajánlották múzeumegyesületünknek, hogy folyóiratukat vegye át saját kiadásaként, és pedig úgy, hogy e folyóirat kiadásával kapcsolatban felmerülő mindennemű költséget a jövőben is a szerkesztők viselik és szavatosságot vállalnak, hogy a lap kiadásából folyólag a múzeumegyesületre semmi néven nevezendő teher nem hárul. Igazgatóságunk a szerkesztőknek ezt a felajánlását elfogadta és ennek alapján a *Libanon* két utóbbi száma már az Országos Magyar Zsidó Múzeum Egyesület kiadásaként jelent meg. E számokba tárgykörünkre vonatkozó több cikk került közönségünk nyilvánossága elé.

A nyomtatás feltalálásának 500. jubileumi esztendeje szolgáltatott alkalmat arra, hogy foglalkozzunk egy zsidó könyvkiállítás gondolatával. A kiállításon be akartuk mutatni a Magyarországon levő legrégibb és legértékesebb zsidókódexeket, a *Magyar Tudományos Akadémia Kaufmann-könyvtárának* illusztrált remekeit. A Tudományos Akadémia illetékes tényezőjének írásbeli ígéretét bírtuk, hogy ezeket a kódexeket kiállításunk céljaira kölcsönkapjuk, és ez lett volna az első alkalom, hogy e világszerte páratlan remekművek a nyilvánosság előtt kiállításra kerüljenek. Kétségtelen, hogy ez a kiállítás rendes viszonyok között nemcsak a magyar zsidó közönség, hanem az egész művelt magyar társadalom, sőt a külföld érdeklődését is fölkelte volna. De a háború kiterjedése, a folyton szaporodó bevonulások és egyéb rendkívüli körülmények lehetlenné tették tervünk

megvalósítását. Reméljük azonban, hogy a viszonyok javulásával ismét foglalkozhatunk e tervünkkel.

Kenyerüket vesztett és a rendkívüli viszonyok által sújtott zsidóhitű képzőművészeink támogatását szolgálta az a kiállítás, amelyet az elmúlt év telén rendeztünk múzeumunk helyiségében. A kiállítás területe múzeumunknak II. emeleti helyiségei voltak. Hogy a kiállítás megnyitható legyen, a történelmi arcképcsarnok képeit le kellett szedni és a kiállítás lezárása után ismét eredeti helyükre vissza kellett helyezni. Ez nem csekély munkát jelentett, de szívesen vállaltuk e munkát is, a velejáró kiadásokat is, annak tudatában, hogy reászorult képzőművészeinknek a megnyílt kiállítás jövedelme számításba jövő segítséget adhatott. A kiállítás rendezősege múzeumunknak több értékes zsidótárgyú képet vásárolt és adott át ajándékként.

A zord téli hónapokat kivéve, amikor a szénhiány miatt helyiségeinket nem lehetett fűteni, múzeumunk rendes kiállítása a megszabott napokon állandóan a közönség rendelkezésére állott. Nagyszámban voltak csoportos látogatók is, elsősorban iskolák. Ma már az egész magyar zsidóközösség tudja, hogy multjának emlékeit hol találhatja meg. Amidőn ez év nyarán az Országos Izraelita Tanítóegyesület jubileumi kiállítását megrendezte, ennek számos tárgyát múzeumunk gyűjteményéből kapta kölcsön.

Múzeumunk igazgatósága elhatározta, hogy megfelelő modern tárgyjegyzéket készít. E tárgyjegyzék elkészítését *Hollós Oszkár*, múzeumunk érdemes alelnöke vállalta, aki közismert, igen értékes magángyűjteménye révén kellő szaktudással rendelkezik a szóbanforgó munkához. A munka folyamatban van.

Foglalkoztunk azzal a gondolattal, hogy addig is, amíg összes tárgyainkra kiterjedő tudományos katalógust adhatunk ki, képekkel díszített ismertető füzetet hozunk forgalomba, amely a múzeum látogatóit tárgyaink körében tájé-

koztassa és felvilágosítsa. *Dr. Fürst Aladár*, múzeumunknak érdemes igazgató-őre, *Grünvald Fülöp* másik igazgató-őr úrral együtt elkészítette ezt a népszerű ismertetést, amely a tárgyak leírásán kívül az illető tárgykörre vonatkozó általános tájékoztatást is ad. A munka kiadásra vár.

Az elmúlt év folyamán bevezettük a jegyrendszert és ennek alapján a hét vasárnapján és csütörtökjén látogató közönségtől személyenkint 20 fillér belépődíjat kérünk. Szombaton a belépés díjtalan.

Ámbár az általános nyomasztó viszonyok kedvezőtlenül befolyásolják a közönség ajándékozási lehetőségeit, múzeumunk gyarapodása kielégíthetőnek mondható. Különösen értékes tárgyakkal gyarapodott múzeumunk történeti gyűjteménye. Ezzel kapcsolatban külön kell felemlítenünk *dr. Löw Imánuel* szegedi főrabbi úrnak múzeumunk iránt mindig tanúsított jóindulatát, amely lehetővé tette, hogy a történeti jelentőségű Löw-családhoz eljutott számos zsidó értékes irat és egyéb ereklyé múzeumunk tulajdonába került.

Róna József elhunyt nagynevű zsidó szobrász családja a kiváló mester több szobrát letétbe helyezte múzeumunknál és e tárgyak is múzeumunk kiállításának díszét emelik.

A múzeumi tisztikar tagjainak módosított új alapszabályaink értelmében történt növelésével azt akartuk elérni, hogy több személyt vonjunk be az irányító munkába. Sajnos, ezt a célt csak részben sikerült elérnünk, mert *dr. Pfeifer Ignác* egyetemi tanár úr, múzeumunk elnöke, aki az elmúlt közgyűlésen történt megválasztása után nagy tudásával, meleg zsidó szívével és egyéniségét jellemző páratlan ügyszeretettel kezdett múzeumunk ügyeivel foglalkozni, tartós betegségére való tekintettel elnöki tisztségéről lemondott. Ez a tény nagy veszteséget jelent számunkra, de bizton reméljük, hogy ha ágyhoz kötő betegsége meg is akadályozza elnöki tisztségének ellátásában, nem veszítjük el őt mint múzeumunk igazgatóságának tagját és lelkes barátun-

kat. Javasoljuk a t. Közgyűlésnek, hogy Pfeifer Ignácot múzeumunk örökös tiszteletbeli elnökének válassza meg és neki múzeumunk érdekében kifejtett munkásságáért hálás köszönetét fejezze ki.

Dr. Sichermann Frigyes, akit a legutóbbi közgyűlés társelnöknek választott meg, és *Dános Géza* pénztárosunk, másirányú elfoglaltságuk miatt, tisztségükről lemondottak.

Dr. Fürst Aladár, aki az egyik múzeumi őr tisztségét töltötte be, az elmúlt év folyamán Palesztínába vándorolt ki és ezért tisztségéről lemondott. *Dr. Fürst Aladár* múzeumegyesületünknek megalapításától fogva nemcsak leglelkesebb barátja, hanem legelső munkása volt. Múzeumunk jelenlegi alakja, tárgyaink elrendezése igen sok tekintetben az ő elgondolásának munkája. Minden szabad idejét, nagy tudását, termékeny agilitását múzeumunk szolgálataiba állította s az ő magyar és zsidó lélektől egyformán áthatott, példát szolgáló erkölcsi lénye mindig követésre buzdító fáklya marad számunkra. Javasoljuk, hogy közgyűlésünk alkalmával küldjük el neki a távolba hálás köszönetünket és elismerésünket s kívánjuk, hogy találjon boldogulást új hazájában, Izrael ősi földjén.

A jövő programjáról kellene még szólnunk. Ez azonban a legszorosabban összefügg a zsidóság és elsősorban a magyar zsidóság sorsával. Olyan időket élünk, amikor a jövőt illetően a részletekkel nem foglalkozhatunk. De valamennyiünket áthat a kötelesség tudata, hogy vállalt feladatunk mellett híven ki fogunk tartani és múzeumegyesületünket, amelyben a magyar zsidóság multjának emlékeit ápoljuk, — a jövő számára fenntartjuk és a lehetőséghez képest fejlesztjük.

A zsidóság érdemes multja a szenvedések láncolata, mégis a zsidóság lelke az optimizmust hirdeti, azt a felfogást, hogy

minden poklon keresztül el fog jönni az igazság diadala. Amint a Zsoltárok mondják:

*«Nem halok meg, hanem élni fogok
és hirdetni fogom Isten dicsőségét.»*

Higgyünk abban, hogy a magyar zsidósággal együtt múzeumunk is átvészeli a nehéz időket, élni fog, fejlődni fog és ereklényeink hirdetik majd a Mindenható dicsőségét.

Úgy legyen!

Az Országos Magyar Zsidó Múzeum tudományos és művészeti egyesület zárszámadása 1938. december 31.

Bevétel:

A Pesti Izraelita Hitközség hozzájárulása....	P	600.—
Az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat hozzájárulása.....	«	600.—
Adományok	«	475.—
Levelezőlapokból stb.	«	212·10
		<hr/>
Összesen.....	P	1,887·10

Kiadás:

Személyi kiadások.....	P	900.—
Múzeumi beszerzések	«	329·80
Kiállítási, kezelési és dologi kiadások	«	508·14
Átmenő tétel	«	146.—
Felesleg	«	3·16
		<hr/>
Összesen.....	P	1,887·10

Az Országos Magyar Zsidó Múzeum tudományos és művészeti egyesület zárszámadása 1939. december 31.

Bevétel:

A Pesti Izraelita Hitközség hozzájárulása	P	600.—
Az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat hozzájárulása	«	600.—
Pártoló tagdíjak	«	670.—
Alapítótagdíj	«	200.—
Adományok, kalácstakaró stb.	«	1,404·91
Összesen	P	3,474·91

Kiadás:

Személyi kiadások	P	780.—
Kezelési és dologi kiadások	«	595·44
Bankkölesön visszatérítés	«	1.250.—
Átfutó tétel	«	48·46
Felesleg	«	801·01
Összesen	P	3,474·91

Az Országos Magyar Zsidó Múzeum gyarapodása.

1939. július 1. — 1940. július 31.

A) *Vétel útján:*

- Ámos Imre : Sátorosünnep. Olajfestmény.
 Ballagi Mór : Magyar példabeszédek. Szarvas, 1850.
 Hermann Lipót : Jákob viaskodása. Olajfestmény.
 Karvaly Mór : Kiss József arcképe. Olajfestmény.
 Kiss József : Ünnepnepok. Kézirat.
 Örkényi-Strasser István : Koldusleány. Gipsz-szobor.
 Zádor István : Jeruzsálemi templomtér. Rajz.

- Zádor István: Imádkozók a panaszfal előtt. Rajz.
 — Safed. Rajz.
 — A safedi zsinagógában. Rajz.
 Ziltz Mór: Örömszózat. Héber nyomtatvány. 1865.
 1840: XXIX. tc. Fotokópia. 3 drb.

B) *Ajándék útján:*

- Aczél Testvérek: Kunewalder Jónás felhívása 1848. március 22.
 Austerlitz Tivadar dr., Eperjes:
 Bachur. Bárkány Jenő rajza.
 — Családfa, Austerlitz-család. Fotokópia.
 — Mazkir-könyv, Eperjes. Nyomtatvány.
 — Nemzeti Őrsereg névjegyzéke. 1848. Eperjes. Fotokópia.
 — Az eperjesi Zsidó Múzeum. Képsorozat.
 — Austerlitz Mayer és Schiller-Szinessy fényképei.
 — Eperjesi képek. Levelezőlapok. 20 drb.
 — Austerlitz Th. Der «Kodesch» von Orkuta. Prešov. 1933.
 — Tóramutató, fafaragásos. Bethlenfalva templomából.
 Baróti Samu: Háborús ima. Litográfia.
 Bárkány Jenő, Eperjes:
 Az eperjesi vár bástyatornya, ma Zsidó Múzeum. Bárkány Jenő festm.
 — Zsidó fiú. Bárkány Jenő kréтарajza.
 — Tóramutató, fafaragásos.
 — Mizrach-tábla. Nyomat. Kassa.
 Berényi Sándor dr.: Jónás Ignác. Beck Ö. F. plakettje.
 Bettelheim Samu: Fényképek, nyomatok, fotokópiák, 9 darab.
 — Emléklap Dömény Lajos dr. nevére.
 — Nyugták. Mizrachi, magyarországi zsidók szövetsége.
 Birnbaum Sándor: Vázsonyi Vilmos és Sándor Pál levelei a békési Chevra Kadisához 1922.

- Bodrog Jakabné, Kispest : Kenyérládikó, fafaragásos, héber felirattal.
- Braun Salamon dr. : Palesztínai tájképek. 5 metszet.
— Tórafüggöny fényképe, Puchó.
- Bródy Lászlóné : Baltazár püspök beszéde a zsidóságról. Kézirat.
- néhai Dénes Ármin hagyatéka : Tóra öt könyve Rasi- és Rambam-magyarázattal, Wilhelmsdorf.
— Halász Náthán-Emlékkönyv. Budapest, 1900.
— Marmorstein A. : Rosenfeld M., miskolci rabbi emlékezete. Rimaszombat, 1909.
— Barchesztakaró. Bársonyhímzéssel.
- Deutsch Arturné : Lázár J. : Das Judentum. Marr W. : Der Weg zum Siege. Neu-Pästina. Waldegg E. : Judenhetze.
- Eperjesi Zsidó Múzeum : Tóráköpeny. Liptószentmiklós.
— Adar-tábla. Papírkivágás.
- Farkas Zoltán dr. : József nádor levele a zsidó türelmi-adó megváltásáról. 1846.
- néhai Forró Félix hagyatéka : Tóramutató. Ezüst, felirattal.
— Fűszertartó. Ezüst, tornyos.
— Gyűrű. 2 drb. Ezüst. 1914.
- Fürst Aladár dr. : Altneusynagoge, Prag. — Aus dem jüdischen Museum, Prag. Lev.-lap. 6 drb.
— Diapozitív-képek Buda, Óbuda, Pest zsidóságának történetéhez. 71 drb.
— Machlup-család iratai. Kismarton. 6 drb.
- Gestetner Izidor, Csorna : Jüdische Pester Zeitung, 1883. VI. 18—VIII. 3.
- Groszmann Zsigmond dr. : Kethuba. Galata. 5693.
- Grünvald Miksa, Sopron : Helfy Ignác soproni beszéde. Nyomtatvány. 1878.
- Győri Chevra Kadisa : A győri temető szertartástermének falfestményei. Négy darab fénykép.

- Horovitz Adolf, Szombathely : Haggada. Buda, 1851.
 — Halálozási évtábla. Horovitz Adolf rajza.
- Heks Gábor : Mezuzá-tok. Ezüst.
 — Montefiore M. érem. Sárgaréz.
- Herz Lily : Chopin-díj-oklevél, 1932. Fotokópia.
- Herzfeld K. : Kayserling M. : A tiszaezlári vérvád, 1882.
 Vereby Soma : Ne bántsod a magyar zsidót! 1882. Hoffmann P. : Die Judenfrage in Ungarn, 1882. Egyetemi orvostudományi jegyzetek. Wien, 1805. Kézirat.
- Hollós Oszkár : Buda 1865-ben. Öntőház-utcai templom építés alatt. Fénykép után.
 — Barchesz-takaró. Nyomat. Wien.
 — Szédertál-takaró, hímzett, felirattal.
 — Der Ungar, 1842, 29—31. sz. («Ungarns Juden».)
- Issmann F. Vilmos : Amulett. Ólom, héber betűs.
- Kardos Albert dr. : Kardos A. dr. : Magyar államférfia házi zsidói. Budapest, 1939.
 — Söregi J. : Löfkovits Artur. Debrecen, 1936.
- Kemény Aladár dr. : Héber pecsét 1826-ból való jegyzőkönyvön. Fotokópia.
 — Toponári zsidóösszeírás, 1815. Fotokópia.
 — Rózsavölgyi Márk letelepedési ügyében a pesti izr. hitk. felterjesztése, 1833. Fotokópia.
 — Rózsavölgyi Márk letelepülési engedélyét Pest városa megtagadja, 1834. Fotokópia.
- Krausz Benőné : Krisztus Pilátus előtt. Könyomat, színezve, XVIII. század.
- Krausz György : Prager Ghetto. Fénykép.
 — Wie Zar Nikolaus seine Juden zu Europäern umbildete. Nyomat.
- Löw Immanuel dr., Szeged :
 Schwab Löwhöz intézett levelek. 1844—46. 5 drb.
 — Schwab Löw beszéde Chanuka szombatján 5604. Héberül. Ford. Kohn Ábrahám.

- Löw Izrael : Einweihungs-Gebeth. Pécs, 1843.
- A magyarországi zsidóság képviselőinek jegyzőkönyve, 1846. Nyomtatvány.
- Selomoh hasonlatai. Fordította: Bauer-Márkfi Hermann, Buda, 1844.
- Haynau : Kundmachung. Pest, 1849.
- A magyarországi zsidóság szervezetére vonatkozó iratok és nyomtatványok. 5 drb.
- Löw I. dr. : A szervezés. Magyar Zsidó Szemle, 1888.
- Ullmann S. : A zsidó felekezeti ügyek rendezése. Budapest, 1888. 3 pld.
- Egyenlőség, 1888. IV. 15., VII. 1.
- Löw Immánuelhez intézett levelek : Ullmann S., Simon J., Lederer B.
- Löwy Ferenc dr., Marosvásárhely : Jókai Mór arcképe Schnit-zer rabbinak ajánlva, 1891. Fotokópia.
- Názánfalvi régi zsidó fatemplom. Fénykép festmény után.
- Meiszner József : Megilla. Pergament.
- Schweitzer Ede lovag. Fénykép.
- Nagykanizsai izr. hitközség : Löwy József sajátkezű héber sírfelirata. Kézirat.
- Naményi Ernő dr. : Offenes Schreiben an den Izraelita Magyar Egylet. Pest, 1860.
- Pfeifer Ignác dr. : Kötelezvény, 1790. Kézirat.
- Pfeifer Z. L. rabbi beszédei és írásmagyarázatai. Kézirat.
- néhai Pillitz Pál dr. hagyatéka :
 - Pillitz Dávid orvos arcképe. Festmény.
 - Pillitz Benő dr. arcképe. Bellamont L. festménye.
 - Pillitz Benő dr. bronzplakettje Csikasztól.
 - Pillitz Antal dr. huszártiszti képe.
 - Pillitz Sámuel dr. arcképe. Markó L. festménye.
 - Pillitz Joab és Pillitz Dávid sírfelirata. Nyomtatvány.
 - Pillitz Joabné sírfelirata. Kézirat.

- néhai Pillitz Pál dr. Pillitz Benő oklevelei. 3 drb.
- Pillitz Sámuel oklevelei. 2 drb.
- Pillitz Pál dr. iratai. 6 drb.
- Spitzner F.: Schulwörterbuch: Griechisch-Deutsch. Gotha, 1821.
- Scheller—Lühnemann: Handwörterbuch: Latein-Deutsch; Deutsch-Latein. 3 kötet. Wien, 1806/7.
- Flügel—Missner: Dictionary. 2 k. Leipzig, 1856.
- Leng—Wolff: Dictionnaire. 2 k. Weimar, 1844.
- Czuczor—Fogarassi: A magyar nyelv szótára. 6 kötet. Budapest, 1862—74.
- Simonyi—Balassa: Magyar-német és német-magyar szótár. 3 k. Budapest 1899—1902.
- Simonyi Zs.: Helyes Magyarság. Budapest, 1906. 2. k.
- Paul H.: Deutsches Wörterbuch. Halle an der S. 1897.
- Heyse: Allgemeines Fremdwörterbuch. Hannover, 1848.
- Heyse: Handwörterbuch der deutschen Sprache. 3 kötet. Magdeburg, 1833—49.
- Szilágyi S.: A magyar nemzet története. 10 k. Budapest, 1895—98.
- Webers Weltgeschichte. 15 kötet. Leipzig, 1857—80.
- Register zu Webers Weltgeschichte. 4 kötet. Leipzig, 1881.
- Meyers Hand-Atlas. 2 kötet. Hildburghausen, 1846.
- Hummel: Erdkunde. 2 kötet. Leipzig, 1876.
- Cholnoky—Kövesligethy: Világegyetem, Budapest, 1906
- Schmardas: Zoologie. Wien, 1871.
- Laczkó D.: Veszprém városának és tágabb környékének geológiai leírása. Budapest, 1909.
- Raab Miksa: Haggada. Buda. 1819.
- Radványi Manóné dr.: Moritz Hartmann. Metszet.
- Révai Miksa: Vogel Simon. Fénykép.
- Vogel Simon levele Rosenfeld Meyer rabbihoz a cionizmusról. Sarajevo, 1903. IV. 23.

- Ribáry Géza dr. : Ribáry G. : Richtbefehl. Budapest, 1917.
 — Ezüstpohár. Szentistvánvárosi V. B. ifj. csoport felajánlása az Omzsa javára.
 — Testvéredet ne hagyd el! Szép Ernő verse Ribáry Géza zenéjével. Kotta.
- Sömjén Miksa : Imádkozó zsidó katonák a román fronton, 1917. Fénykép.
- Salzer Illés : Tórafüggöny. Bársony, felirattal. Pest, 1873.
- Segal Gyula : Talisz-dísz a huszti talisz-gyárból.
- Sós Ernő dr. : Luach. 21 drb.
- Steiner Ottóné : Pesti Hirlap. 1844. júliustól decemberig.
- Szerdahelyi Józsa : Szerdahelyi Józsa : Versek és cikkek. Kézirat.
 — Levelezőlapok, képesek (Sándor Pál, Vázsonyi Vilmos, Hevesi S.).
- Sziráki Márton : Kohn Samu : Magyar dalok. Pest, 1852.
- Talmudegylet, Budapest : A budapesti Talmudegylet temploma. Fénykép. 2 drb.
- Vida Márton dr. : Kárpátaljai jiddis-nyelvi választási felhívások. Fotokópia, 4 drb.
- Weisz Gábor, Gyöngyös : Zsidó vonatkozású iratok. 10 drb.
- néhai Widder Félix hagyatéka : Önarckép. Olajfestmény.
 — Tájkép. Olajfestmény.
 — Ballagi Mór jegyzetei és fogalmazványai könyvben.
- Budapest székesfőváros falragaszai az 1939 : IV. te. végrehajtásával kapcsolatban. 11 drb.
- Észrevételek és végzések Nógrád vármegye bizottságaitól. Két füzet, 1832.
- Austriacus : Österreich, ein Juwel in jüdischer Fassung. Berlin, 1880.
- Marr W. : Der Judenkrieg. Chemnitz, 1880.
- Macoth-törő fából.

TARTALOM.

A Társulat vezetősége	Lap 5
-----------------------------	----------

I.

IRODALMI MUNKÁLATOK.

<i>Dr. Guttman Mihály</i> : Az antrópomorfizmus a Talmud megítélésében	9
<i>Dr. Kiss Arnold</i> : Gerő Ödön	26
<i>Dr. Heller Bernát</i> : Thomas Mann, az aggádistá	33
<i>Vihar Béla</i> : Ének Mózes első könyvéhez. (Vers.) ...	72
<i>Dr. Kúnos Ignác</i> : Dervis-legendák	73
<i>Dr. Waldapfel József</i> : Egy talmudi hely szerepe a reformáció korának történetiszemléletében	93
<i>Vészi Endre</i> : Fényes Adolf egy festménye alá. Kolodusok (sötét ecsettel). (Versek.)	116
<i>Dr. Scheiber Sándor</i> : Sófár a gyászszertartáson	117
<i>Kecskeméti Mária</i> : Jó nékem ! (Vers.)	133
<i>Dr. Ballagi Ernő</i> : A magyar zsidóság harca az emancipációért	135
<i>Berend László</i> : Minden iramtól elszakadtan. (Vers.) .	168
<i>Dr. Komlós Aladár</i> : «Az asszimiláció kora», a magyar irodalom és a zsidók	170
<i>Körműves Imre</i> : Messze borulat. (Vers.)	202
<i>Dr. Kohlbach Bertalan</i> : Hellénizmus a zsidóságban ..	203
<i>Monostori Ada</i> : A Kidron völgye. (Vers.)	212
<i>Dr. Elek Oszkár</i> : Bérénice	213
<i>Vasvári István</i> : Megtérés. (Vers.)	232
<i>Dr. Lederer Emma</i> : A magyar zsidóság gazdasági jelentősége Mátyás korában	233
<i>Szilas Frida</i> : A sírás. (Vers.)	246

	Lap
<i>Dr. Telegdi Zsigmond</i> : A kazárok és a zsidóság	247
<i>Szekszárdi Molnár István</i> : Anyám tízéves halálára. (Vers.)	287
<i>Grünvald Fülöp</i> : Az elmúlt év története. 5700.....	288

II.

TÁRSULATI KÖZLEMÉNYEK.

<i>Wertheimer Adolf</i> elnöki megnyitója	313
Az IMIT zárszámadása 1939. december 31-én	321
Az IMIT költségvetése az 1940. évre	323
Az IMIT számvizsgáló bizottságának jelentése	323
Az IMIT felolvasó-bizottságának jelentése az 1939/40. évi működéséről	324
A Társulat választmánya	329
A Társulat által a Magyar Zsidó Múzeum Egyesületbe kiküldött tagok névsora	333
Állandó bizottságok	333
Alapító tagok	334
Pártfogó tagok	335
Pártoló tagok	336
Tájékoztatás	337
Országos Magyar Zsidó Múzeum	338
Igazgatósági jelentés	338
A Múzeumegyesület zárszámadása 1938. dec 31-én ..	351
A Múzeumegyesület zárszámadása 1939. dec. 31-én ..	352
Az Országos Magyar Zsidó Múzeum gyarapodása ...	352

